

Lekebergs kulturmiljöer

Utredning om särskilt värdefulla kulturmiljöer

Lekebergs
kommun

Lekebergs kulturmiljöer - Utredning om särskilt värdefulla kulturmiljöer

Lekebergs kommun har med stöd av WSP Kulturmiljö tagit fram denna kulturmiljöutredning som identifierar och anger riktlinjer för särskilt värdefulla kulturmiljöer i Lekebergs kommun. Det ersätter det tidigare kulturmiljöprogrammet som antogs av kommunfullmäktige i juni 2016.

Vår gemensamma kulturmiljö ska skyddas enligt lag. Denna kulturmiljöutredning är ett kunskapsunderlag som ska stödja kommunens översiktsplanering och handläggning av till exempel bygglov och detaljplaner, men också fungera som rådgivning för allmänhet och fastighetsägare vid vård, underhåll och utveckling av mark och byggnader i särskilt värdefulla kulturmiljöer. Genom att lyfta fram kulturvärdena kan bebyggelse och verksamheter anpassas till de kulturhistoriska sammanhangen och på så sätt förstärka både den enskilda fastighetens värde och den gemensamma livsmiljön.

LEKEBERGS KOMMUN

2023-09-21

Projektledning: Pernilla Jacobsson Wallner, översiktsplanerare

Kontaktperson på Länsstyrelsen i Örebro län: Kristofer Sjö, antikvarie

KONSULTER

Uppdragsansvarig

Moa Andersson, Bebyggelseantikvarie, WSP, Sakkunnig KUL 2

Projektgrupp

Cecilia Lindblom, arkeolog, WSP

Emil Bergstén Lilja, bebyggelseantikvarie och samhällsplanerare, WSP, Sakkunnig KUL 2

Intern granskare

Emil Bergsten Lilja, WSP

Tove Stjärna, Arkea kulturmiljö AB

Foto, layout och form

Moa Andersson, WSP

Bearbetning Lekebergs kommun

Foto framsida: Vy över Hackvads kyrkby, se sidan 216.

**Lekebergs
kommun**

Innehåll

Inledning	4	9. Torpen längs Malmvägen - 88
1. Kulturmiljö i samhällsplaneringen	7	10. Övratorp - 92
Nationella mål och riktlinjer - 8		11. Mårtenstorp och Kvarntorp - 96
Lagstiftning om kulturmiljö - 9		● Samhällena - 100
Uppfylla lagstiftningens krav - 14		Karaktär och kontext - 100
2. Lekebergs kulturlandskap	17	Att värna samhällena - 112
Det förhistoriska Lekeberg - 18		12. Fjugesta - 116
Det historiska landskapet - 24		13. Gropen-Kvistbro - 130
Byggnadstradition - 28		14. Mullhyttan - 144
Förhållningssätt till kulturmiljö - 36		15. Lanna - 152
3. Särskilt värdefulla kulturmiljöer i Lekeberg	39	● Slättbygden - 168
Översikt - 40		Karaktär och kontext - 168
● Bergsmannabygden - 42		Att värna slättbygden - 178
Karaktär och kontext - 42		16. Edsbergs sockencentrum - 182
Att värna bergsmannabygden - 50		17. Riseberga - 186
1. Vekhyttan - 54		18. Hulvik - 190
2. Farbrorstorp - 58		19. Västra Göksvalla och Hallsberg - 194
3. Kinkhyttan - 62		20. Knista sockencentrum och Östa by- miljöer - 200
4. Lekhyttan - 66		21. Trystorp - 208
5. Svenshyttan och Hällshyttan - 70		22. Tångeråsa sockencentrum - 212
6. Ribbohyttan - 74		23. Hackvad sockencentrum med om- givande agrara bebyggelsemiljöer - 216
7. Öna bymiljö - 78		24. Kräcklinge herrgårdslandskap - 222
8. Ängatorp - 82		25. Hidinge gamla kyrka och kyrkby - 228
		Ordlista
		232
		Källförteckning
		234

Inledning

Bakgrund

Kulturmiljöutredningen är framtaget i samband med arbetet med en ny översiktsplan för Lekebergs kommun. Utgångspunkten för arbetet är de nationella kulturmiljömålen och det statliga miljö kvalitetsmålet för en god bebyggd miljö. Det ska bidra till att uppnå en hållbar samhällsutveckling genom att verka för att en mångfald av kulturmiljöer kan bevaras, användas och utvecklas. Arbetet är också en del av länsstyrelsens långsiktiga arbete med att ta fram kunskapsunderlag avseende kulturmiljön i länet.

Kulturmiljöutredningen utgår från inventeringar och från befintliga kunskapsunderlag som behandlar kulturmiljön i kommunen, däribland *Kulturmiljöprogram för Lekebergs kommun*, Rasmus Axelsson (2016), samt underlag framtagna av länsstyrelsen Örebro län däribland *Program för kulturmiljövården del 1–3* (2002). Arbetet med att ta fram Lekebergs nya kulturmiljöutredning har gjorts av en konsultgrupp med bebyggelseantikvarier och arkeologer från WSP på uppdrag av Lekebergs kommun.

Syfte

Syftet med kulturmiljöutredningen är att ge förutsättningarna för hur olika typer av kulturmiljöer kan tas tillvara och utveckla, och att öka kunskap och engagemang för vår gemensamma kulturmiljö.

Kulturmiljöutredningen har till uppgift att välja ut och lyfta fram kulturmiljöer som är viktiga för att

förstå Lekebergs historia. Det skall redovisa utpekade miljöer som särskilt väl kan berätta om kommunens bärande historia och hur dessa miljöer ska tas tillvara.

Kulturmiljöutredningen är en viktig del av kulturmiljöarbetet i kommunen. Det gör det möjligt att integrera kulturmiljöfrågorna i översiktsplanen och ska fungera som stöd i den fortsatta fysiska planeringen, bland annat i detaljplane-, bygglovs- och markfrågor. Kulturmiljöutredningen vänder sig både till kommunens tjänstepersoner och till fastighetsägare, exploatörer och en bredare allmänhet.

Kulturmiljö

Kulturmiljön avser alla miljöer som påverkats av människan, där olika verksamheter och aktiviteter i historien i varierande grad har kommit att prägla och forma olika landskap, platser och objekt. Kulturmiljön omfattar inte bara fysiska miljöer utan även immateriella företeelser så som exempelvis traditioner, seder och bruk.

Vår gemensamma kulturmiljö är en resurs som är en viktig del i arbetet med omställningen till ett hållbart samhälle. Kulturmiljön ska skyddas och miljöarbetet handlar både om att bevara och utveckla. Med kulturmiljön som grund kan vi skapa goda förutsättningar för utveckling och attraktivitet. Kulturmiljövård handlar om respekt för det som varit, men också om möjligheten för kommande generationer att förstå sin samtid genom att kunna göra kopplingar bakåt i tiden

Metod och upplägg

Metod och urvalsprocess vilar bland annat på Riksantikvarieämbetets Plattform för kulturhistorisk värdering och urval (2015). Plattformens syfte är att identifiera miljöns bärande berättelser och dess fysiska uttryck samt att göra en bedömning av hur fullständigt och relevant miljön är ur kulturhistorisk synvinkel. Kulturmiljöutredningen har en uppbyggnad som går från helhet till delområde.

Kulturmiljöutredningen har delats in utifrån tre bärande berättelser - teman: Bergsmannabygden, Samhällena och Slättbygden. De tematiska berättelserna är ingen detaljerad historieskrivning utan ska tydliggöra skeden som varit särskilt viktiga för Lekeberg. Kulturmiljöutredningen uppmärksammar spår i den fysiska miljön och är med och bidrar till att forma kommunens identitet.

Varje tema omfattar en övergripande historieskrivning, beskrivning av dess bärande kulturhistoriska värden och identifiering av de viktigaste karaktärsdragen och kvalitéerna. Råd och riktlinjer för hur kulturmiljöns värden ska bevaras och utvecklas ges på en övergripande nivå och för varje enskild kulturmiljö.

Särskilt värdefulla miljöer

Totalt har 25 särskilt värdefulla kulturmiljöer identifierats. De redovisas i anslutning till respektive tema, för att tydliggöra sambandet med kommunens stora berättelser. De utpekade kulturmiljöerna bedöms

uppvisa ett sådant särskilt historiskt, kulturhistoriskt, miljömässigt eller konstnärligt värde som avses i 8 kap. 13 § plan- och bygglagen. Landskap, bebyggd miljö och fornlämningar samverkar i olika utsträckning i de olika delmiljöerna. Kulturmiljöutredningen pekar alltså ut bebyggelse när den utgörs av en samlad miljö eller inom området samlar flera delar som tillsammans formar en berättelse.

Varje kulturmiljöpresentation innehåller en inledande beskrivning av miljön, motiv till varför den är särskilt värdefull, och bärande karaktärsdrag för hur dessa värden uttrycks i miljön. Utifrån miljöns värden, karaktärsdrag och kvalitéer har handfasta råd tagits fram för hur miljön ska hanteras för bevarande och fortsatt utveckling. De specifika råden kompletterar de övergripande råden som finns framtagna för varje tema. Framtagna råd och riktlinjer riktar sig såväl till kommunens tjänstepersoner vid plan- och bygglovsfrågor, som till den enskilda medborgaren eller fastighetsägaren.

Miljöernas avgränsningar har gjorts med hänsyn till landskapets förutsättningar, bärande strukturer, markanvändning och bebyggelse. Inom en särskilt värdefull miljö kan det finnas delar som inte har höga kulturhistoriska värden, precis som att det utanför ett särskilt värdefullt område finns byggnader eller anläggningar som har höga kulturhistoriska värden. Förändringar och tillägg av byggnader som har ett lägre kulturhistoriskt värde kan påverka upplevelsen av det särskilt värdefulla området i sin helhet.

Sammanfattning

Kulturmiljöutredningen ska:

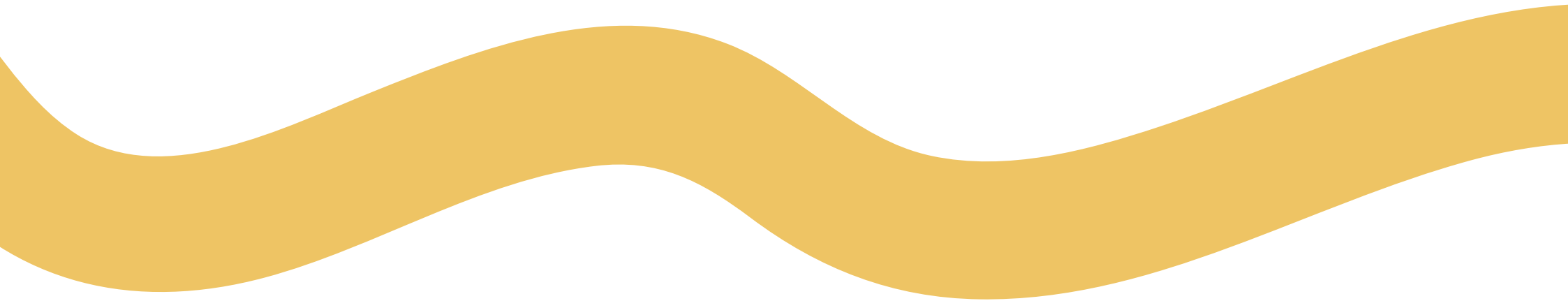
- Fungera som kunskapsunderlag för kulturmiljöfrågor i kommunens arbete med samhällsplanering och byggande
- Bidra till att uppnå en hållbar samhällsutveckling genom att verka för att en mångfald av kulturmiljöer kan bevaras, användas och utvecklas
- Synliggöra kommunens kulturarv för kommunens invånare, fastighetsägare och besökare som därigenom kan bidra med att värna och utveckla dessa miljöer på ett för kommande generationer ansvarsfullt sätt
- Verka för att de nationella kulturpolitiska målen kan uppnås
- Vara en del av länsstyrelsens långsiktiga arbete med att ta fram kunskapsunderlag om kulturmiljön i länet

1.

Kulturmiljö i samhällsplaneringen

Nationella mål och riktlinjer

Miljömål

Det finns 16 miljömål i Sverige beslutade av riksdagen, vilka utgör den gemensamma plattformen för arbetet med vår miljö. Flera av dessa miljömål berör Lekebergs kommun och dess kulturmiljö. Nedanstående beskrivningar är riksdagens definition av miljömålen.

Källa: sverigesmiljomal.se

God bebyggd miljö

”Städer, tätorter och annan bebyggd miljö ska utgöra en god och hälsosam livsmiljö samt medverka till en god regional och global miljö. Natur- och kulturvärden ska tas till vara och utvecklas. Byggnader och anläggningar ska lokaliseras och utformas på ett miljöanpassat sätt och så att en långsiktigt god hushållning med mark, vatten och andra resurser främjas.”

Ett rikt odlingslandskap

”Odlingslandskapets och jordbruksmarkens värde för biologisk produktion och livsmedelsproduktion ska skyddas samtidigt som den biologiska mångfalden och kulturmiljövärdena bevaras och stärks.”

Levande sjöar och vattendrag

”Sjöar och vattendrag ska vara ekologiskt hållbara och deras variationsrika livsmiljöer ska bevaras. Naturlig produktionsförmåga, biologisk mångfald, kulturmiljövärden samt landskapets ekologiska och vattenhushållande funktion ska bevaras, samtidigt som förutsättningar för friluftsliv värnas.”

Levande skogar

”Skogens och skogsmarkens värde för biologisk produktion ska skyddas samtidigt som den biologiska mångfalden bevaras samt kulturmiljövärden och sociala värden värnas”

Nationella kulturmiljömål

I propositionen ”Kulturmiljöns mångfald” (propositionen 2012/13:96) presenteras bland annat de nationella mål som tagits fram för arbetet med kulturmiljön i Sverige. Målen är framtagna för att styra arbetet för statliga aktörer samt inspirera och vägleda kommuner och regioner. Enligt de nationella kulturmiljömålen ska det statliga kulturmiljöarbetet främja:

- Ett hållbart samhälle med en mångfald av kulturmiljöer som bevaras, används och utvecklas.
- Människors delaktighet i kulturmiljöarbetet och möjlighet att förstå och ta ansvar för kulturmiljön.
- Ett inkluderande samhälle med kulturmiljön som gemensam källa till kunskap, bildning och upplevelser.
- En helhetssyn på förvaltningen av landskapet som innebär att kulturmiljön tas till vara i samhällsutvecklingen.

Lagstiftning om kulturmiljö

De viktigaste lagskydderna för kulturmiljön är Miljöbalken (MB), Plan- och bygglagen och Kulturmiljölagen, vilka presenteras översiktligt i detta avsnitt.

Plan- och bygglagen (PBL)

Plan- och bygglagen reglerar planläggning och frågor gällande bygglov. Lagen ställer krav på fastighetsägaren att underhålla sin fastighet och att visa varsamhet och hänsyn till värdefulla kulturvärden på platsen. Lagen innehåller också förbud mot förvanskning av särskilt värdefulla byggnader och områden. Kommunen är enligt lagen skyldigt att skydda särskilt värdefulla byggnader i planläggning av ett område, exempelvis genom specifika planbestämmelser.

PBL 2 KAP

Allmänna och enskilda intressen

6 § 1 Vid planändring, i ärende om bygglov och vid åtgärder avseende byggnader som inte kräver lov enligt denna lag ska bebyggelse och byggnadsverk utformas och placeras på den avsedda marken på ett sätt som är lämpligt med hänsyn till:

1. stads- och landskapsbilden, natur- och kulturvärden på platsen och intresset av en god helhetsverkan.

PBL 8 KAP

Förvanskningsförbudet

13 § En byggnad som är särskilt värdefull från historisk, kulturhistorisk, miljömässig eller konstnärlig synpunkt får inte förvanskas

Första stycket ska tillämpas också på

1. andra anläggningar som är bygglovspliktiga enligt föreskrifter som har meddelats med stöd av 16 kap. 17 §,
2. tomter i de avseenden som omfattas av skyddsbestämmelser i en detaljplan eller i områdesbestämmelser,
4. bebyggelseområden

Underhåll och varsamhet

14 § Ett byggnadsverk ska hållas i vårdat skick och underhållas så att dess utformning och tekniska egenskaper som avses i 4 § i huvudsak bevaras. Underhållet ska anpassas till omgivningens karaktär och byggnadsverkets värde från historisk, kulturhistorisk, miljömässig och konstnärlig synpunkt.

17 § Ändring av en byggnad och flyttning av en byggnad ska utföras varsamt så att man tar hänsyn till byggnadens karaktärsdrag och tar till vara byggnadens tekniska, historiska, kulturhistoriska, miljömässiga och konstnärliga värden.

Särskilt värdefull bebyggelse

Boverkets föreskrifter

Enligt Boverkets föreskrifter kan en byggnad eller ett bebyggelseområde vara särskilt värdefullt om den/det:

- tydliggör samhällsförhållanden
- tydliggör samhällsutvecklingen
- i sig utgör en källa till kunskap om äldre material och teknik
- uppvisar särskilda estetiska kvaliteter eller en hög ambitionsnivå för arkitektur/konstnärlig gestaltning
- värderas högt i ett lokalt sammanhang

Anmälningsskyldiga åtgärder

Inom en särskilt värdefull kulturmiljö eller särskilt värdefull byggnad är anmälningsskyldiga åtgärder enligt PBL 9 kap. 4 a-c § inte tillåtna. Dessa åtgärder behöver prövas enligt gällande detaljplan i en bygglovsprövning.

Kulturmiljö i detaljplanen

Varsamhetsbestämmelser

Varsamhetsbestämmelserna i en detaljplan preciserar vilka egenskaper hos en byggnad som särskilt ska tas hänsyn till. Varsamhetsbestämmelser symboliseras (k) för befintlig byggnad och (f) för anpassning av ny bebyggelse.

Skyddsbestämmelser

Förvanskningsförbudets skyddsbestämmelse symboliseras genom (q) i detaljplanen. Byggnader kan även beläggas med rivningsförbud och symboliseras då vanligen med (r)

Miljöbalken (MB)

Miljöbalkens syfte är att främja en hållbar utveckling som innebär att nu levande och kommande generationer ska kunna bo och verka i en god och hälsosam miljö. Lagen ska tillämpas så att särskilt värdefulla natur- och kulturmiljöer vårdas och skyddas. Detta kräver dock ett kommunalt ansvar genom plan- och bygglagen.

MB 3-4 KAP

Riksintressen för kulturmiljövården

Riksintressen för kulturmiljövården är sammanhängande kulturmiljöer av stor betydelse ur ett nationellt perspektiv. Det är områden som pekats ut av Länsstyrelsen och Riksantikvarieämbetet gemensamt. För riksintresseområden för kulturmiljövården gäller att de ska skyddas mot åtgärder som kan innebära påtaglig skada på kulturmiljön. Till varje område (anspråk) som pekats ut som riksintresse för kulturmiljövård finns en riksintressebeskrivning, som redogör för anspråket. Det är den delen av anspråken som regleras enligt lag (miljöbalken 3 kap. 6 §). I Lekebergs kommun finns (år 2021) två utpekade riksintressen för kulturmiljövården:

- Drumlinområdet
- Lekhyttan

MB 7 KAP

Natur- och kulturresevat

Naturresevatena är områden med höga naturvärden där syftet är att vårda och bevara dessa. Kulturresevatens syfte är att bevara värdefulla kulturpräglade landskap. Det finns (år 2021) inga kulturresevat i Lekeberg men väl flera naturresevat med höga kulturmiljövärden.

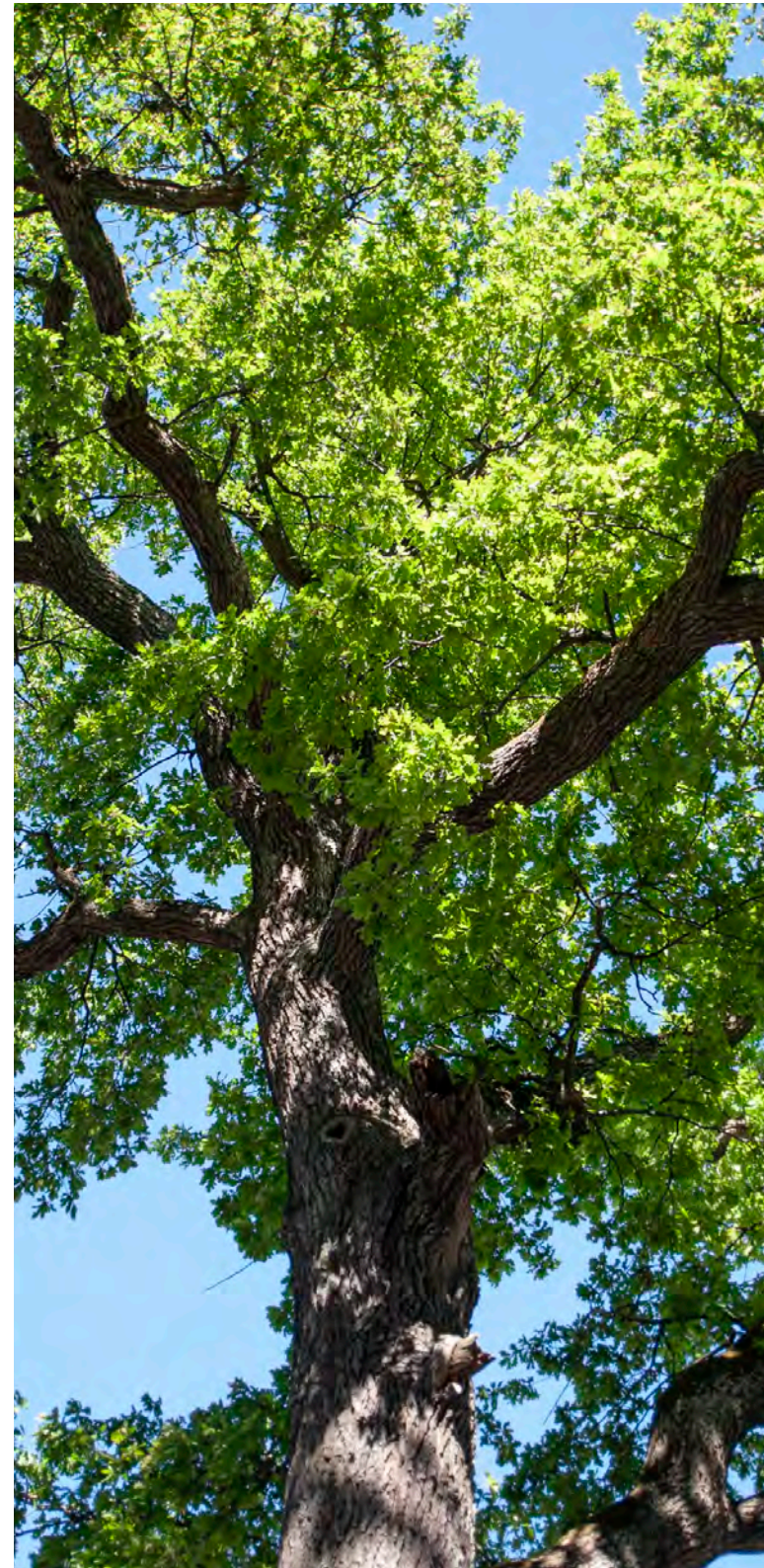
Biotopskydd

Biotopskydd finns i två former, vilka båda skyddar biotoper på grund av sina särskilda egenskaper som livsmiljö. Den ena formen omfattar biotoper med ett generellt skydd i hela landet, vilket omfattar biotoperna;

1. Allé, 2. källa med omgivande våtmark i jordbrukslandskap, 3. odlingsröse i jordbruksmark 4. pilevall, 5. småvatten och våtmark i jordbrukslandskap 6. åkerholme.

Den andra formen omfattar enskilda biotoper som särskilt beslutas av länsstyrelsen, kommun eller Skogsstyrelsen och utgör då ett biotopskyddsområde.

Ofta utgör dessa biotoper en del av ett utpräglat kulturlandskap, så som alléer i ett herrgårdslandskap och åkerholmar och odlingsrösen i ett utpräglat jordbrukslandskap.

Kulturmiljölagen (KML)

Kulturmiljölagen inleder med att klargöra att det är en nationell angelägenhet att vi skyddar och vårdar kulturmiljön och ansvaret delar vi tillsammans: såväl myndighet som enskilda personer är skyldiga att visa hänsyn och aktsamhet mot kulturmiljön. Lagen innehåller bland annat bestämmelser för skydd av värdefulla byggnader liksom fornlämningar, fornfynd, kyrkliga byggnadsminnen och vissa kulturföremål.

KML 2 KAP

Fornlämningar

Alla fornlämningar är skyddade enligt kulturmiljölagen och får inte skadas. Är en lämning från tiden före 1850 och betraktas som varaktigt övergiven, betraktas den som en fornlämning. En yngre lämning klassas oftast som övrig kulturhistorisk lämning om den inte som en fornlämning, men har ett antikvariskt värde. Det är Länsstyrelsen som avgör om dessa övriga lämningar ska klassas som fornlämningar på grund av sitt höga värde. Samma myndighet beslutar om krav på arkeologiska utredningar och undersökning och gör bedömningen hur bevarandet ska avvägas mot samhällsintressen vid en eventuell exploatering.

Lekebergs kommun är en rik fornlämningsbygd med ett stort antal kända registrerade lämningar enligt Riksantikvarieämbetets Fornsök. De tidigare socknarna Edsberg, Hackvad och Knista har flest kända fornlämningar i förhållande till ytans storlek och Tångeråsa har lägsta antalet i Lekeberg.

KML 3 KAP

Byggnadsminnen

En byggnad som har ett synnerligen högt kulturhistoriskt värde eller ingår i ett bebyggelseområde med synnerligen högt värde kan förklaras som byggnadsminne av länsstyrelsen. Detta kan även gälla trädgårdar, parker och andra anläggningar. Vem som helst kan väcka frågan om att byggnadsminnesförklara en byggnad och det är Länsstyrelsen som beslutar och utövar tillsyn. Den som äger ett byggnadsminne har möjlighet att ansöka om bidrag för merkostnader som kan uppkomma exempelvis vid restaurering och/eller renovering. I Lekeberg finns tre byggnadsminnen:

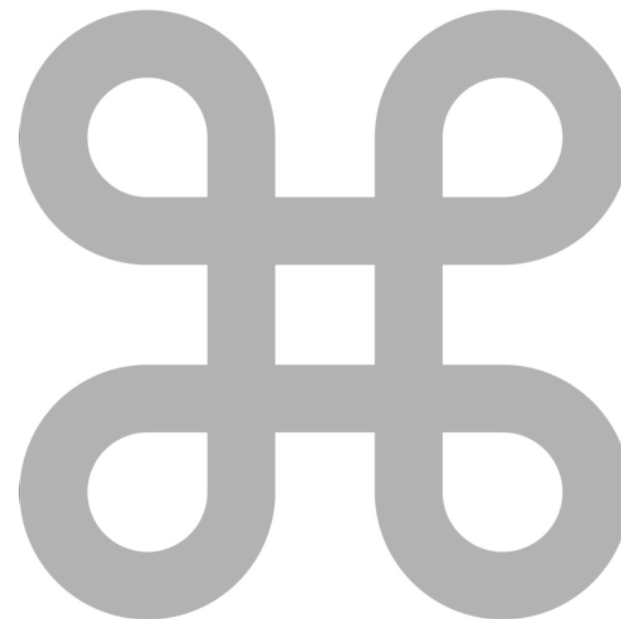
- Riseberga bönhus
- Knista fattighus
- Mullhyttans kvarn- och sågområde (handläggs)

KML 4 KAP

Kyrkliga kulturminnen

Svenska kyrkobyggnader, kyrkotomter och begravningsplatser har enligt kulturmiljölagen ett automatiskt skydd som kyrkliga kulturminnen om de är uppförda för 1940. Dessa får inte ändras utan tillstånd från länsstyrelsen. Även byggnader uppförda efter 1940 kan förklaras som kyrkliga kulturminnen om de till exempel har ett kulturhistoriskt eller arkitektoniskt värde. Detta provas av länsstyrelsen.

Kyrkorna i Edsberg, Hackvad, Hidinge gamla, Hidinge nya, Knista, Kräcklinge, Kvistbro, Mullhyttan och Tångeråsa är skyddade som kyrkliga kulturminnen.

Nationellt skyddade byggnader och miljöer

Följande områden och byggnader har kulturhistoriskt värde av nationellt intresse och omfattas av skydd enligt kulturmiljölagen och miljöbalken.

Riksintressen för kulturmiljövården

Drumlinområdet [T 10]

Motivering: Odlingslandskap med lång hävd och rika spår efter skilda tiders markutnyttjande samt bebyggelsebild som anpassats efter områdets specifika topografi med drumlinåsar. (Fornlämningsmiljö, Bymiljö, Herrgårdsmiljö).

Uttryck för riksintresset: "Etternärke" har lång bebyggelsekontinuitet med rikt inslag av fornlämningar och är en agrarbygd med fossila odlingspå, herrgårdar och torpbebyggelse, radbyar samt byar med utskiftad bebyggelse. Miljön berör till största delen Hallsbergs och Lekebergs kommuner och till en mindre del Kumla kommun.

En fördjupad beskrivning av riksintresseområdet genomfördes år 2010

Lekhyttan [T 18]

Motivering: Bymiljö, bergsmannaby med bebyggelse från 1700- och 1800-talen.

Uttryck för riksintresset: Välbevarad bebyggelse och småskaligt odlingslandskap. Lämningar av hyttan, som togs ur bruk år 1776.

Byggnadsminnen

Knista fattigstuga

Skyddsföreskrifterna för byggnadsminnet gäller exteriör, interiör samt ett begränsat område runt omkring. Fattigstugan påminner om äldre tiders sociala förhållanden och hur fattigvården var organiserad på landsbygden. Byggnaden uppfördes 1756. (För RAÄ:s skyddsbestämmelser se sida 200 - Knista sockencentrum och Östa bymiljöer.)

Riseberga Bönehus

Skyddsföreskrifterna för byggnadsminnet gäller exteriör, interiör samt ett begränsat område runtomkring. Byggnaden är landets näst äldsta frikyrkokapell (uppfört 1855) och den ursprungliga inredningen finns bevarad.

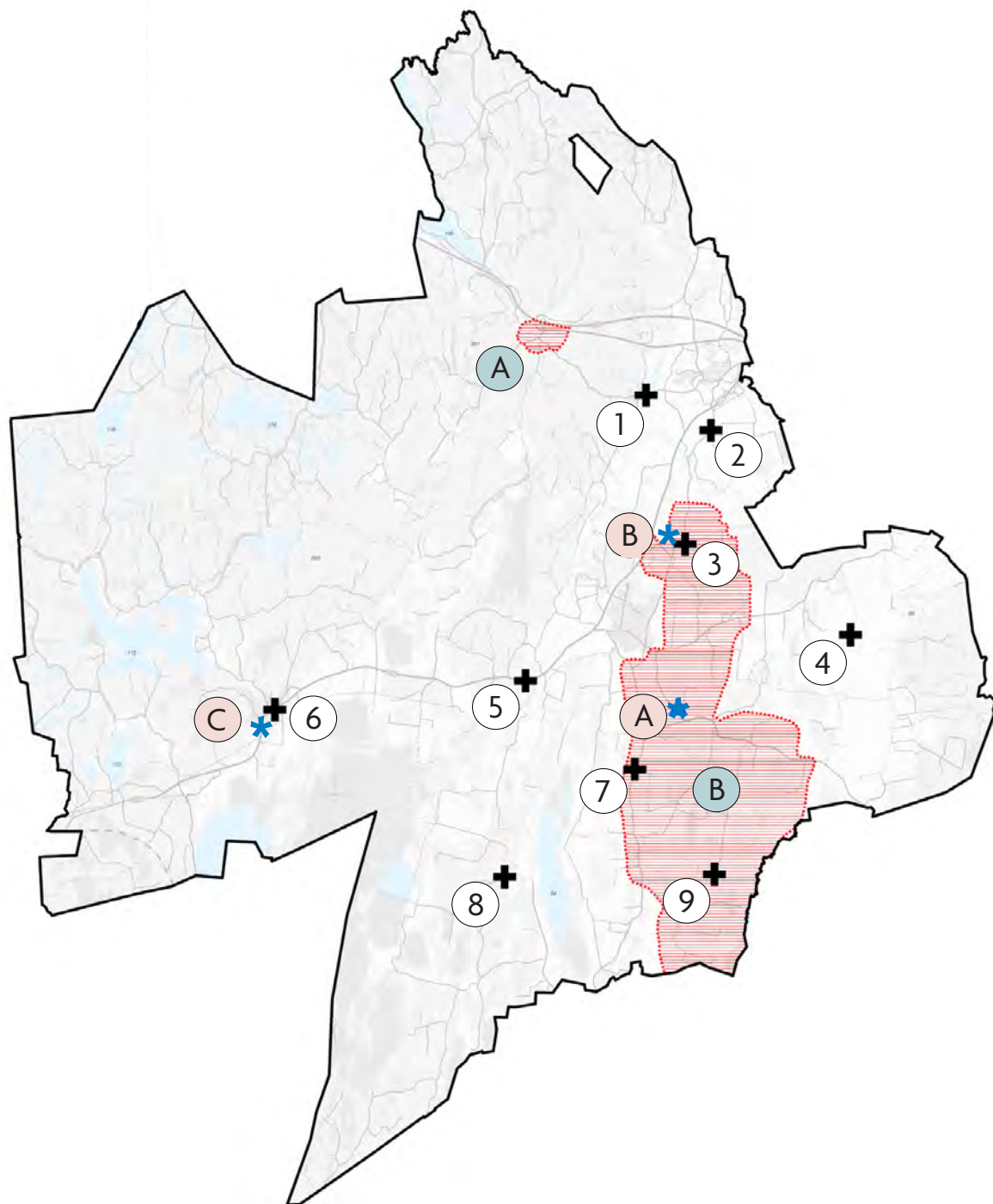
Mullhyttans kvarn- och sågområde

Länsstyrelsen har föreslagit att Mullhyttans kvarn- och sågområde blir byggnadsminne med skyddsföreskrifter. Området består av två delar på ömse sidor om Mullhytte Letstig. Formellt beslut är ännu inte fattat (april 2023). Skyddsföreskrifter föreslås för Mullhyttans kvarn med tillhörande dammläggning, kvarnstall, badhus, kvarngård och tvättstuga, och för Mullhyttans ramsåg med tillhörande ekonomibyggnader samt gamla bagarstugan, kvarnstall, badhus, kvarngård och tvättstuga.

Kyrkliga kulturminnen

I Lekebergs kommun finns 9 kyrkliga byggnadsminnen, flera av dessa har medeltida ursprung.

- Hidinge kyrka
- Hidinge gamla kyrka
- Knista kyrka
- Kräcklinge kyrka
- Kvistbro kyrka
- Mullhyttans kyrka
- Edsbergs kyrka
- Tångeråsa kyrka
- Hackvads kyrka

Lekeberg kommuns nationellt skyddade byggnader och miljöer

+ Kyrkligt kulturminne 4 kap. KML

- ① Hidinge kyrka
- ② Hidinge gamla kyrka
- ③ Knista kyrka
- ④ Kräcklinge kyrka
- ⑤ Kvistbro kyrka
- ⑥ Mullhyttans kyrka
- ⑦ Edsbergs kyrka
- ⑧ Tångeråsa kyrka
- ⑨ Hackvads kyrka

* Byggnadsminne 3 kap. KML

- Ⓐ Riseberga bönehus
- Ⓑ Knista fattigstuga
- Ⓒ Mullhyttans kvarn- och sågområde

Riksintresse för kulturmiljövården 3 kap. 6 § MB

- Ⓐ Lekhyttan
- Ⓑ Drumlinområdet

Karta över Lekeberg nationellt skyddade byggnader och miljöer.

Uppfylla lagstiftningens krav

Lagen som utgångspunkt

Kulturmiljöutredningen ska vara till hjälp i arbetet med kommunens kulturmiljöer. Vår gemensamma kulturmiljö är ett betydande allmänintresse och för att tillgodose den behövs kunskap om såväl dess värden samt hur de ska behandlas enligt lagstiftningen.

I kulturmiljöutredningen är det framför allt miljöer kopplade till plan- och bygglagen som hanteras, men även miljöer och byggnader som skyddas genom andra lagar finns med. Kulturmiljöutredningen är en grund och övergripande vägledning för hanteringen av kulturmiljön i kommunen, den ger en riktning för var värden kan förväntas finnas. Det är dock viktigt att veta att även byggnader och miljöer som inte är specifikt utpekade i kulturmiljöutredningen kan ha kulturhistoriska värden.

Kommunens ansvar

Enligt plan- och bygglagen har kommunen ett särskilt ansvar vid planläggning och frågor om lov i särskilt värdefulla miljöer. Det är kommunens ansvar att det allmänna intresset bevakas och prioriteras och frågan om kulturmiljö måste testas i alla ärenden enligt plan- och bygglagen. Kommunen har även ett uttalat ansvar att skydda de särskilt värdefulla kulturmiljöerna vid planläggning. Detta innebär att kommunen inte kan utarbeta en detaljplan eller lämna ett lov som skadar den särskilt värdefulla kul-

turmiljön. Kommunen ska i kommande detaljplaner besluta om lämpliga bestämmelser som garanterar ett fullgott skydd för miljön.

Hantering av riksintresse

- Riksintressen ska skyddas mot påtaglig skada. Det är åtgärdens påverkan på områdets riksintressanta värden som ska bedömas och som avgör dess tillåtlighet.
- Inom riksintresse får inte åtgärder utföras som påtagligt kan skada riksintressets utpekade värden.
- Vid risk för påtaglig skada kan ett riksintresse bara vägas mot andra riksintressen, inte mot intressen som kommunen bedömer som viktiga i allmänhet.
- Även åtgärder som utförs utanför riksintressets gränser kan påverka riksintressets värden negativt och kan därför vara otillåtna.
- Det är viktigt att veta vilka uttryck för riksintressets värden som finns, här är riksintresseförordningar ett centralt underlag. Riksintesseförordningar förtydligar vad i den fysiska miljön som skyddas av riksintresset.
- Att bo inom ett riksintresse innebär ett ansvar. Åtgärder som vidtas av enskilda fastighetsägare kan påverka riksintresset på olika sätt. Det är därför viktigt att ta reda på vad som gäller och ta kontakt med kommunen eller länsstyrelsen.

Att tänka på som fastighetsägare

- Ta en tidig kontakt med kommunen för rådgivning om du bor inom en av kommunens särskilt värdefulla miljöer, inom riksintresse för kulturmiljövården eller har en byggnad som är byggnadsminne.
- Även om din fastighet inte ligger inom något av ovanstående ska man alltid utföra åtgärder varsamt där hänsyn tas till byggnadens särart och egenskaper och hänsyn till omgivande bebyggelse och landskapsbild.
- Är byggnaden uppförd före 1920-talet är den troligen särskilt värdefull och omfattas då av förvanskingsförbud. Det behövs en bedömning för att avgöra om den inte skulle omfattas av förvanskingsförbudet.
- Om du ska göra ingrepp i marken eller bygga till på din tomt. Undersök då om det finns fornlämningar i området. Byggherren har skyldighet att ta reda på om det finns fornlämningar.
- Har du frågor angående fornlämningar eller om du upptäcker att det finns fornlämningar på platsen, ta då kontakt med Länsstyrelsen.

Roller i kulturmiljöarbetet

Vem är det som bär ansvaret för att skydda de miljöer som berättar om vår historia och samtid?

Kulturmiljön är vår gemensamma resurs, denna ska utvecklas och förvaltas på ett långsiktigt och hållbart sätt. Ansvaret för kulturmiljö delas av alla. Såväl enskilda som myndigheter ska visa hänsyn till kulturmiljön. Det finns ett antal centrala instanser och myndigheter som har det övergripande ansvaret för skyddet av Sveriges kulturmiljöer.

Det övergripande ansvaret på nationell nivå har myndigheten Riksantikvarieämbetet (RAÄ), som leder och stödjer arbetet med bevara, använda och utveckla vårt gemensamma kulturarv, så att de nationella kulturmiljömålen uppnås. *Länsstyrelsen* är statens förlängda arm och har ansvar för kulturmiljöarbetet i länet, dels genom att verka för och bevaka att länets riksintressen för kulturmiljövården tillgodoses i den kommunala planeringen, dels som tillsynsmyndighet för kulturmiljö skyddad enligt kulturmiljölagen såsom fornlämningar, kyrkliga kulturminnen samt byggnadsminnen. Det är även Länsstyrelsen som beslutar och vidare förvaltar Kultureservat.

Länsmuseerna har till uppgift att samla, förvalta och förmedla kunskap om kulturmiljön. Vidare kan länsmuseer ofta agera expertråd för kommuner och länsstyrelser. *Kommunerna* i Sverige har ansvar för den fysiska planeringen enligt plan- och bygglagen och har ett stort ansvar i planeringen och förvaltningen av den bebyggda miljön. Kommunerna har ansvar för vardagsmiljön och för att kulturmiljön tas tillvara.

Känslighetsbedömning vid förändring i kulturmiljö

Generell känslighetsbedömning

Olika miljöer är olika känsliga eller mottagliga för nya tillägg/ändringar. Generellt gäller:

- Värden knutna till uttryck för en avgränsad historisk period kan vara känsliga för dominerande nutida tillägg.
- Landskap präglad av och värden knutna till utvecklingen av en viss verksamhet eller aktivitet över tid, kan vara känsliga för tillägg som saknar samband med aktiviteten.
- Uttryck/karaktärsdrag som återspeglar olika tiders kontinuerliga nyttjande av en viss plats, kan vara känsliga för tillägg som förändrar eller bryter mot platsens specifika förutsättningar och egenskaper.

Stödfrågor för känslighets- och/eller konsekvensbedömning

Vad försvinner och vad tillkommer?

- Kan exploatering innebära att objekt, karaktärsdrag, strukturer, funktioner och samband - som gör det utpekade värdet och historien läsbar i landskapet kommer att påverkas?
- Tillkommer nytillskott som påverkar kulturmiljöns skalor, former eller karaktärsdrag på ett sådant vis som negativt inverkar på läsbarheten av kulturmiljön?
- Innebär ny bebyggelse på platsen att den negativa inverkan kan bli så stor att området i något avseende riskerar att förlora sitt värde?

Är påverkan visuell eller funktionell?

- I hur hög grad kommer platsen fortsatt att karaktäriseras av eller kunna återspegla det kulturhistoriska sammanhang som ligger till grund för utpekandet?
- Kan åtgärden innebära att tillgängligheten till miljön minskar, att området fragmenteras, barriärer skapas eller att möjligheterna att besöka miljön på annat sätt försvåras?

Är påverkan direkt eller indirekt?

- Är det troligt att åtgärden kan komma att följas av andra åtgärder eller särskilda anläggningar vilka i sig kan medföra negativa konsekvenser?
- Finns det risk för att åtgärden på sikt minskar möjligheterna att bruka och förvalta miljön?
- Leder förslaget till en ändrad användning av miljön, så att läsbarheten av det kulturhistoriska sammanhanget påverkas negativt?

Stärker och berikar kulturmiljön projektet?

- Utgör platsens kulturhistoriska innehåll en särskild kvalitet och resurs för boende, verksamhet och besökare?
- Bidrar projektet till att läsbarheten av det kulturhistoriska sammanhang som ligger till grund för utpekandet stärks?
- Bidrar projektet till att tillgängligheten eller möjligheten att använda, bruka, förvalta och röra sig inom miljön förbättras?

2.

Lekebergs kulturlandskap

Det förhistoriska Lekeberg

Inlandsisen och vattnet

När den senaste inlandsisen drog sig bort från det som idag är Närke, för ungefär 11 000 sedan, var det ett kargt landskap som såg dagens ljus. Förutom den västligaste delen, vid Kilsbergen, hamnade större delen av det landområde som idag tillhör Lekeberg under vatten. Det upp till ca två kilometer tjocka istäcket hade under tiotusentals år pressat ner landmassorna till långt under dagens nivåer, och med all isavsmältning kom stora landområden att täckas av vatten.

Isens påverkan på landskapet var enorm. När isen lämnat landet fanns spåren överallt: krossade bergmassor (morän) och stenblock låg som ett täcke över landskapet, naturformationer som ändmoräner, grusåsar och drumliner låg som avlånga spår. Med tiden vandrade både växter, djur och sedan människor in i detta nya land.

Det som idag utgör Kilsbergen har höjder som når uppemot 300 meter över havet, vilket är nivåer som ligger över högsta kustlinjen och därmed aldrig varit täckt av havsvattnet. De västra delarna av Lekeberg, som ligger högt, var alltså tillgängliga redan från äldsta tid, den period som kallas äldre stenålder. Landskapet var under denna period i ständig förändring. Dagens Östersjön, som växlade mellan

att vara en sötvattensjö och ett bräckt innanhav, sträckte sig hela vägen fram till Lekebergsområdet. De högsta höjderna utgjorde öar eller mindre landmassor i ett skärgårdslandskap.

Stenåldern

Den **äldre stenåldern (ca 11 000 – 4000 f Kr)** är en oerhört lång förhistorisk period, faktiskt den längsta vi har. Nu verkar det visserligen som att det tog ett par tusen år innan människorna vandrade in i dessa trakter – i alla fall i den omfattningen att de lämnat tydliga spår efter sig – men för cirka 9000 år sedan började det hända saker.

De första invånarna levde som kringvandrande samlare och jägare, och rörde sig över stora områden. De följde vattendragen, kusterna och sjöarnas stränder, och kom allt längre in i landet. Vi får tänka oss att det rör sig om små grupper av människor i ett relativt kargt och till en början ganska ogästvänligt land. Med tiden växte skogarna till, klimatet blev varmare och allt fler djur etablerade sig. I Örebro län finns ett fåtal spår efter de kringvandrande jägarna/samlarna; vanligen rör det sig om verktyg eller vapen i sten, eller avfall från tillverkningen av dessa. Det är mycket troligt att dessa tidiga invånare också rört sig i Lekebergsområdet.

Den **yngre stenåldern (ca 4000 – 1800 f Kr)** kom med nya idéer. Nu började vissa grupper av människor att odla jorden, hålla djur, göra keramik-kärl och bli mer bofasta. Andra fortsatte med sin jägar-/samlarekonomi. Flera kulturer verkar ha delat på utrymmet. Lekebergsområdet hade vid denna tid gått från skärgård till inland. I stora drag var landskapet i Lekebergs kommun utformat som idag, fast med mer våtmark och vidsträckta skogar.

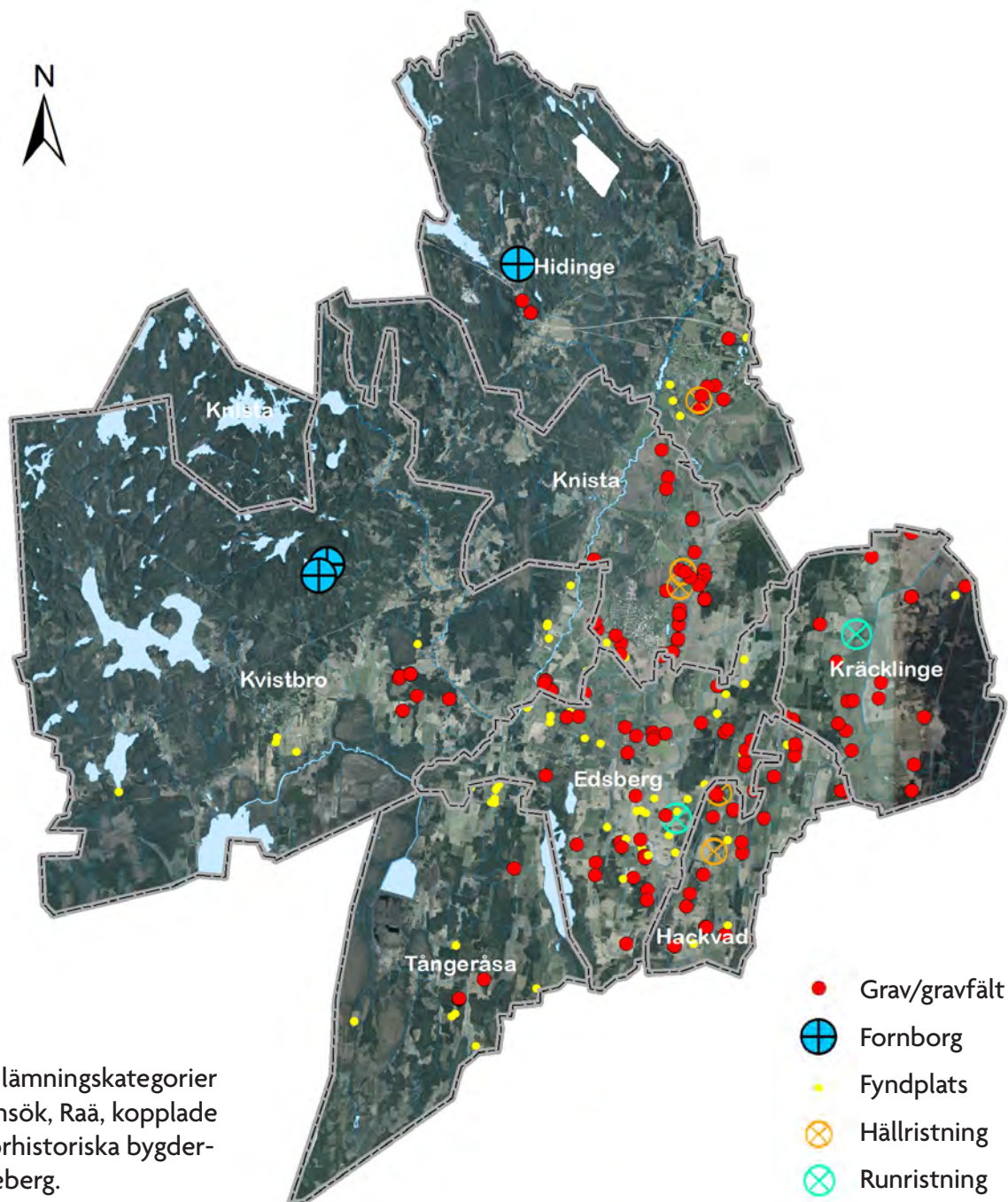
Den torrlagda havs-/sjöbotten gav bra förutsättningar för både odling och bete; vattendrag och sjöar gav fiske, dricksvatten och kommunikationsmöjligheter; skogarna gav vilt. Spåren efter den yngre stenålderns människor har hittats på flera platser, bland annat som boplatzlämningar, gravar och lösfynd. Ett exempel som kan nämnas från Lekebergs socken är området vid Skrantåsen söder om Lanna, där flera hållkistor (gravar) och föremålsfynd från perioden har hittats. Platsen har legat i ett fördelaktigt läge nära vattendrag och sjö/våtmark. Det finns flera exempel på gravar och fynd från andra socknar i kommunen, men framför allt är det Edsbergs socken som utmärker sig som en tidig och tydlig stenåldersbygd.

Bronsåldern

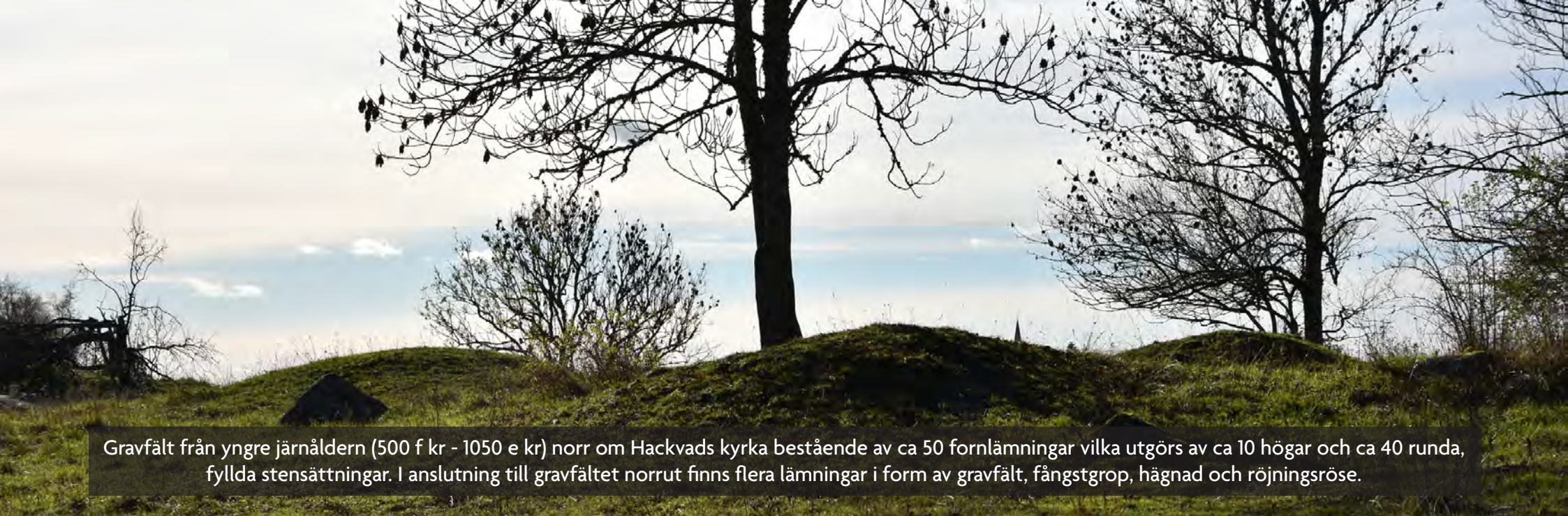
Den yngre stenåldern övergick så småningom i **bronsålder (ca 1800 – 500 f Kr)** - en period som fått sitt namn efter de praktföremål i den nya metallen brons som börjar dyka upp ibland de arkeologiska fynden från denna period. Dock var det fortfarande trä och sten som utgjorde basmaterialen. Under slutet av bronsåldern blev klimatet kallare och blötare vilket innebar att djuren inte kunde vara utomhus i samma utsträckning som tidigare och fick stå inomhus under vintrarna. Vid denna tid hade landhöjningen gått så långt att Örebro län i stort såg ut som idag, eller iallafall som det gjorde innan de stora utdikningarna under 1800-talet. Lekebergsområdet utgjordes av de höglänta och skogiga Kilsbergen, den delvis uppodlade slätten samt sjöar och vattendrag. Havet var långt borta.

Bronsåldersmänniskorna har lämnat flera spår efter sig i länet, bland annat i form av krönrösen, det vill säga stora välvda gravar uppbyggda av rundade stenar, placerade i krönlägen på höjdparter. Bronsåldern är även känd för sina hållristningar, det vill säga figurer och geometriska mönster inknackade i berg och block. I Lekebergs kommun finns flera hållristningslokaler, men det rör sig om den vanligaste och enklaste typen av ristningar, de så kallade skålgroparna. Skålgropar är runda, välvda urgröpningar, några centimeter i diameter, som knackats in ensamma eller i grupp. I Lekebergs kommun hittar man de typiska bronsålderslämningarna framför allt

Urval av lämningsskategorier från Fornsök, Raä, kopplade till de förhistoriska bygderna i Lekeberg.

Gravfält från yngre järnåldern (500 f kr - 1050 e kr) norr om Hackvads kyrka bestående av ca 50 fornlämningar vilka utgörs av ca 10 högar och ca 40 runda, fyllda stensättningar. I anslutning till gravfältet norrut finns flera lämningar i form av gravfält, fångstgrop, hägnad och röjningsröse.

i slättlandsdelarna i Knista, Edsberg och Hackvads socknar.

Järnåldern

Några århundraden före Kristi födelse börjar en ny metall dyka upp i det arkeologiska materialet – järn. Bronsåldern övergick i **järnålder (ca 500 f Kr till 1050 e Kr)**. Järnet var mer hållbart än brons och fanns dessutom som råvara på närmare håll, till och med lokalt. Lekebergs långa järnhistoria hade börjat! Där brons var en lyxvara, som krävde både långväga kommunikation och stora resurser, var järn ett betydligt mer lättillgängligt och billigare material. Med järnet kom slitstarka redskap, vilket innebar att tyngre jordar kunde plöjas upp och nya områden togs i anspråk.

Järnåldersmänniskorna har lämnat många spår efter sig. Majoriteten av alla fornlämningar i Lekebergs kommun är från just järnåldern, framför allt från de sista 500 åren av perioden.

Det rör sig mest om lämningar efter gravar och boplatser, med det finns även spår efter till exempel runstenar, fornborgar, vägar, järnframställning och jordbruk. Spridningen av fynd visar att större delen av den odlingsbara Närkeslätten tagits i anspråk av bönder i slutet av järnåldern. Nästgårds, i de skogiga bergsområdena i Kilsbergen, fanns riklig tillgång på vilt och råvaror.

I höjdlägen på strategiska platser i den höglänta utmarken, med utsikt över slättbygden, uppfördes fornborgar. Dessa brukar oftast dateras till järnåldern. I Lekebergs kommun finns tre borgar, vilka

ligger i bergsområdena väster om huvudbygder, i socknarna Hidinge och Kvistbro. Varför de uppfördes vet man inte säkert, men det kan vara för att övervaka eller försvara närområdet, som religiös samlingspunkt eller maktsymbol.

Koncentrationen av lämningar i kommunen visar att man framför allt bott i slättsocknarna Edsberg, Kräcklinge och Hackvad, men även i de östra delarna av Knista socken. Där fanns både näringsrika jordar, utmärkta våtangar till bete och bra kommunikationsleder i form av vattendrag som Täljeån, Lillån och Svartån.

I dessa socknar finns flera stora och välbevarade gravfält från järnåldern. De uppvisar en spännande blandning av olika gravformer som domarringar, treuddar, rösen, högar, resta stenar och stensätt-

ningar. I Edsberg och Kräcklinge socknar finns även ett par runstensfragment från sen vikingatid. Den ena stenen har sannolikt stått på Väsby ägor (Kräcklinge) och den andra på Frösvi ägor (Edsberg). Tyvärr är de så trasiga att endast ett par ord går att uttyda och vi får därigenom inga namn på de som en gång reste stenarna. Ett annat spännande fynd från samma tid är silverskatten från Eketorp (L1981:927), Edsbergs socken. Skatten grävdes ner under 900-talet i en våtmark ca 1 km öster om Riseberga kloster (som inte fanns då). Skatten är den största i hela Närke och omfattar bland annat en stor mängd silvermynt (främst arabiska), halsringar, pärlor, armband, hängen och spännen. Några av föremålen kan ses på bilderna här invid, såsom den ihoprullade ormen, hänget med gripdjupsornamentik och den svärd bärande figurinen. Vem som grävt ner den och varför får vi aldrig reda på.

Bergsbruket - en lång historia

Man kan säga att det är under järnåldern som Lekebergs långa och spännande järnhistoria har sin början. De äldsta spåren av järnhantering i Närke går tillbaka ända till äldsta järnålder (500-0 f Kr). I början använde man sig av blästugnar som gav ganska liten avkastning. På förhistoriska järnframställningsplatser kan man hitta slagg och andra rester efter blästugnar, men även så kallade kolningsgropar. Dessa an-

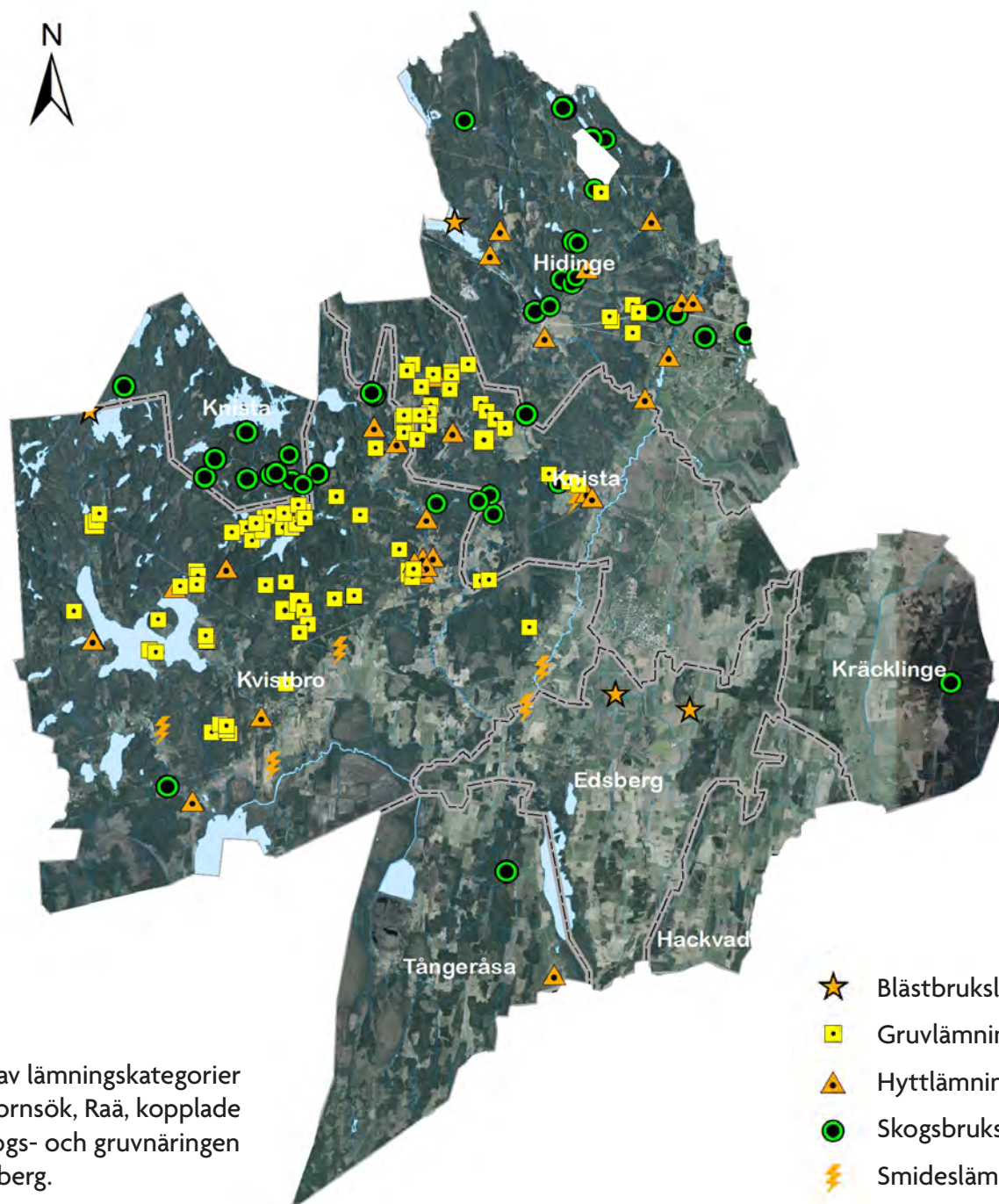
Foton till vänster: fynd från Silverskatten i Eketorp, Edsbergs socken. Digitalt museum Örebro läns museums arkiv.

vändes för att framställa kol som behövdes i stora mängder för att producera järn.

Virke till kolning fick man från de stora skogarna och järn utvanns främst från myr- och sjömalmsamt rödjord. I äldsta tid var det huvudsakligen slättlandets myr-, sjö- och skogsrika områden som utnyttjades för detta, även om det är fullt möjligt att man även verkat i bergsområdena. I Lekebergs kommun finns fyra registrerade blästugnslämningar, varav två ute på slätten (Edsbergs sn) och två uppe i Kilsbergen (Hidinge och Kvistbro sn). Blästugnarna har daterats till järnålder och tidig medeltid. Kolningsanläggningar finns i mycket större antal, och är lokaliserade främst till bergsområdena i Hidinge och Knista. De flesta av dessa är emellertid inte kolningsgropar utan milor från senare historisk tid. Fler spår efter den tidiga järnhanteringen finns troligen att upptäcka i Lekebergs kommun.

Efter cirka 2500 år av järnutvinning i sjö och myr, samt lågteknologisk järnframställning i enkla blästugnar, sker sedan en rad förbättringar och teknikutvecklingar under ganska kort tid med start i övergången mellan vikingatid och medeltid (1000-talet). Bergsområdena, som tidigare verkar ha varit mest utmark, tas i besittning på allvar och bebyggelse etableras på många platser. Nu börjar man bryta bergmalm i dagbrott, man modifierar myr- malmsugarna och börjar använda en högteknologisk nymodighet: masugnen.

Produktionen ökar och osmundjärn från masugnarna börjar gå på export. Utvecklingen verkar ha

Urval av lämningsskategorier från Fornsök, Raä, kopplade till skogs- och gruvnäringen i Lekeberg.

varit som snabbast under 1200 - 1300-tal, då många av bergsmannabyarna verkar ha etablerats. Byarna byggdes nära vatten och omfattade ett hyttområde samt gårdar runt om.

I Lekeberg, liksom runt om i Bergslagen, växer det fram en organisation av självständiga, jordbrukande bergsmän som äger och driver de nyetablerade hyttorna i området. Eftersom de medeltida hyttorna och bergsmansgårdarna har legat på samma plats som senare tiders hyttor är det svårt att idag se spår av det äldsta skedet. Nere på slättlandet representeras det medeltida Lekeberg idag främst av alla stående kyrkor men också av de välbevarade ruinerna vid Riseberga kloster, vilken kan ses på bilden till höger.

Under 1500 – 1600-tal sker nästa stora utveckling inom bergsbruket. Man börjar med underjordsbrytning, många nya hyttor anläggs och det sker en stor inflyttning av kunnigt folk från andra länder. Spåren efter de senaste århundradens järnhantering finns idag på många platser i Lekeberg, och de är tydligt koncentrerade till bergsområdena i väster. Här finns lämningar efter ett stort antal gruvor, masugnar, kolmilor, smedjor och hyttområden. Ortnamnen som innehåller ordet hytta vittnar om bebyggelseexpansionen. Folk nere på slättlandet påverkades så klart av bergsbrukets utveckling och handelsnät, även om befolkningen i stort mest sysslade med jordbruk. Spåren efter slättlandets befolkning under historisk tid utgörs främst av bebyggelselämningar efter byar, gårdar och torp samt verksamheter som sågar och kvarnar.

Riseberga klosterruin i Edsberg socken

En lång historia i korta drag

Människor har bott och verkat i Lekeberg i många tusen år, allt från de första kortvariga jaktexpeditionerna under stenåldern, till den första mer fasta befolkningen i samband med införandet av jordbruket, järnhanteringens expansion och därifrån fram till dagens moderna samhälle.

I kommunen finns idag nästan 1200 lämningar registrerade i Riksantikvarieämbetets register Fornsök. Av dessa är 354 fornlämningar. Fördelningen av förhistoriska lämningar (det vill säga från stenålder, bronsålder och järnålder) visar med all tydlighet att de förhistoriska bygderna är koncentrerade nere på slättlandet och på östra sidan om Svartån (se karta på föregående uppslag). Kilsbergen är visserligen mindre utforskat arkeologiskt och många upptäckter finns säkerligen kvar att göra, men i stora drag är bilden klar.

Lämningarna från historisk tid (medeltid och framåt) är, till skillnad från de från förhistorisk tid, fördelade över hela kommunen. Nere på slätten finns lämningar från bebyggelse och verksamheter som anknyter till de bygder man kan urskilja redan under förhistorisk tid, men det område som nu sticker ut är Kilsbergen (se karta på föregående sida). Där finns en stor mängd lämningar kopplade till bergsbruket. Hela Kilsbergen tycks vara pepprat med gruvhål, hyttlämningar och kolmilor.

Lägger man de två kartorna som visar lämningsbilden från förhistorisk respektive historisk tid bredvid varandra blir mönstret väldigt tydligt. Där ser man hur Lekebergs topografi, vatten och naturtillgångar har påverkat människornas bebyggelsemönster genom alla tider.

Det historiska landskapet

Naturliga förutsättningar

Landskapets naturgivna former och sammansättning har avgjort hur människor kunnat nyttja landskapet genom tid och rum. Landskapet är en process som kontinuerligt utvecklas. De mönster och uttryck som människan skapat, tillsammans med de geologiska och naturgivna förutsättningarna ligger till grund för det kulturlandskap som vi upplever i Lekebergs kommun idag.

Denna kulturhistoriska översikt har som syfte att ge läsaren en bild av Lekebergs bärande berättelser från förhistorisk tid fram till våra dagar. Målet är inte att berätta en heltäckande bild av Lekebergs historiska utvecklingsförlopp, utan ska med breda penseldrag berätta om viktiga förutsättningar och händelser.

Lekebergs kommun så som vi ser den idag är beläget i nordvästra delarna av Närke, mitt i Sverige mellan det höglänta skogsområdet Bergsmannabygden med Kilsbergen i väster och den utpräglade

Närkeslätten i öster. Det blir en tydlig gräns mellan dessa landskap genom förkastningsbranten, vilket skapar storslagna vyer över den böljande jordbruksmarken, som i bakgrunden ramas in av de kuperade blå bergen. Genom landskapet slingrar sig Svartån fram och i landskapet finns ett stort antal större och mindre sjöar.

Lekeberg har ett varierat landskap med skilda naturtyper. I väster domineras landskapet av Kilsbergens väldiga förkastningsbrant som skapar en tydlig siluett med de skogsbeklädda bergen – ”de blå bergen”. I öster breder den utpräglade agrara slätten ut sig som framför allt visar på 1800-talets jordbruksreformer och rationalisering. Genom hela landskapet slingrar Svartån fram på sin väg mot Hjälmaren. I gränsen mellan skogen och slätten löper mellanbygden, där kommunens samhällen har etablerats, strategiskt placerade mellan skogen och jordbruket. Det var också hit järnvägen förlades och brukades från slutet av 1800-talet fram till år 1985 när banan lades ned.

Kilsbergen och bergsmannabygden

I Kilsbergen och bergslagsskogarna finns några av Sveriges äldsta områden för järnframställning där idag ortnamn som slutar på -gruva, -hytta, -bruk och -hammar kan vittna om det starka industrihistoriska arvet.

De naturliga förutsättningarna med vattenkraften och kolningsveden bidrog till att bebyggelsen spreds där förutsättningarna fanns och tidvis har skogen varit mycket hårt utnyttjad. Varje vattendrag nyttjades för hyttor och hammare. Kommunens namn härstammar från denna del av kommunen, genom Lekebergslagen som är en del av Bergslagen som omfattar ett brett bälte genom Mellansverige med de norra delarna av Örebro som ett kärnområde.

Det var socknarna Hidinge, Kvistbro och delar av Knista som var en del av denna uppdelning av bergslagen – Lekebergslagen, där järnhanteringen varit en bärande del av historien här sedan medeltid och bergsbruken har sedan drivits oavbrutet fram till

Vy mot Kilsbergen och Hidinge nya kyrka som ett tydligt blickfång. I förgrunden breder östra delen av Hidinges odlingslandskap ut sig

den sista hyttan, Vekhyttan i Kvistbro socken, blåstes ut för sista gången 1903. Från en levande bygd med hyttverksamhet, nybyggare, odling och skogsbruk har skogen åter vunnit mark i "De blå bergen". Idag har stora delar av småbruk och torp lagts ner och de tidigare öppna markerna har planterats igen. I skogen möts man idag av slingrande smala grusvägar, omslutna av skogen som plötslig öppnar upp sig i små gläntor med torp och gårdar. Mycket av bebyggelsen har idag funktion som bostadshus och sommarställen. Efter hyttor och gruvor finns idag otaliga lämningar i skogen som kan berätta om en svunnen tid och en stor del av Lekebergs mycket spännande industri- och skogshistoria.

Idag är skogen en viktig del av Lekebergs friluftsliv, bland annat med bad och fiske i klara skogssjöar och stora strövområden. Kring sjöarna i skogsbygden och runt om i Lekeberg har sommarstugor och sommarstugeområden växt fram, allt sedan mitten av 1900-talet. Semesterboendena har tydliga samband med lagstadgad semester och ökad tillgång till egen bil.

Slättbygden - en del av Närkeslätten

I öster präglas kommunen av delar av Närkeslätten som utvecklats till en utpräglad jordbruksbygd med tidsdjup ner i förhistorisk tid. Det östra landskapet med slätten och drumlinerna karaktäriseras i stora delar av stora herrgårdar med tillhörande arrendegårdar och torp. Dessa miljöer är ofta välbevarade gårds- och torpmiljöer och har höga kulturhistoris-

ka värden. Värdena ses bland annat genom tydliga historiska sambanden i landskapet. På dessa platser återfinns också ofta spår från förhistorisk tid, i och intill åkrar, i betesmark och skog. Sockenkyrkorna med medeltida ursprung i Knista, Hidinge, Tångersåsa, Edsberg, Hackvad och Kräcklinge socken visar på en tidig sockenbildning i trakten. För Hidinge och Knista är det socknarnas östra delar som är del av slättbygden.

De delar av landskapet som består av Närkeslätten är de bördiga markerna. Dessa har varit en förutsättning för att området varit bosatt under lång tid, vilket flertalet förhistoriska lämningar företrädesvis från järnåldern kan berätta om. En starkt karaktärsbärande landskapsformation i de östra delarna är det utpräglade odlingslandskapet i trakterna kring Hackevarad med Drumlinområdet. Drumlinområdets flackt välvda kullar i landskapet är ett välbevarat kulturlandskap. Området kännetecknas av de många drumlinerna som löper genom landskapet i en tydlig nord-sydlig riktning, vilket kommer igen i äldre vägdragningar och bebyggelselägen.

Drumlinerna skapades vid senaste inlandsisens avsmältning och hela landskapet har idag en storskalig karaktär med vida vyer och långa siktlinjer, där landskapselement i form av trädridåer och öppna diken skapar ett mosaikartat landskap.

Bebyggelsen består företrädesvis av gårds- och bybebyggelse från 1800- och 1900-talens skifteslandskap vilken är lokaliserade till höjdlägen, till drumli-

nernas krön eller dalgångssidor.

Under 1600-talet med säteribildningen har ett stort antal stora gårdar etablerat sig, vilka idag blir en bärande del av landskapsbilden. Detta är tydligast i Kräcklinge socken som kom att utvecklas till en utpräglad herrgårdsbygd. I anslutning till de stora gårdarna ligger de stora sammanhängande åkermarkerna och bevarade byar och torpmiljöer. I Tångersåsa socken med sitt mosaikartade landskap, som ligger i de sydligaste delarna av Lekeberg, har socken alltjämt sedan 1500-talet helt präglats av Trys-torp säteri. Säteriet var markägare av hela socknen. I socknen finns även Närkes enda bevarade medeltida träkyrka.

Samhällena

I gränsbygden mellan den utpräglade skogsbygden i väster och slättbygden i öster har kommunens samhällen vuxit fram. Strategiskt placerade mellan skogen och jorden, det är också hit järnvägen etablerades och användes från slutet av 1800-talet fram till 1985. Flera av kommunens verksamheter och industrier av olika slag etablerats här och samhällsbildningarna växte fram från slutet av 1800-talet. Lekebergs samhällen Lanna, Gropen-Kvistbro, Fjugesta och Mullhyttan har alla olika förutsättningar orsaker till varför en samhällsbildning vuxit fram. Dessa miljöer har flera olika bärande berättelser som kopplar till kringliggande miljöer i bergsmanna- och jordbruksbygden.

 Bergsmannabygden

 Samhällena

 Slättbygden

Byggnadstradition

Hustyper och arkitektur i Lekeberg

På Lekebergs landsbygd har trä och sten samt rester efter järnproduktionen i form av slagg det absolut vanligaste materialet att bygga med. De äldsta byggnaderna är uppförda i timmer med tak, historiskt vanligen täckta med torv, bräddor eller vass. Dessa material ersattes senare av tegeltäckta tak.

Under 1800-talet började det bli vanligt att utvändigt täcka timmerstommarna med stående panel, vanligen locklist- eller lockribbpanel. Även liggande panel förekom från 1800-talets mitt. Det var inte bara att panela sitt hus som slog igenom på 1800-talet, utan även att måla sina hus med röd slamfärg. De större boningshusen målades i ljusa slam- eller oljefärger och reverterade fasader, vilket innebar att trästommen putsades.

Byggnader med fasader i tegel är främmande material på landsbygden och kopplar mot modernismens byggnadsmaterial från framför allt mitten av 1900-talet och framåt. Viss bebyggelse har tilläggssisolerats, om en relativt ovanligt med plåt eller tegelfasader

Den äldre agrara bebyggelsen utgörs av såväl samlade bymiljöer, utflyttade gårdar, torp och herrgårds-

miljöer vilka har en varierad ålder. Genom århundrade i takt med utvecklingen har lantbruket rationaliserats och jordbruksenheter blir allt färre men allt större. De flesta av gårdarna som vi ser är inga bondgårdar längre.

Bebyggelsen på landsbygden har ett högt kunskapsvärde och berättar bland annat om byggnadstekniker och hantverkskunskaper. I ett större perspektiv tydliggör byggnaderna alltså landskapets socialekonomiska system under mycket lång tid.

Under 1900-talet börjar Lekeberg att kompletteras med småhusbebyggelse och annan samhällsfunktionskopplad bebyggelse uppförs i samhällsbildningarna kring Mullhyttan, Lanna, Kvistbro och Fjugesta.

Även på landsbygden sker viss komplettering. Här syns modernismens formspråk som tydligt avviker från den äldre byggnadstraditionen, vilken varit gällande i flera hundra år. Byggnadernas fasadmateriäl är oftast kombinerade, där rött eller gult tegel som kombineras med grov spritputs eller trä målade i mustiga kulörer är tongivande. Även enkelt utformade fasader i puts eller trä utan knutar och foder förekommer.

Bebyggelse i Hackvad socken

Manngårdsbyggnad i Gippersta i Hackvad socken

Trystorps slottsbyggnad i Tångeråsa socken

Drumlinlandskapet är tydligt i Hackvad socken

I Lekeberg finns en stor mängd välbevarad bebyggelse med typiska detaljer och lokal materialpalett.

Grindtorp längs Malmvägen i Kvistbro socken

Traditionella bostadshus

Enkelstuga

Enkelstugan består av ett stort bostadsrum med eldstad, den så kallade stugan, samt förstuga och en liten kammare. Enkelstugan var småbönders, torparens, soldaters och båtmäns typiska bostad. Stugan fick stor spridning under slutet av 1700- och på 1800-talen med folkökningen och hemmansklyvningen. Under 1800-talet utvidgades även många enkelstugor genom att en övervåning byggdes till, i Lekebergstrakten kallas denna typ för Närkestugan och är en vanlig typ i trakten. Enkelstugan var populär och nyuppfördes ända in på 1900-talet.

Torp i Kräcklinge socken

Närkestugan

Under 1800-talet utvidgades många enkelstugor genom att en övervåning byggdes till, i Lekebergstrakten kallas denna typ för Närkestugan och är en vanlig typ i trakten. Enkelstugan var populär och nyuppfördes ända in på 1900-talet.

Torp till Höjen herrgårdsmiljö i Kräcklinge socken

Parstuga

Parstugan har en symmetrisk form med ett rum på var sida om förstugan och den bakomliggande kam-maren. Behövdes fler rum byggdes parstugan ut på längden. De tidiga parstugorna bestod av en våning. Först på 1800-talet började parstugorna uppföras i 1 ½ och 2 våningar. Därför kan man hitta parstugor i olika variationer med påbyggnader och rumsindelningar. I stora delar av landet var parstugan en mycket vanlig förekommande bostadsbyggnad.

Hällshyttan i Hidinge socken

Dubbelradstuga

Variationen på hus i dubbel bredd finns över hela Sverige och är vanligt i trakten. Dubbelradstugor har en planlösning med rum i dubbla rader med längsgående skiljeväggar, oftast med fyrdelad eller sexdelad planlösning. Denna planlösning blev först vanlig i herrgårdarnas huvudbyggnader under 1600-talet. Senare, under 1800-talet uppträdde dessa byggnader bland böndernas bebyggelse där enkel- eller parstugor fick en ny planlösning i dubbla rader.

Västra Hulvik i Kvistbro socken

Framkammarstuga

Framkammarstugan utgörs av en enkelstuga eller en parstuga, påbyggd med kamrar i ena eller båda gavlarna. Under 1700-talet förekom denna byggnadstyp i 1 ½ plan med halvfönster i övervåning. Under 1800-talet kunde denna typ även byggas i två hela våningar. När framkammarstugan uppförs i två våningar kallas denna för långloftsstuga.

Höjen i Kräcklinge socken

Salsbyggnad

Byggnadstypen är besläktad med parstugan, vars symmetri återkommer i salsbyggnaden. Salsbyggnaderna karaktäriseras av symmetri och rum i dubbla rader där byggnadens mitt markerades. Planlösningen är en sexdelad plan där man strävade efter en sal i byggnadens mitt efter franska förebilder. De tidiga salsbyggnaderna uppfördes vid herrgårdar varefter de blev vanliga i resten av bostadsbebyggelsen på landsbygden från 1800-talet.

Riseberga i Edsbergs socken

Kyrkbyn vid Hidinge gamla kyrka

Ekonomibyggnad vid Skoftesta herrgårdsanläggning i Kräcklinge socken

Västra Göksvalla

Ekonomibyggnader

Fähus och ladugårdar

Begreppet ladugård användes i äldre tider och in på 1700-talet för den lite fina gårdens samlade ekonomibyggnader. Allmogens ekonomibyggnader kallades för fähus. Det finns en rad olika ladugårdstyper både vad gäller form och funktion. Den mest traditionella typen av ladugård är båsladugården som varit gällande under mycket lång tid fram till 1960-talet. I båsladugården står korna fastbundna och utfodras och mjölkas på plats.

Med industrialismens framväxt mellan 1850–1920, växte även ladugården. En ny typ av ladugård började att byggas ute på landsbygden mellan 1890–1940. De nya ladugårdarna krävde större plats och inrymde flera funktioner.

De flesta av dessa ladugårdar är byggda i en rektangulär form, med en ladugårdsdel i timmer eller sten/tegel som ofta putsats med höskulle i stolpverk. I förlängningen fanns utrymmen för småkreatur, häststall, mjölkammare, kraftfodersutrymmen med mera. I linje eller vinkelrätt mot ladugården byggdes en loge.

Byggnaderna är rationellt byggda med målade fasader och tegeltak, spröjsade fönster med detaljer i fasad som skiftade med tiden från schweizerstil (snickarglädje) till nationalromantik. Idag uppförs ladugården där korna går på lösdrift och kallas lösdriftsladugård.

Loftbodar

Loftboden är en timrad förrådsbod i två våningar. Övervåningen blir tillgänglig genom en svalgång. Loftbodarna har i Sverige förekommit sedan medeltid. Oftast ligger loftboden i anslutning till man-gårdsbyggnaden och här förvarades mat och kläder. Loftbodarna är en ålderdomlig typ av byggnad, som idag är sällsynt på den svenska landsbygden. I Lekebergs finns ett fåtal exempel på denna typ.

Magasin

Till gården fanns ett magasin, en byggnad med utrymme för förvaring. De äldre magasinerna från 1700- och 1800-talen var resta i timmer, under 1900-talet uppfördes magasinerna vanligen med stolpverk. Vid större gårdar kunde magasinsbyggnaden vara i reverterat timmer och magasinerna bestod av flera våningar. Vid mindre gårdar är magasinerna mindre. I magasinerna förvarades ofta löst spannmål och för att hålla råttorna borta var det vissa gårdar som använde sig av illrar för att jaga bort gnagare. De stora välbyggda timmermagasinerna med sina små fönster är karaktärsbyggnader i anslutning till större gårdar och herrgårdsmiljöer.

Andra byggnader

Den äldre gårdsbebyggelsen omfattade en rad olika byggnader för olika funktioner, däribland lador brygghus, bakstugor och smedjor. Dessa byggnader har idag i stor utsträckning förlorat sin funktion. Samtidigt har nya typer av byggnader tillkommit, så som stora magasin och maskinhallar.

Nedre Östa i Knista socken

Ekonomibyggnad i Hackvad socken

Västra Göksvalla

Magasin vid Ägelsta i Edsberg socken

Traktor

Förhållningssätt till kulturmiljö

Övergripande förhållningssätt

Förhållningssätten är framtagna för att värna Lekebergs kulturmiljö på en övergripande nivå. Vidare i kulturmiljöutredningen finns specifika råd och riktlinjer för respektive tema och för varje utpekad särskilt värdefullt område.

Landskap och strukturer

- Större anläggningar i form av exempelvis solcellsparker, vindkraftverk och stora industribyggnader behöver prövas med utgångspunkt i omgivande landskapsrum. Exempelvis är slättlandskapet mer känsligt för större nya anläggningar som inte kan läsas samman med den agrara användningen där nya dominerande tillägg kan bli synligt på långt håll.
- Ny infrastruktur bör ta hänsyn till äldre strukturer som det äldre ålderdomliga vägnätet och järnvägens äldre sträckning. Exempelvis kan den tidigare järnvägens sträcknings läsbarhet förstärkas genom att den blir en gång och cykelbana eller något annat som bidrar till att sträckningen bibehålls.

- Möjliggör för ett fortsatt aktivt brukande av kulturmiljön både vad gäller landskapet och bebyggelsemiljöer. Landskap som får växa igenom och byggnader som inte används innebär ofta att det kulturhistoriska värdet minskar.
- Vid ändring i miljön ska antikvarisk sakkunnig medverka i planprocess och vid bygglov som kan påverka kulturmiljöns värden och karaktärsdrag.

Anpassning av nya byggnader till den specifika platsen

- Placera den nya bebyggelsen/byggnaden så att den naturligt kompletterar den befintliga bebyggelsen.
- Ny bebyggelse bör ansluta till sin närmiljö. Är etableringen i torpmiljön, bymiljön eller kring herrgården bör bebyggelsen anpassas därefter. Vidare har samhällena sina förutsättningar.
- Beroende på närmiljöns karaktär är olika typer av byggnader och utformning på bebyggelsen lämplig. Nybyggnation på landsbygden skiljer sig från tillägg i samhällen.

- Ny bebyggelse behöver utgå från befintliga vägnät och strukturer.
- Ny bebyggelse bör inte placeras på jordbruksmark, utan istället i utkanten av ett skogsparti eller höjd i terrängen, efter befintliga strukturer och vägnät.
- Anpassa den nya bebyggelsen/byggnaden till den omgivande miljön, både vad gäller placering och utformning så att den väl smälter in.
- På landsbygden, placera huvudbyggnad, garage och andra komplementbyggnader utan att för stor andel av fastigheten bebyggs och hårdgörs med markbeläggning. Mindre fastighetsstorlek bör undvikas ute på landsbygden.
- Inne i Lekebergs samhällen behöver tomten anpassas till omgivande tomtstruktur. Äldre villatomter är ofta stora till ytan, terränganpassade, medan modernismens tomter ofta är små och planerade.
- Undvik avstyckning av äldre större bevarade tomter i Lekbergs samhällen.
- Minimera markarbete, där markens naturliga förhållanden förändras. Detta innebär att bygg-

naden bör anpassas till den befintliga terrängen och därmed undvika sprängning, schaktning och fyllning i möjligaste mån. Hällmark och uppvuxna träd ska värnas.

- Vid en kuperad tomt kan husen byggas med förhöjd sockel, eller källarvåning. Detta för att byggnaden ska anpassas till den rådande terrängen.

Utformning, renovering och underhåll

- Befintliga byggnader ska hållas i vårdat skick och ursprungliga karaktärsdrag och detaljer ska värnas.
- Välj fasadmaterial och färgbehandling efter byggnadens ursprungliga utformning och omgivande miljö.
- Vid byte av fasad, fönster och dörrar ska detta ske med hänseende till byggnadens arkitektoniska utformning. Äldre material ska värnas.
- Fönster och dörrar är något som har en starkt karaktärsbärande effekt, vid renovering och

underhåll av fönster och dörrar bör i möjligaste mån ursprungliga fönster bevaras. Vid byte av fönster ska ursprunglig utformning eftersträvas.

- Byggnader som har tilläggsisolerats kan med fördel återställas vid fasadändring. Vid ny tilläggsisolering kan denna ske inifrån.
- Vid installation av till exempel värmepump, nytt skorstensrör, brandstege, solceller etc. ska dessa placeras mot husets baksida om möjligt, detta för att minska påverkan på fasadens utformning ut mot gaturummet.

Om- och tillbyggnader

- Vid ny tillbyggnad ska den nya volymen anpassas i färg och form till ursprunglig volym. Tillbyggnaden ska underordna sig ursprunglig volym.
- Vid nybyggnation av terrass/altan och inglasade uterum ska dessa utföras i proportion till huvudbyggnaden. Undvik att uppföra altan i kuperad terräng, då detta medför höga pelare vilket ger ett dominerande intryck.
- Undvik att klä in altanens undersida, då detta bidrar till att altanens volym upplevs större.

Herrgårdsmiljö

Enkelstuga på Lekebergs landsbygd

Bostadshus i Mullhyttan

3.

Särskilt värdefulla kulturmiljöer i Lekeberg

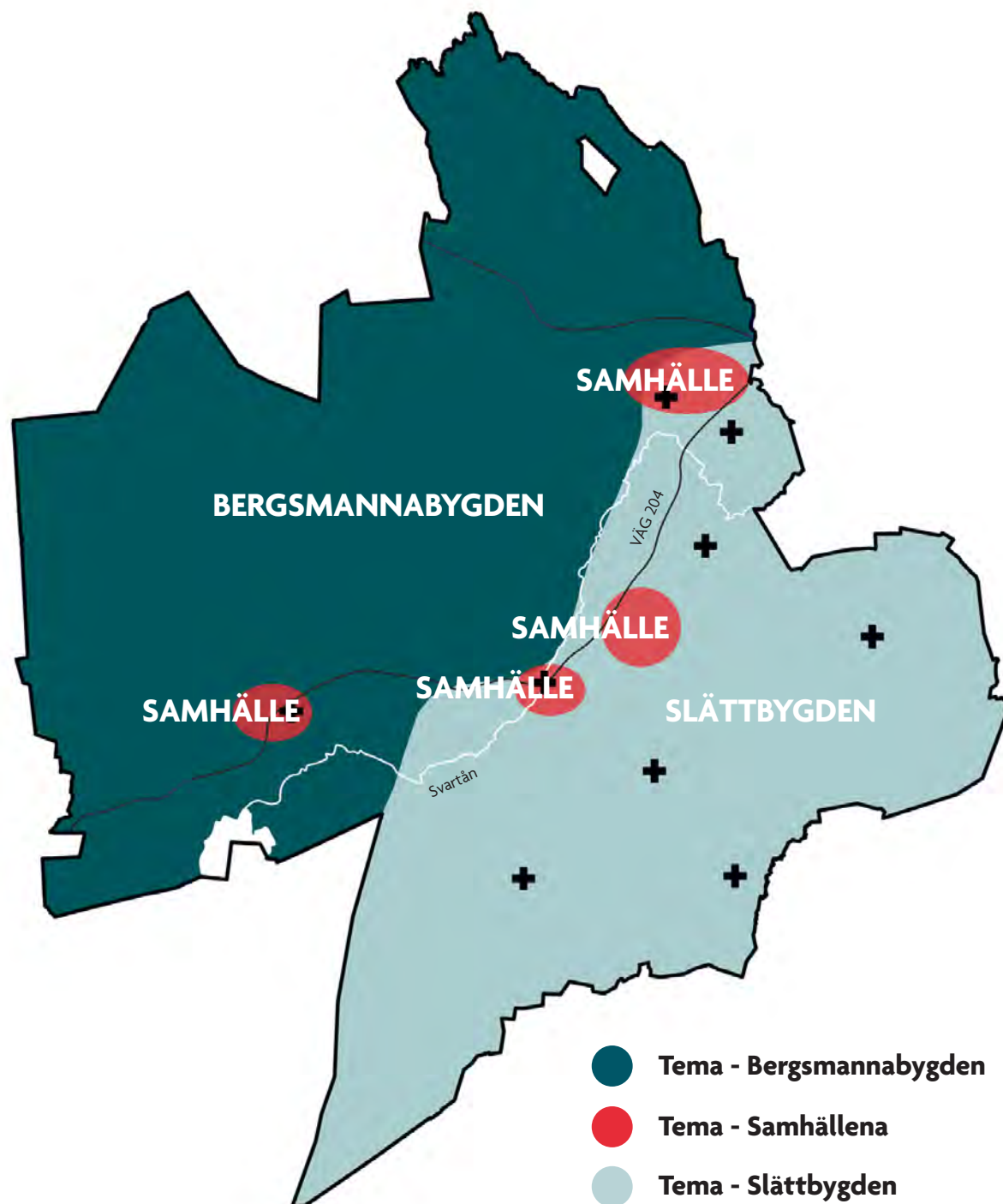

Översikt

Lekebergs särskilt värdefulla kulturmiljöer beskrivs och behandlas under tre olika temadelar; *Bergsmannabygden*, *Samhällena*, och *Slättbygden*. Dessa teman är framtagna med utgångspunkt i landskapets förutsättningar, lämningsbild och miljöernas olika kopplingar till olika berättelser. Vidare utgör bebyggelsedokumentationen från 2014 av Rasmus Axelsson en grund för urvalet.

Bergsmannabygden sammanfaller i stort med Lekebergs skogsbygd Kilsbergen i kommunens västra och nordligaste delar. Gränser är aldrig absoluta och gränsen mot den mer utpräglade slättbygden är inte helt tydlig. Det finns särskilt värdefulla miljöer som ligger i gränslandet mellan skog och slätt. Här har naturliga gränser i landskapet, såsom Svartån och landsväg 204 som skär genom kommunen. Det är i denna gränsbygd som Lekebergs samhällen vuxit fram och dessa behandlas i ett eget tema, Samhällena. Kommunens östra del, Slättbygden, består till stora delar av del av Närkeslätten och är en utpräglad jordbruksbygd med medeltida sockencentrum.

Varje tema inleds med en bärande berättelse, det vill säga vad som är bärande kulturhistoriska värden för dessa delar av kommunen och hur dessa värden uttrycks i landskapet. Vidare har övergripande råd och riktlinjer tagits fram kring hur dessa landskap och miljöer kan hanteras. Under varje tema beskrivs sedan de särskilt värdefulla kulturmiljöerna. I Bergsmannabygden finns till exempel flertalet bymiljöer som kopplar till äldre hyttverksamhet inom Lekebergslagen, och i Slättbygden återfinns herrgårdslandskap, medeltida sockencentrum och välbevarade by- och gårdsmiljöer.

Lekebergs särskilt värdefulla kulturmiljöer

Bergsmannabygden

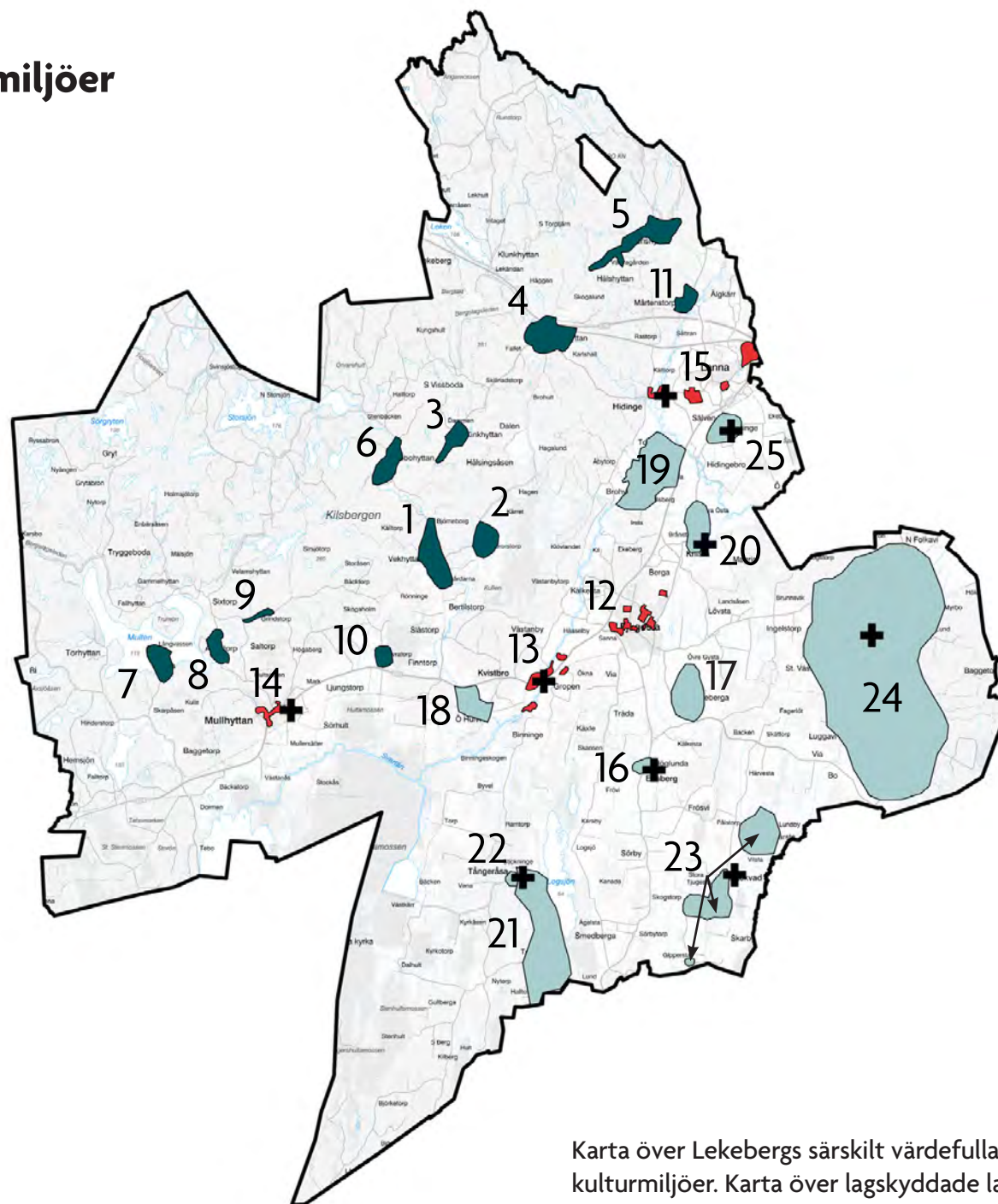
1. Vekhyttan
2. Farbrorstorp
3. Kinkhyttan
4. Lekhyttan
5. Svenshyttan och Hällshyttan
6. Ribbohyttan
7. Öna bymiljö
8. Ängatorp
9. Torpen längs Malmvägen
10. Övratorp
11. Kvarntorp och Mårtenstorp

Samhällena

- 12 Fjugesta - 4 miljöer (12a-12d)
13. Gropen-Kvistbro - 4 miljöer (13a-13d)
14. Mullhyttan - 1 miljö (14a)
15. Lanna - 4 miljöer (15a-15d)

Slättbygden

16. Edsbergs sockencentrum
17. Riseberga
18. Hulvik
19. Västra Göksvalla och Hallsberg
20. Knista sockencentrum och Östa bymiljöer
21. Trystorp
22. Tångeråsa sockencentrum
23. Hackvad sockencentrum med omgivande agrara bebyggelsemiljöer
24. Kräcklinge herrgårdslandskap
25. Hidinge gamla kyrka och kyrkby

Karta över Lekebergs särskilt värdefulla kulturmiljöer. Karta över lagskyddade landskap och byggnader återfinns på sida 13.

Bergsmannabygden

Karaktär och kontext

Arkeologi i Kilsbergen

Kilsbergen låg under stor del av förhistorien relativt öde och betraktades huvudsakligen som utmark. Eftersom bergen - till skillnad från slätten - utgjort landyta ända sedan istidens slut, har människor i alla tider kunnat utnyttja dem, eller iallafall förhållit sig till dem på ett eller annat sätt. Enstaka förhistoriska lämningar visar att människor rört sig i området, men fornlämningsbilden är ändå tydlig - det var på slätten människor huvudsakligen slog sig ner.

Under den äldre järnåldern (500–0 f Kr) börjar människor utvinna järn ur sjö- och myrsmalm samt rödjord. I början höll man mest till nere på slättlandet i de redan etablerade bygderna, och där råvaran fanns tillgänglig i sjöar, myrar och som rödjord. För att producera järn användes lågteknologiska blästerugnar. I vilken omfattning man utnyttjat Kilsbergen under förhistorisk tid är oklart, eftersom området är mindre utforskat, men det är fullt möjligt att bergen kan ha tagits i anspråk i högre omfattning än vi kan se idag.

Den bergsmannabygd vi idag förknippar med Kilsbergen växer fram under medeltiden (ca 1050–1523). Då sker en snabb utveckling av järnframställningen.

Bebyggelse etableras på många platser i bergsområdet, man börjar bryta bergmalm i dagbrott och masugnar börjar användas. Produktionen ökar och det svenska järnet går på export. Utvecklingen tar ett nytt, stort kliv under vasatiden (1500/1600-tal). Man börjar med underjordsbrytning, många nya hyttor anläggs och det sker en stor inflyttning av kunnigt folk från andra länder.

De arkeologiska lämningarna i Kilsbergen är framför allt från historisk tid och utgörs nästan uteslutande av olika typer av lämningar kopplade till bergsbruket och järnhanteringen, såsom kolmilor, kolarkojor, hyttor och slagghvarpar.

Lekebergs bergsmannabygd

I väster domineras landskapet av Kilsbergens väldiga förkastningsbrant som skapar en tydlig siluett med de skogbeksädda bergen, de så kallade Blå bergen. Skogen har varit en förutsättning för Lekebergs invånare på olika sätt genom historien. Skogen har använts som material för bränsle och byggnationer och för föda genom jakt och bärplockning. Skogen gav också sommarbete och vinterfoder för kreatur.

Historiskt sett har det sannolikt funnits fåbodar i skogarna kring Lekeberg som ett komplement till slättens utpräglade bondebygd. Kolonialiseringen i skogsbygden började ta fart under 1600-talet men

redan vid slutet av 1500-talet började inflyttade finnar, främst från Savolaxområdet, att kolonisera de obebyggda markerna i Mellansveriges skogstrakter och många kom att etablera sig i Örebro län.

Finnarna bröt ny mark genom svedjebruk och odlade svedjeråg. För Lekeberg kom dock nybyggarfinnarnas kolonialisering i skogstrakterna av sig när bergsmannabygden började breda ut sig och de invandrade finnarna och deras ättlingars betydelse för kolonisationen i skogstrakter kom att få större betydelse i andra delar av Sverige. För nyetableringen av ensamgårdar och torp i skogstrakterna fick nybyggarna vanligen ett skattefritt år för att få igång jordbruket.

Lekebergslagen har gett kommunen dess namn, Lekeberg. Lekebergslagen en del av bergsmannabygden som omfattar ett brett bälte genom Mellansverige med de norra delarna av Örebro som ett kärnområde. Lekebergslagen omfattade delar inom sju socknar varav tre låg inom det som idag är Lekebergs kommun, Kvistbro, delar av Knista och Hidinge socknar. Varje socken var uppdelad i en bergslagsdel och en så kallad landslagsdel, där bergslagsdelarna bildade Lekebergslagen och landslagsdelarna fördelades på häraderna. Inom det som benämns bergslagen gällde förutom rikets allmänna lagar även bergslagstiftningen.

Kolarkoja och kolmila 1918. Källa: Örebro läns museum

Masugnen, hyttan, kolmilan, järnet och slaggen

Träkolsmasugnen var den vanligaste typen av masugn i Sverige fram till 1940-talets slut, i Lekeberg helt rådande. I Sverige lades den sista träkolsledade masugnen ned 1966 – Svartå masugn i Degerfors kommun strax väster om Mullhyttan. Platsen för var smältugnen låg för framställning av metallen kallas hyttan och i det ingår ofta tillhörande byggnader i benämningen.

I bergshanteringen är skillnaden mellan hytta och masugn att hyttan kan omfatta en ugn för framställning av olika metaller medan en masugn endast tillverkar tackjärn. I Sverige är hyttan ofta synonymt med ett mindre eller större järnbruk och hyttan var platsen där malmen smältes ned till tackjärn. Innan malmen kunde smältas i masugnen, behövde den bearbetas genom rostning i en rostugn. Biprodukten från masugnen var slagg.

Det stora företaget med kolning och framställning av kol runt om i skogarna berodde på behovet av

träkol för framställning av järn, där järnet behövde komma upp i höga temperaturer. Kring de svenska järngruvorna högs skogen ner och lades i mila för att framställda träkolet genom ofullständig förbränning av veden som sedan transporterades till hyttorna.

Runt om i Lekeberg finns lämningar efter slagghögar och många byggnader har slaggrester som byggnadsmaterial. När slaggen användes för byggmaterial kallades det ofta sinner eller sinder.

Metoden att använda slagg som byggnadsmaterial har funnit i Sverige sedan 1700-talet och metoden utvecklades i Bergslagen. Det fanns två metoder för att använda slaggen för byggmaterial, dels krossad slagg och dels s.k. slaggtegel.

Alla byggnader i Bergslagsområdet kan vara byggda av slagg och ibland kan dessa slaggstenshus dölja sig bakom putsade fasader.

Socknen	1640	1740	1800	1820	1900
Kvistbro (socken i Lekeberg)	6	6	4	3	2
Knista (socken i Lekeberg)	2	1	0	0	0
Hidinge (socken i Lekeberg)	5	3	2	1	1
Vintrosa	1	0	0	0	0
Tysslinge	4	3	1	0	0
Kil	3	1	1	1	0
Totalt Lekebergslagen	21	14	8	5	3

Tabell över antalet hyttor i Lekebergslagen fördelade per socken mellan åren 1640–1900.

Källa: Norelius 1936, tabell Lekebergslagens hyttor m.m.

Järnhanteringen och framväxt av en bergsmannabygd

Järnhanteringen start i området är ovisst men den äldsta kända skriftliga källan är från medeltiden i ett salubrev från år 1458. Tidigt kom området att få status som tackjärnsbergslag med fullvärdiga privilegier. Genom seklen har otaliga hyttor för tackjärnstillverkning anlagts och sedan drivits och lagts ner. Först under 1550-talet kan man se hyttor inom alla socknar inom Lekebergslagen och sedan fortsatte denna aktivitet fram till början av 1900-talet när den sista hyttan, Vekhyttan, för sista gången blåstes ut år 1903. Därmed gravsattes bergsmannaepoken i Lekebergslagen. De naturgeografiska förutsättningarna har varit betydande för utvecklingen av en bergsmannabygd, med sina vidsträckta skogar, begränsade möjligheter till odling och berg som inom flera området kunde brytas för järnmalm.

Inom socknarna som tillhör bergsmannabygden kan man i sammanställda data (källa: ISBN: 978-91-628-8206-8) se att befolkningen stadigt växer från slutet av 1500-talet, där 1600-talet utgjordes av en expansiv period men där 1700-talet följs av en blygsam tillväxt. 1800-talet följer sedan med en mycket stark befolkningsökning, där det i bland annat Kvistbro, Knista och Hidinge socknar blev en ökad befolkningen med +76 procent mellan åren 1805 och 1865. Från år 1865 och in på 1900-ta-

let sker dock en utflyttning och stagnation i takt med ökad industrialisering och urbanisering, något som går i linje med resten av regionen.

Befolkningsökningen under 1600-talet går i linje med bergsbruksrörelsens expansiva period inom Lekebergslagen när flertalet hyttor byggdes om eller anlades och ett bergsbruksdistrikt växte fram. Från 1600-talet och framåt följde hyttbruken i Lekebergslagen den allmänna utvecklingen inom hela Bergslagen, där antalet hyttor minskade kontinuerligt genom århundradenas lopp, vilket syns i tabellen nedan. Järnbruken har funnits, historiskt iallafall sedan 1500-talet. År 1572 anlade Hertig Karl med hjälp av arbetskraft och expertis från Tyskland ett järnbruk i Hidinge socken invid Lekhytteån som benämndes Lekebergs hyttgård eller Lekebergsbruk, det blev dock kortvarigt och lades ned knappt 10 år senare. Många av de bruk som fortsatt fanns under 1800-talet härstammade från 1600-talet, däribland Kråkfors invid Kvistbro kyrka, Svartå i Kvistbro och Villingsbruk i Hidinge socken.

Idag är det svårt att föreställa sig hur det en gång tedde sig och såg ut i Kilsbergen och socknarna inom Lekebergslagen och den roll olika näringar spelade inom området. Vad som kan konstateras är att kolonisationen tog fart i samband med järnhanteringens utbredning, med nybyggare och brytning av ny jordbruksmark i järnhanteringens spår. Tittar man på de mest intensiva århundradena för bergs-

bruket inom Lekebergslagen är den huvudsakliga näringen bergsbruket. I en skrift beskrivs i Kvistbro hur skogen täcker Ortsbefolkningens behov både för bergsbruk och husbehov.

Bergsbruket och framställning av järn

Bergsmännen kan ses som en grupp som hade två huvudyrken – jordbrukare och bergsbrukare, där arbetsåret var uppdelat mellan de olika näringarna. Det var om vintern som arbetet med de bergsbruksrelaterade arbetet var stort. Malm och kol skulle föras från gruvor och skogar ner till hyttan. I gruvan fortsatt arbetet med att bryta ny malm under vintern, men även sommartid och när våren kom förberedes arbetet med tackjärnsblåsningen i hyttorna, blåsningen av tackjärnen samt vårbruket. Sommaren och hösten var en tid för förberedelse inför vinterns kolning. Maten skulle säkras inför vintern både för människor och djur. Kolmilorna i skogen tändes i oktober och sedan pågick ett vaktande i ett antal veckor i följd. Efter kolningen var klar revs milan och kolen förvarades i kolhuset inför vintertransporten till hyttan. Idag kan man se rester efter kolbottnarna, ofta runda plana ytor som avgränsas av en liten vall.

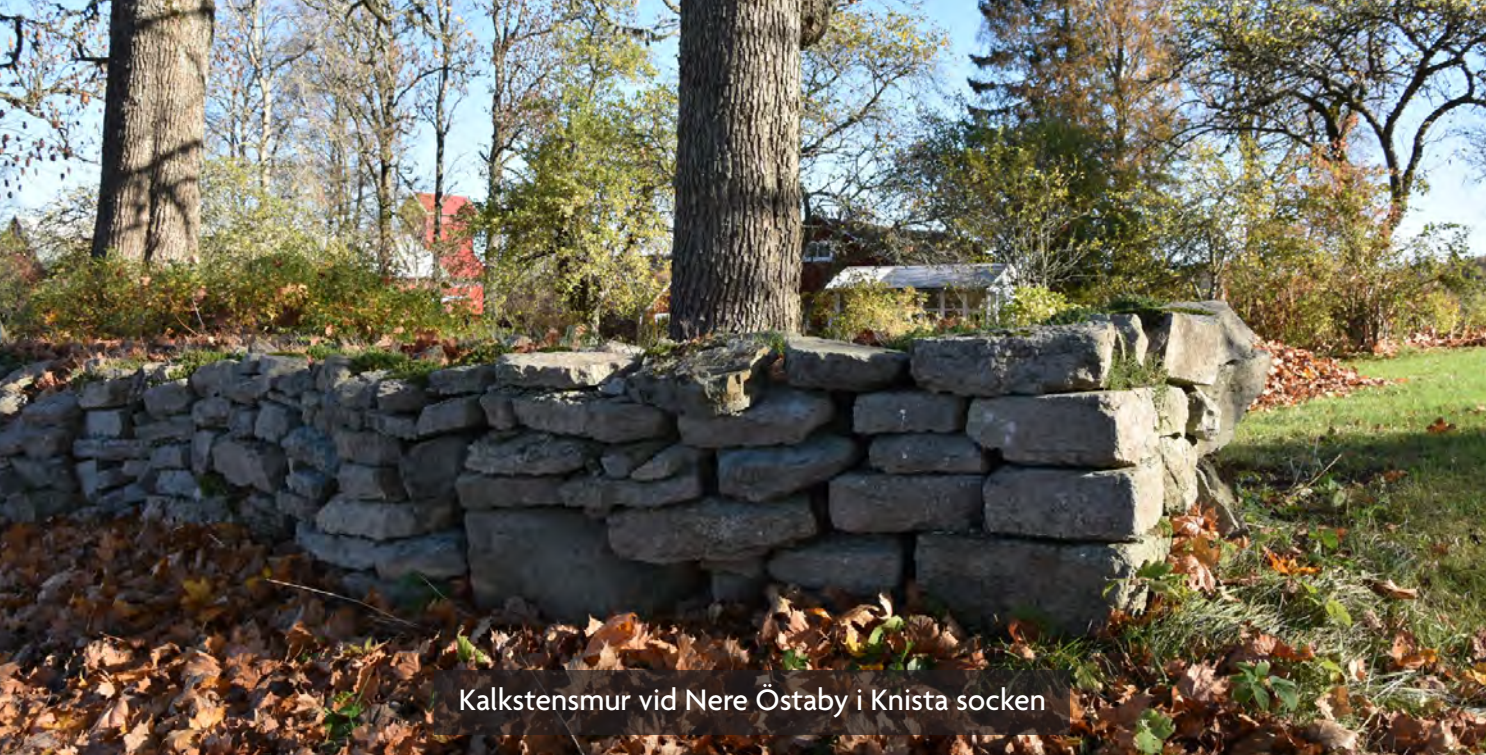
Den lokala hyttan ägdes av bergsmännen tillsammans, likt vid ett aktiebolag idag. Hyttorna kunde både överlåtas och säljas mellan bergsmännen och det var inte nödvändigtvis så att hyttandelarna var

likvärdiga med antalet bergsmän. Detta tunga arbete som pågick år efter år utfördes tillsammans av hela familjen och eventuell annan arbetskraft inom bergsmannahushållet i form av pigor och drängar. Det är därför viktigt att poängtera att termen bergsman innebär bergsmannen och hans hushåll. Bergsmannagårdarna uppfördes i närheten av hyttan och småningom växte små byar fram, såsom exempelvis Klunkhyttan, Vekhyttan, Ribbohyttan, Lekhyttan och Kinkhyttan. Som tidigare nämnt fungerade järnhanteringen som ett komplement till jordbruket eller tvärtom, ett växelspel.

För framställning av järnet krävdes tillgång på strömmande vatten, kalk, järnmalm och stora mängder skog, ingredienser som återfinns i Kilsbergen. Brytningen av malmen skedde i dagbrotten, där berget värmdes upp med eldar och sedan blev lättarbetat efter att berget kylts med vatten. Kalken som bröts runt om i kalkbrott tillsattes för att skilja malmen och slaggen åt (se vidare om kalk i faktarutan på sida 46).

Inom Lekebergslagen var stora delar av jorden kronojord under 1700-talet vilket skiljer sig lite från andra bergslag där skattejorden var en större andel. Skattejorden kom att öka under 1800-talet efter år 1810 som kännetecknas av den fria besittningsrätten. Först på 1870-talet ökade skattejorden i Lekeberg. Statistiken visar att hela Lekebergslagen var en utpräglad bondebygd där frälsejorden var som när

Kalkstensmur vid Nere Östaby i Knista socken

Kalkbrott i Lanna

Kalken och skiffret

I Lanna ligger idag de öppna kalkbrotten kvar som kan berätta om en svunnen tid. Kalken har historiskt haft många användningsområden men ett var förutsättningen för framställningen av järn. Under delar av Lekeberg går ett stråk i berggrunden med kalksten och skiffer, ungefär en mil långt och som mest 3 kilometer brett. I bebyggelsen och stenmurar runt omkring i Lekeberg syns tillgången på kalk och skiffer tydligt genom dess användning som byggmaterial.

Vid mitten av 1800-talet i samband med industrialiseringen började man bryta kalk i större skala i Lanna och det fanns flera stenhuggerier och hyvlerier i trakten, varav det sista lades ned på 1960-talet. Kalken och skiffern bröts i de öppna dagbrotten och transporten av materialet skedde genom smalspåriga järnvägar till platsen för bearbetningen, vidare tog Svartåbanan produkterna vidare för omlastning och vidare transport ut i landet.

Bränd kalk användes under 1900-talet för bland annat murbruk eller som jordförbättrare. Produkten togs fram genom att kalken brändes i särskilda kalkugnar, sedan släktes kalken med exempelvis vatten och den porösa stenen pulveriserades. Från skiffern försökte man framställa skifferolja vid 1910-talets slut, utan vidare framgång. Istället byggdes en cementfabrik 1932, vilken blev en viktig arbetsplats i trakten. Fabriken lades ned 1966.

Vy över Klunkhyttan med rostningshuset, hyttan och masmästerstugan invid dammen
Okänt årtal. Foto Västernärkes hembygdsförenings bildarkiv (hämtad 2021)

på obefintlig, däremot var fördelningen kronojord relativt hög.

Bergsmännen inom ett kronohemman hade åborätt vilket följde krav om aktivt bergsbruk. Skulle innehavaren av ett kronobergsmanshemman misslyckas med att upprätthålla åborätten, kunde staten tvinga denna att lämna gården och då ersättas av en annan bergsman med familj.

En ny tid i Kilsbergen

1800-talet kom inom bergsbruksrörelsen att präglas av malmförsörjningsproblem, där malmen sinade i de lokala gruvorna inom Lekebergslagen. Bergsmännen tvingades då täcka stora delar av sina behov av malm genom köp från Nora bergslag. Idag finns endast spår kvar efter aktiviteten med järnhanteringen inom Lekebergslagen. I skogen står de tidigare dagbrotten fyllda av vatten, med en koncentration inom Kvistbro och Knista socknar där de allra flesta gruvorna fanns i Kvistbro.

Skogsbruket tar vid och expanderar under 1800-talet

Intresset för bergsbruket fortsatte in till mitten av 1800-talet och kom sedan att ersättas av ett ökat intresse för skogs- och jordbruk, detta i kombination med den ökade industrialiseringen och urbaniseringen med utflyttning till omgivande industristäder. Industrialiseringen inom skogsbruket kom efter järnbruksdöden att präglade skogsbygden i Leke-

Två män på en kolmila, varav den ena kolare Knut Erikson uti Kilsbergsskogen i trakterna kring Lekhyttan
Okänt årtal. Foto: Västernärkers hembygdsförenings bildarkiv (hämtad 2021)

berg och ett stort antal småbruk och torp uppförs i skogstrakterna. Det var från mitten av 1800-talet som skogs-, sågverks- och pappersindustrin tog fart och ersatte järnhanteringen som varit gällande sedan 1500-talet och varit Sveriges ryggrad inom industrin. I Kilsbergen kombinerades skogsarbetarnas arbete i skogen om vintern med ett mindre arrendjordbruk och tillfälliga arbeten under sommarhalvåret.

En hel del skog i Kilsbergen har ägts av staten via Domänverket. Här finns flera hus som tycks vara byggda efter samma ritning efter typritningar från Domänverket och som i några fall även har kunnat konstateras vara skogvaktarbostäder.

Det definitiva slutet för bergmannaepoken inom Lekebergslagen kom 1903 när den sista hyttan, Vekhyttan lades ner. Ett känt uttryck är den så kallade bruksdöden som kom att påverka hela Sverige inte minst bland Lekebergsbruken. Vid Svartå varade verksamheten längst och lades ned först 1945, varefter det gamla bruket, vid tiden under Hasselfors bruk, fortsatte blåsa tackjärn för export fram till 1966. Svartåhyttan var då den sista träkolshyttan att blåsas ut i Sverige.

Kilsbergen blir plats för sommarstugor

Idag har många bostadshus byggts om och blivit sommarbostäder och längs tjärnar och vattendrag har en sommarstugebebyggelse växt fram. Denna trend är tydligast i skogsbygden i Lekeberg där moderna sommarstugeområden växt fram vid sjöarna och mindre småbruk och torp har blivit sommarbostäder.

Sjön Leken där ett stort antal sommarstugor växt fram från andra hälften av 1900-talet.

Genom att semester lagstadgades år 1938 gavs alla arbetare rätt till två veckor semester vilket bidrog till att de fick möjlighet att ta sig ut i naturen. De första sommarstugorna uppfördes troligen under 1940-talet i Lekeberg. I de flesta fall uppfördes stugorna av stugägarna själva med hjälp av släkt och bekanta.

Termen sportstuga började att klinga av under 1940-talet och istället användes begreppet sommarstuga för de stugor som endast inretts för sommarbruk och fritidshus om de gick att bebo året runt. I regel byggdes de tidigaste stugorna i egen regi och saknade bekvämligheter som vatten, avlopp och elektricitet. Därför byggdes ofta en matkällare un-

der huset eller i en sluttning på tomten. Stugorna uppfördes av regler eller plank och kunde bestå av exempelvis överblivet trämaterial. I vissa fall använde man delar från en äldre byggnad eller flyttade byggnader till fritidsområdet. Stugorna byggdes ofta på plintar vilket medförde minimal åverkan på den befintliga terrängen. Detta gör att dessa områden har en bevarad natur där intrycket blir att stugorna smugits in bland den naturliga växtligheten.

Under andra världskriget klingade nybyggnationen av fritidshus av, men tog vid igen efter krigsbrottet slut. Många skaffade sig bil vid den här tiden, vilket gjorde det lättare för stugägarna att ta sig till sin stuga året runt.

Längre semester möjliggjorde också att stugägarna kunde vistas vid stugan under en längre tid. Detta ledde till att stugorna från 1950-talet blev mer bekväma. Vissa valde att bygga ut sina befintliga små stugor, medan andra valde att bygga så kallade kataloghus, vilket var färdiga byggsatser. Invändigt blev stugorna mer välplanerade än de tidigare, nu tänkte man på lösningar för avfall, vatten och avlopp innan spaden sattes i marken.

I och med att fyra veckors semester lagstadgades år 1963 ökade utbyggnaden av fritidshus ytterligare och under vissa år under 1960-talet kunde antalet fritidshus öka med uppemot 30 000 stugor per år i landet.

Att värna bergsmannabygden

Det småskaliga vägnätet ringlar fram omgivet av ett småbrutet jordbrukslandskap i skogsbygd med välbevarad bebyggelse i trä målad i röd slamfärg.

Sammanfattning av kulturhistoriska värden

Lekeberg har en mångfald av berättelser som idag kan utläsas i landskapet. För Lekebergs skogstrakter i Kilsbergen är värdena framför allt följande:

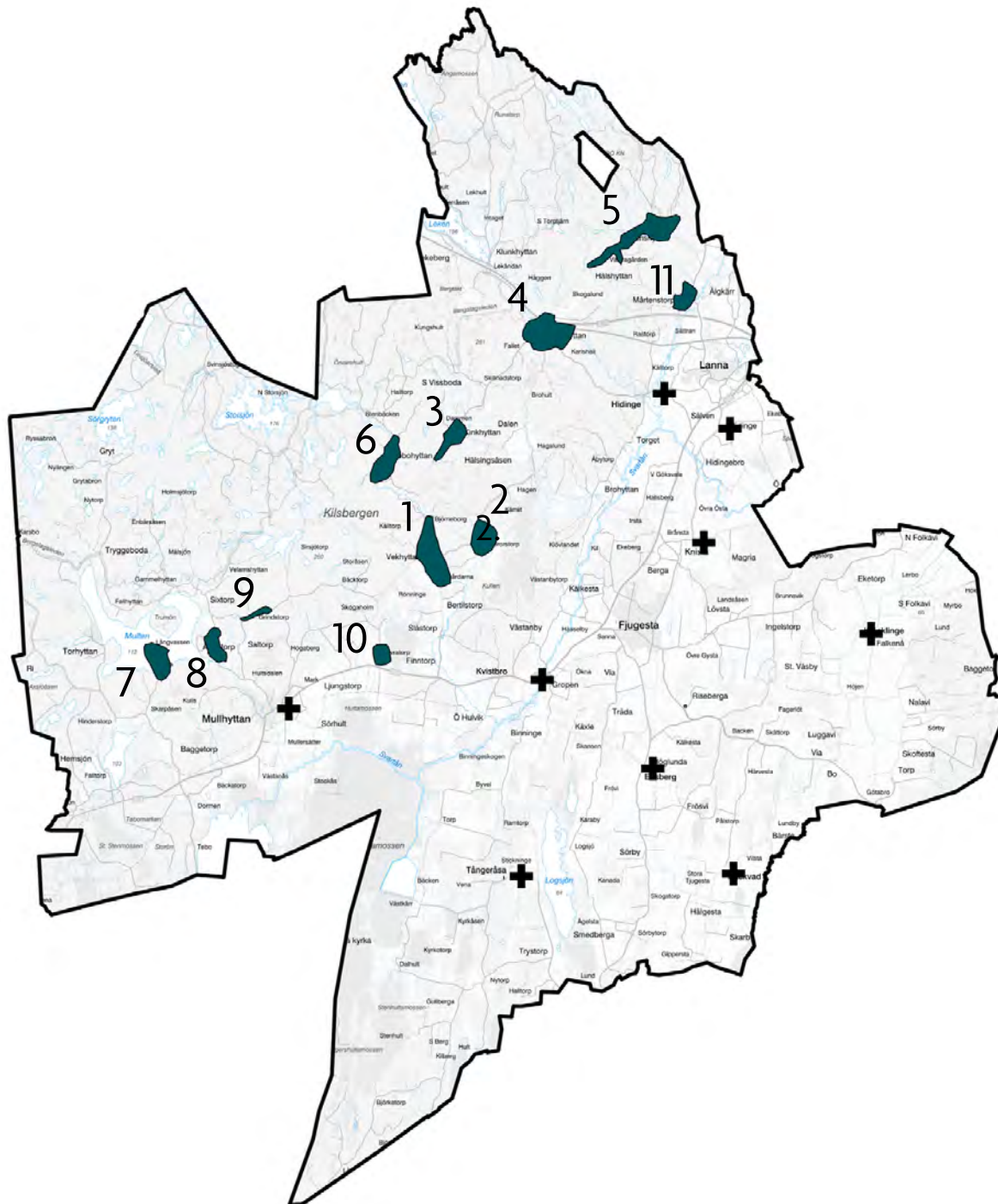
- Kilsbergen kan idag genom bevarade fysiska lämningar och strukturer, tillsammans med bevarade bergsmannabyar och gårdar i utpräglade skogsbygd visa på berättelsen om bergsmannabygden och järnhanteringen i Lekeberg.
- Järnhanteringen med rester efter hyttor, gruvhål, kolningslämningar och andra fysiska strukturer och lämningar från verksamheten för järnframställningen är mycket viktiga beståndsdelar för förståelsen av den tidigare verksamheten på platsen.
- Miljöernas placering i landskapet i koppling till vattendrag.
- Bevarade bergsmansgårdar och torplägen i ett småskaligt hävdad landskap med öppen jordbruksmark visar på ett pedagogiskt sätt hur bergsmannabygdens jordbruksbebyggelse såg ut, och på arbetet med att hävda marken i dessa områden.

Särskilt värdefulla kulturmiljöer

Bergsmannabygden

1. Vekhyttan
2. Farbrorstorp
3. Kinkhyttan
4. Lekhyttan
5. Svenshyttan och Hällshyttan
6. Ribbohyttan
7. Öna bymiljö
8. Ängatorp
9. Torpen längs Malmvägen
10. Övratorp
11. Kvarntorp och Mårtenstorp

Karta över särskilt värdefulla kulturmiljöer i Bergsmannabygden. Karta över lagskyddade landskap och byggnader återfinns på sida 13.

Bärande karaktärsdrag

De kulturhistoriska värdena uttrycks i den fysiska miljön genom värdefulla egenskaper och karaktärsdrag som är viktiga att ta hänsyn till för att värdet ska bibehållas. Det innebär att vissa av dessa egenskaper och karaktärsdrag inte kan ändras eller tas bort utan att värdet minskar.

Landskapet och bärande strukturer

- Landskapet i Kilsbergen består av ett kuperat landskap med berg i dagen och tät barrskog. Den odlingsbara marken ligger företrädesvis i anslutning till vattendrag och dalgångar.
- Idag karaktäriseras Kilsbergen av uppvuxen skog med slingrande småskaliga vägar som följer den naturliga topografin i landskapet, flertalet grusbelagda.
- Bebyggelsen ligger längs med de äldre vägsträckningarna och koncentrerade till vattendrag och sjöar.
- Äldre strukturer och tidigare hävdade marker syns idag i form av stengärdesgårdar, ibland äldre hamlade alléer längs med äldre vägsträckningar, där stengärdesgårdarna följer de äldre strukturerna i landskapet. Tidigare slätter- och betesmarker kan utläsas genom stor omfattning lövträd och buskar, såsom hassel.

- Äldre strukturer och lämningar efter hyttverksamheten i form av bland annat dagbrott, dämnen, kolbottnar efter kolningsverksamheten, slagghögar vilket är rest efter järnframställningen, lämningar efter bebyggelse kopplad till hyttverksamheten är en del av landskapsbilden, där läsbarheten är varierad.
- Bebyggelsestrukturen består i huvudsak av bebyggelsemönster från 1700- till 1900-talen och består företrädesvis av äldre bergsmannabyar och torp.
- Bergsmannabyarna karaktäriseras både av tydliga klungbyar och byar med en lösare organisation, lokaliserade till vattendrag för hyttverksamheten.
- Kring by- och gårdsmiljöerna är delar av det småskaliga jordbrukslandskapet fortsatt hävdad och öppet.
- Utspritt i skogstrakterna finns en stor omfattning välbevarade torpmiljöer, både småskaliga jordbruk och typen dagsverkstorp/backstuga.
- Till de större byarna, såsom Vekhyttan, finns andra samhällsfunktioner knutna som skola, äldre affärshus, kyrka etc.
- Typiskt för trakten är den stora omfattning missionshus som ligger utsprid i anslutning till ett flertal byar.

- Längs med sjöarnas strandkanter har sommarstugor etablerats från 1940-talet och framåt. Ibland i planerade sommarstugeområden eller sporadiskt placerade, i anslutning till äldre bebyggelse. Finns flertalet enskilda tydliga och goda exempel på sportstugor och fritidshus från olika tiden i Kilsbergen.

Bebyggelsen

- Bebyggelsen karaktäriseras av traditionell byggnadstradition för Sveriges landsbygd i Mellansverige.
- Traditionella material och husformer för 1700-, 1800- och 1900-talen. Det finns välbevarade exempel på enkel- och parstugor med stående locklistpanel, klädda knutlådor, stående rektangulära tvåluftsfönster i trä och sadeltak täckta med taktegel, målade i röd slamfärg. Vidare finns exempel på mangårdsbyggnader i form av salsbyggnader målade i ljusa oljefärger.
- Missionshusen är utförda i en klassisk rektangulär form med brant sadeltak med spetsbågiga fönster, typisk nygotisk karaktär, målade med röd slamfärg, där även ljus oljefärg förekommer.
- Semesterbostäderna består vanligen av relativt små volymer i trä med sadeltak, enkelt utformade på större naturtomter.

Ekonomibyggnader på rad längs vägen är vanligt

Stengärdesgårdar

Missionshus i Tryggeboda

Råd och riktlinjer Tema Bergsmannabygden

Råden är framtagna för att Bergsmannabygdens kulturhistoriska värden ska värnas. För mer info och råd om vård, underhåll och nya tillägg se sid 14-15, 36-37 och under respektive kulturmiljö nedan.

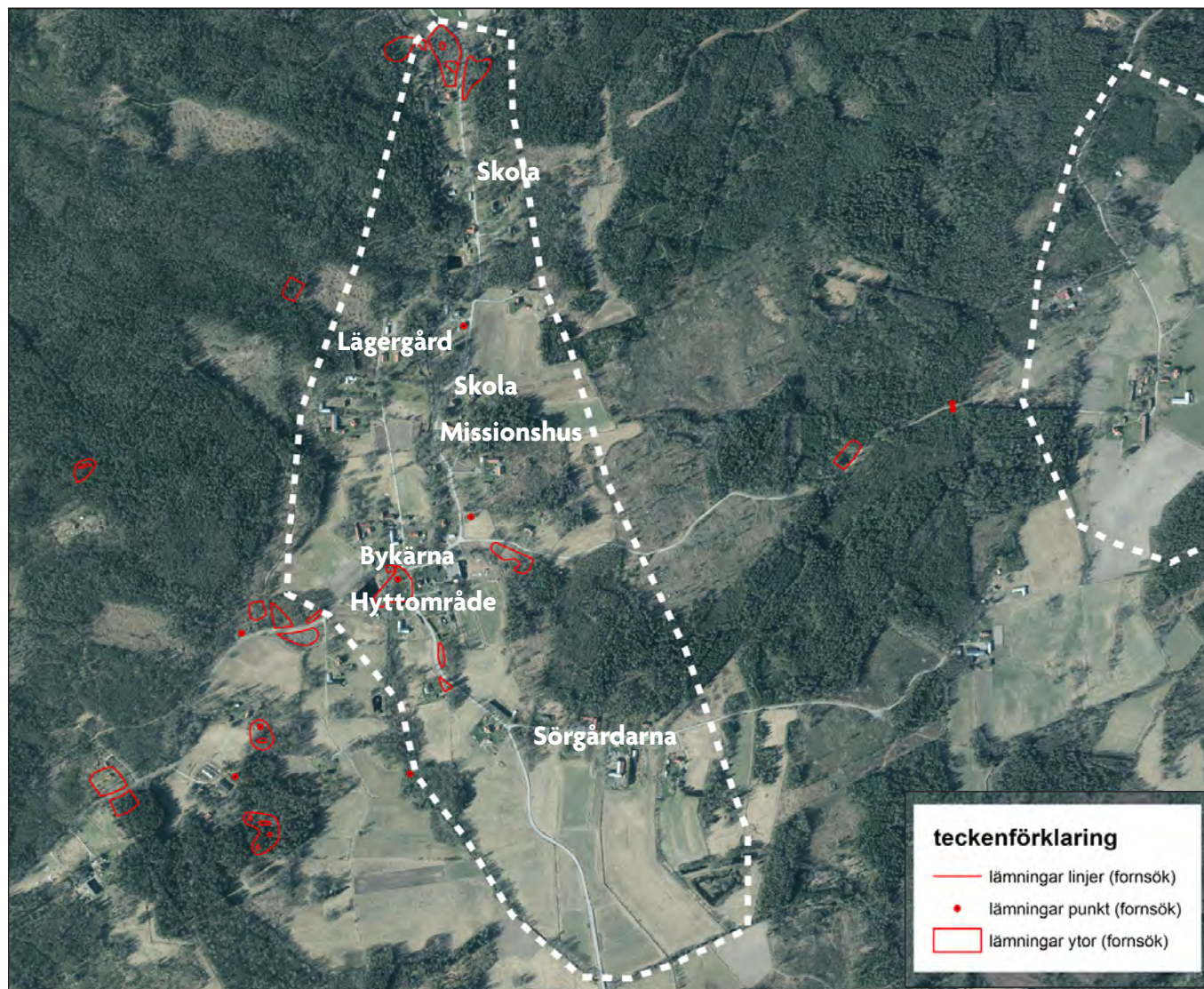
- Äldre strukturer värnas så dessa fortsatt blir läsbara, såsom äldre vägsträckningars utformning och karaktär, äldre stengärdesgårdar och hävdade kulturlandskap.
- Ett fortsatt brukande av skogens småbruk med fortsatt hävd av de idag bevarade öppna jordbruksmarkerna i anslutning till de äldre by- och gårdslägena bör värnas.
- Äldre välbevarad bebyggelse ska värnas, och stor hänsyn tas vid renovering och om- och tillbyggnader.
- Historiska lämningar som kopplar mot berättelsen om bergsmannabygden med lämningar efter järnhantering och skogsbruk ska värnas och skyddas.
- Pedagogiska och tydliga lämningar efter järnhanteringen, gärna i anslutning till en bevarad bergsmannaby, bör tillgängliggöras.
- Då Kilsbergen idag är föremål för friluftsliv och turism bör vandringsleder som kopplar till olika delar av berättelsen för bergsmannabygden lyftas fram genom digital information/skyltning.
- Vid förändring i miljön ska antikvarisk sakkunig medverka i planprocess och vid bygglov som kan påverka kulturmiljöns utpekade värden och karaktärsdrag.

- Nya tillägg
- Inom landsbygdens byggnadstradition finns flera komplementbyggnader för olika funktioner, vilka i regel uppförs fristående från bostadshuset. Vid nybyggnation ska inte garage och huvudbyggnad byggas samman. Gårdsbyggnaderna placera gärna så att de bildar en gårdsform tillsammans med huvudbyggnaden.
- Komplementbyggnaderna bör helst ha en något smalare utformning mednocken i husets längdriktning.
- Vanligaste fasadmaterialet är trä, med panelade fasader eller synlig timmerstomme. Både tegel och plåtfasader är svårare att passa in inom den traditionella byggnadskulturen.
- Fasadmaterial och färgbehandling väljs efter omgivande miljön, så att huset smälter in i den befintliga miljön. Här är falurött vanligast men även slam- och oljefärger i ljusa kulörer förekommer på huvudbyggnader. På ekonomibyggnader är falurött och järnvitriol som ger panelen en grånande nyans ett bra färgval.
- Sadeltak är den vanligaste takformen och vid val av taktäckning på huvudbyggnad är tegeltak ett vanligt material.
- Fönster är byggnadernas ögon och dessa har en starkt karaktärsbärande effekt på hur en byggnad uppfattas. Nybyggnation bör följa äldre byggnadstradition där fönstren placeras symmetriskt och är kvadratiska eller rektangulära stående format. Mittposten är en viktig del för uttrycket av ett fönster.

1. Vekhyttan

Vekhyttan har en lång historia som hyttby. Här finns den hyttan i Lekebergs med längst kontinuitet på platsen, från medeltid till att lågan blåstes ut för sista gången 1903. Vekhyttan kom att växa fram till en levande bergsmannaby med bland annat skola och missionshus.

Vekhyttan bysamhälle ligger i östra delarna av de skogsklädda Kilsbergen inom Lekebergslagen och Kvistbro socken invid Lillån (Vekhytteån). Lillån rinner från sjön Lillsjön vidare söderut för att mynna ut i Svartån. Vekhyttan nämns i skrift första gången år 1553 och hyttan omnämns första gången i skrift året efter. Åtta år senare är verksamheten är uppdelad i åtta brukningsenheter om fyra bergsmän. Hyttan uppförs år 1637 och ca 30 år senare genomgick hyttan reparationer.

År 1786 kom hyttlagen i Vekhyttan och närliggande Ribbohyttan att gå samman och uppföra en större modernare hyttanläggning norr om den befintliga i Vekhyttan. Hyttlaget kom vid tiden att omfatta hela 57 bergsmän fördelade på 18 ¼ mantal och produktionen kom att öka betydligt. Vid 1700-talets slut var man uppe i en dygnstillverkning om 2 ton och vid 1800-talets slut hade hyttan en dygnproduktion om 9 ton. Hyttan drevs fram till 1903 och vid dess nerläggande hade verksamheten sedan start enligt räkenskaper producerat hela 77 500 ton tackjärn. Vekhyttan var den sista hyttan att blåsas ut inom Lekebergslagen. Kring hyttan växte tidigt en bergsmannaby fram och hyttan kom att bli den mest betydande i Kvistbro socken och också den med tydligast kontinuitet. Delägarna till hyttan bodde framför allt inom själva byn eller i dess omedelbara närhet.

Byn genomgick storskifte under 1780- och 90-talen och omfattade fyra kronobergsmanshemman, Östergården, Södergården, Västra och Norra gårdarna. Laga skifte genomfördes under 1840- och 50-talen

och medförde att den tidigare samlade klungbyn splittrades upp mer. Skog och jord fördelades för att bli mer rationellt brukade. I Vekhyttan bodde år 1850 142 personer fördelade på 22 hushåll.

Vekhyttan har växt fram till ett mindre samhälle, där det finns flertalet byggnader som tidigare hade olika samhällsfunktioner till exempel skola och missionshus tillhörande Vekhyttans friförsamling, Helgelseförbundet bildad 1890. Det finns två äldre

skolhus i Vekhyttan, gamla småskolan, där undervisning började 1870, och folkskolan med start 1890. I Vekhyttan finns även en ungdomsgård/lägergård ur friförsamlingen från 1940-talet som fortsatt är verksam.

Motiv till bevarande

Miljön som helhet utgör en särskilt värdefull miljö enligt plan- och bygglagen.

Vekhyttan är ett pedagogiskt exempel på en bergsmannaby som utvecklats till ett litet samhälle i skogsbygden kring hyttverksamheten. Vekhyttan är den hyttmiljö med hyttverksamhet med längst kontinuitet på platsen.

Bebyggelsen är välbevarad och visar exempel på typisk bergsmannabebyggelse och samhällsanknutna byggnader efter typritningar med folkskola och missionshus. (*Bymiljö, hytta, bergsmannabygd*)

Vy mot Vekhyttans Bergsmannaby med Norrgården. Foto: Rasmus Axelsson, 2014

Bärande karaktärsdrag

- Vekhyttans bebyggelse ligger längs med bygata med koncentration kring Hyttkullen och Lillån.
- Gårds- och torpbebyggelsen är framför allt lokaliserad längs vägen och ligger i koppling till mindre hävdad jordbruksmark.
- Vekhyttan ligger i en dalgång där Lillån ringlar fram och omgärdas av ett småbrutet öppet odlingslandskap som omsluts av Kilsbergens skog.
- Vagnätet är småskaligt och slingrar sig fram och knyter samman Vekhyttan med omgivande bebyggelse i skogsbygden.
- Den agrara bebyggelsen karaktäriseras av boningshus och ekonomibyggnader. Traditionellt byggnadsskick med mangårdar och ekonomibyggnader, bestående både av gårds- och bymiljöer, samt torpmiljöer av olika slag.
- Traditionella material och husformer för 1800- och 1900-talen med parstugor (Närkestugan), med stående locklistpanel, klädda knutlådor, stående rektangulära tvåluftsfönster i trä och sadeltak täckta med taktegel, målade i röd slamfärg, tegeltäckta sadeltak och vitmålade snickerier är gällande.
- Flertalet ekonomibyggnader är uppförda med slagg, och är putsade ljust avfärgade.
- I miljön ingår förutom den agrara bebyggelsen bland annat skolor, missionshus och lägergården.
- Lämningar efter hyttmiljön i form av bland annat masugnsruin, dammbygge, slagghögar och gruvhål.

Folksskolan 1890

Vekhyttans missionshus

Småskolan 1870

Råd och riktlinjer 1 Vekhyttan

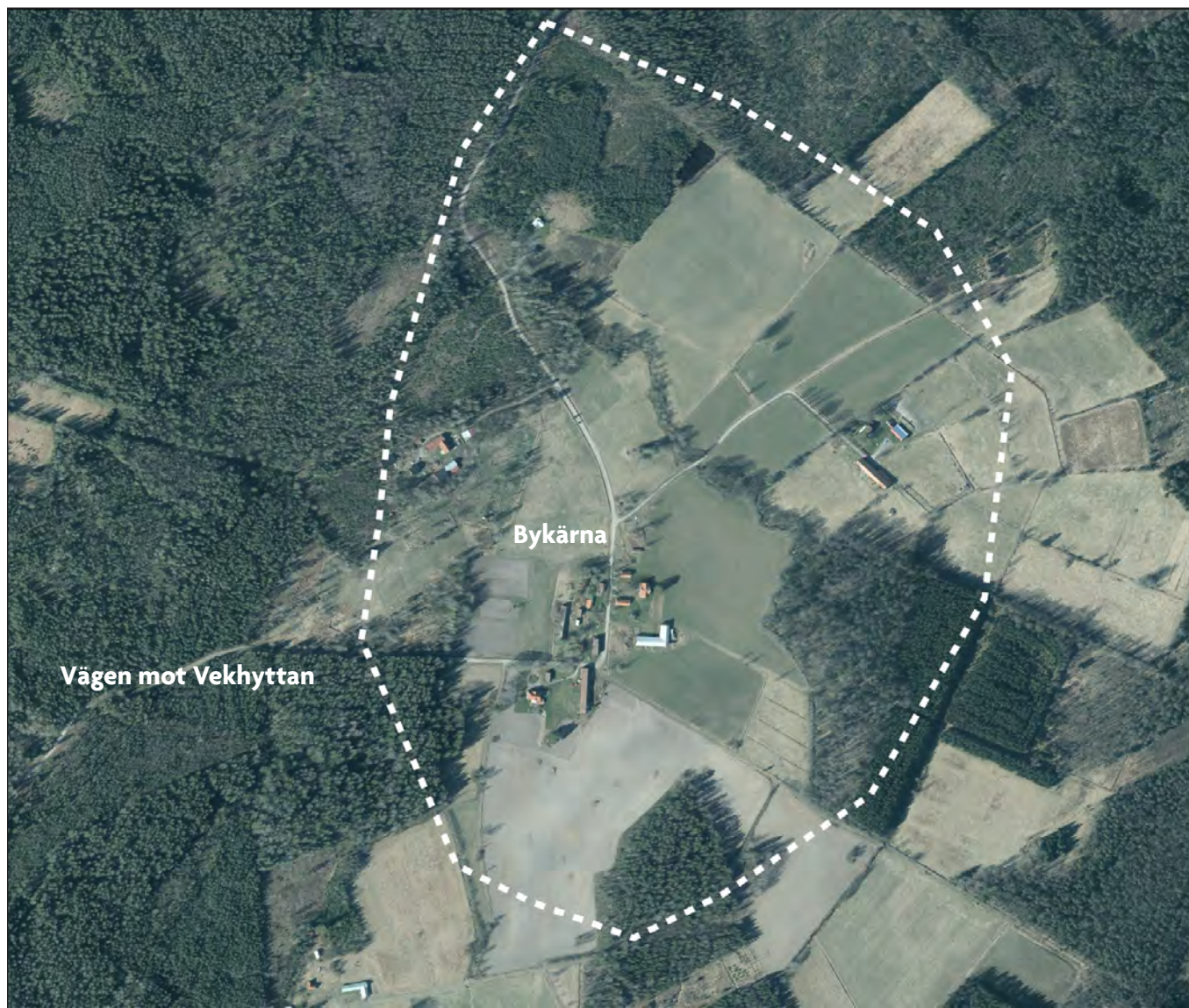
- Vekhyttans bevarade bystruktur och den agrara användningen ska fortsatt värnas.
- Fortsatt hävda det öppna småbrutna jordbrukslandskapet.
- Eventuella nya tillägg ska koppla samman och kunna läsas ihop med den agrara användningen och vara utformad utifrån befintliga strukturer, materialval och volymverkan.
- Vårda och underhåll befintlig äldre bebyggelse.
- Äldre uppvuxen grönska i form av uppvuxna lövträd och andra kulturväxter ska värnas då dessa är en mycket betydande del av den sammantagna karaktären.
- Färgsättningen ska fortsatt vara faluröda fasader som målas med slamfärg. Byggnader med slaggsten och som senare putsats ska fortsatt putsas och avfärgas i ljus nyans.
- Lämnningar efter hyttmiljön ska bevaras och miljön kan med fördel röjas och göras tillgänglig för allmänheten.
- Värna samhällsanknutna byggnader såsom missionshus och skolor.
- Undvik höga tujahäckar som är ett helt avvikande element i miljön. Undvik även hårdgöring.

För mer info och råd kring vård, underhåll och nya tillägg se sid 53 (Bergsmannabygden) och sid 14-15, 36-37 (övergripande råd).

2. Farbrorstorp

Farbrorstorp består av en samlad bergsmannaby med bebyggelse från 1800- och 1900-talen i en tydlig klungby omgiven av ett småskaligt odlingslandskap i skogsbygd.

Farbrorstorp ligger inne i Kilsbergen inom bergsmannabygden och Lekebergslagen. Farbrorstorp ligger mitt inne i den täta skogen, väster om Stormossen och precis nordost om Vekhyttan. Byn som växte fram är en för bergsmannabygden typisk klungby som ligger på var sida om den gamla byvägen och i nära anslutning till ån som ringlar fram. På storskifteskartan från 1763 framgår att byn omfattade fyra hustomter med ägarna Nils Larsson, Lars Jacobsson, Anders Hansson och Sven Larson, alla benämnda bergsmanshemman. Bergsmanshemmanet innebar fri besittningsrätt och benämningen användes från 1810-talet. Farbrorstorp genomgår laga skifte 1845. Det sker då inga större förändringar i klungbyns bebyggelsestruktur, vilken går att utläsa tydligt idag. Byns inägor ligger i anslutning till byn och efter laga skiftet är jordbruksmarken fortsatt indelad i smala tegar.

Motiv till bevarande

Miljön som helhet utgör en särskilt värdefull miljö enligt plan- och bygglagen.

Farbrorstorp utgör ett mycket välbevarat och tydligt exempel på en klungby inom Lekebergslagen med välbevarad bebyggelse från framför allt 1800- och 1900-talen. Bebyggelsestrukturen kan fortsatt läsas och berätta om hur en klungby var organiserad med ett tidstypiskt bebyggelseskick. Miljön med omgivande fortsatt öppna marker visar på hur man bröt ny mark i skogsbygden för odling. (*Bymiljö, bergsmannabygd*)

Bärande karaktärsdrag

- Klungby med en samlad bebyggelsestruktur med de öppna jordbruksmarken i direkt koppling kring byn.
- Traditionella material och husformer för 1800- och 1900-talen med parstugor (Närkestugan) med stående locklistpanel, klädda knutlådor, stående rektangulära tvåluftsfönster i trä och sadeltak täckta med taktegel, målade i röd slamfärg, tegeltäckta sadeltak och vitmålade snickerier är gällande.
- Miljö i form av en klungby med gårdar placerade på ömse sida om den gamla bygatan.
- Den agrara bebyggelsen karaktäriseras av en samlad bebyggelsestruktur med boningshus och ekonomibyggnader i traditionellt byggnadsskick.
- Byn omgärdas av ett småbrutet öppet odlingslandskap som omsluts av Kilsbergens skog.
- I anslutning till Farbrorstorp finns lämningar efter bland annat äldre skogsbruk.
- Vägen som går igenom byn är småskalig och grusbelagd.

Vy mot Farbrorstorp söderifrån. Foto: Rasmus Axelsson, 2014.

Råd och riktlinjer 2 Farbrorstorp

- Farbrorstorps fortsatt bevarade bystruktur och den agrara användningen ska fortsatt värnas.
- Fortsatt hävda det öppna småbrutna jordbrukslandskapet.
- Eventuella nya tillägg ska koppla samman och kunna läsas ihop med den agrara användningen och vara utformad utifrån befintliga strukturer, materialval och volymverkan.
- Vårda och underhåll befintlig äldre bebyggelse
- Äldre uppvuxen grönska i form av lövträd så som hamlad allé och andra kulturväxter ska värnas, då dessa är en mycket betydande del av den sammantagna karaktären.
- Färgsättningen ska fortsatt vara faluröda fasader som målas med slamfärg.
- Undvik hårdgöring av marken med asfalt eller plattor.

För mer info och råd kring vård, underhåll och nya tillägg se sid 53 (Bergsmannabygden) och sid 14-15, 36-37 (övergripande råd).

Farbrorstorp, utflyttad gård som fortsatt ligger inom bystrukturen

Ekonomibyggnad

Farbrorstorp. Foto: Rasmus Axelsson 2014

Storskifteskarta 1763

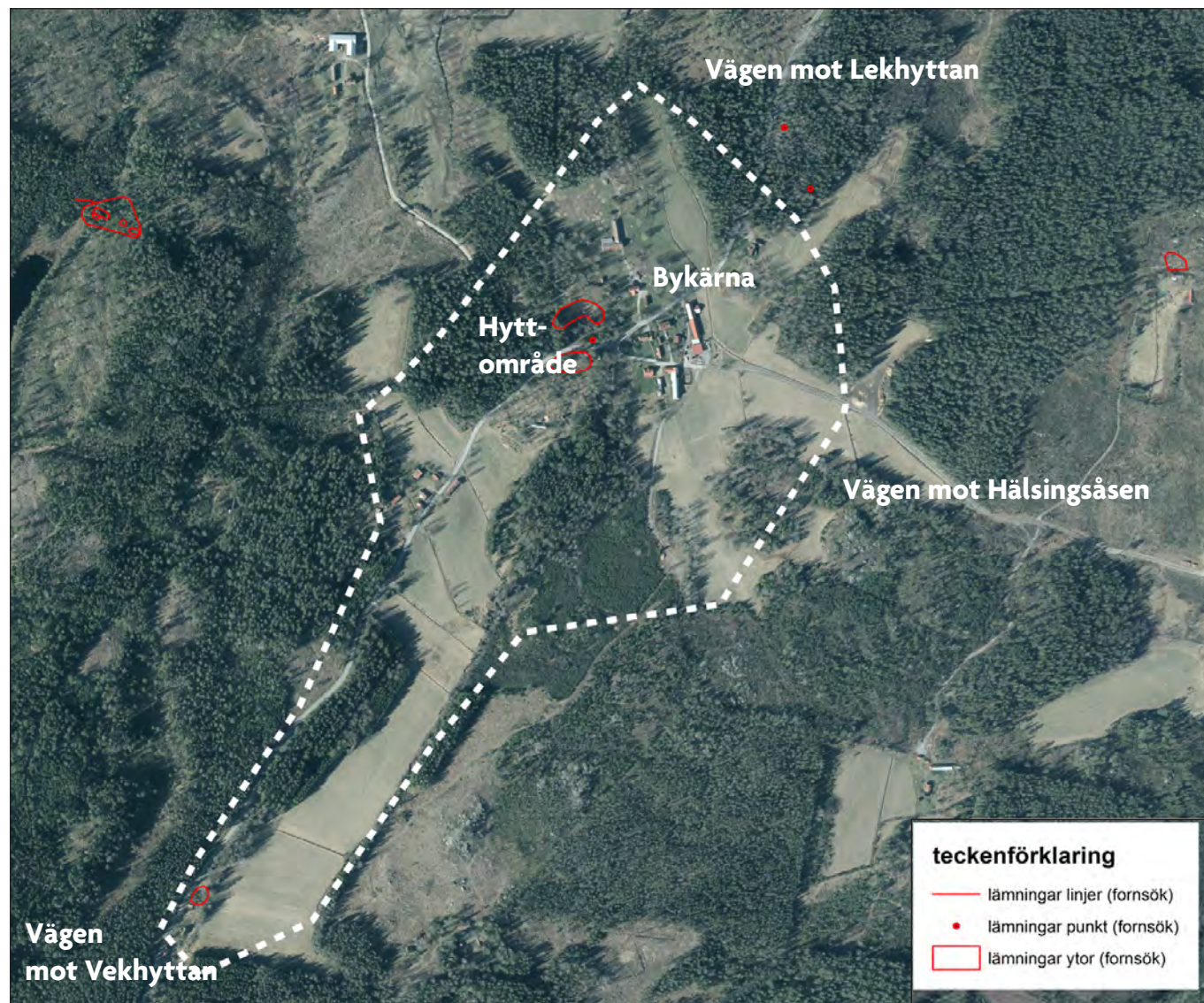

Laga skifteskarta 1845

3. Kinkhyttan

Kinkhyttan består av en samlad bergsmannaby med bebyggelse från 1800- och 1900-talen i en tydlig klungby omgiven av ett småskaligt odlingslandskap i skogsbygd.

Kinkhyttan ligger inne bland de blå bergen i bergsmannabygden, i korsningen mellan vägarna som går mellan hyttorna i skogen och där Kinkhytteån ringlar sig fram. Hur länge järnhanteringen bedrivits i Kinkhyttan är osäkert men de kända skriftliga källorna går ner i 1500-talet.

En hytta i Kilsbergen bestod vanligen av en masugn, men också av dess omgivande byggnader, dämme, kolhus och andra byggnader som kopplade till verksamheten. Hyttans uppgift var att utvinna tackjärn från järnmalmen och produktionen berodde mycket på hur god tillgången var på vatten. Vid 1600-talets mitt utgjordes hyttelaget av åtta bergsmän, däribland hemmansägare i Kinkhyttan. Malmen kom framför allt från Mogruvan men även från Högbergsgruvan i Kvistbro och Hässelkulla gruva.

Kinkhyttan var en av två hyttor som funnits inom Knista socken och hyttan var i drift fram till år 1736, då förutsättningarna för att hålla driften igång blev för dålig. Detta berodde dels på ringa tillgång på vatten och skog men också på att delägarna inte maktade med underhållet som krävdes för att hålla hyttan igång. Efter nedläggningen i Kinkhyttan kom bergsmännen att ingå i intilliggande Ribbohyttans hyttelag.

Byn som växte fram är en för bergsmannabygden typisk klungby som ligger på var sida om den gamla byägen och i direkt anslutning till Kinkhytteån och hyttområdet. Idag är det endast slaggstenshögar som kan berätta om den tidigare hyttans verksamhet. På storskifteskartan från 1791, framgår att byn

Kinkhyttan

Vy från sydöst mot Kinkhyttans bymiljö med jordbruksmarken i förgrunden. Foto: Rasmus Axelsson 2014.

omfattat tre gårdar Norr-, Väster- och Södergården bestående av Kronobergsmannahemman. Kartan över storskifte från 1791 visar Södergården och bestod då av två hemman om ½ mantal. Kinkhyttan genomgår laga skifte på 1830-1840-talen.

Motiv till bevarande

Miljön som helhet utgör en särskilt värdefull miljö enligt plan- och bygglagen.

Kinkhyttan är ett tydligt och välbevarat exempel på en bergsmannaby inom Lekebergslagen med välbevarad bebyggelse från framför allt 1800- och 1900-talen och fortsatt öppet småbrutet jordbrukslandskap kring byn.

Bebyggelsestrukturen kan fortsatt delvis berätta om hur en klungby var organiserad och visa på ett äldre bebyggelseskick. Vidare utgör byn med sitt läge vid Kinkhytteån tillsammans med rester från hyttverksamheten en tydlig bild av betydelsen för bergsmannagårdarna att ha nära till vattenkraften. (*Bymiljö, hytta, bergsmannabygd*)

Bärande karaktärsdrag

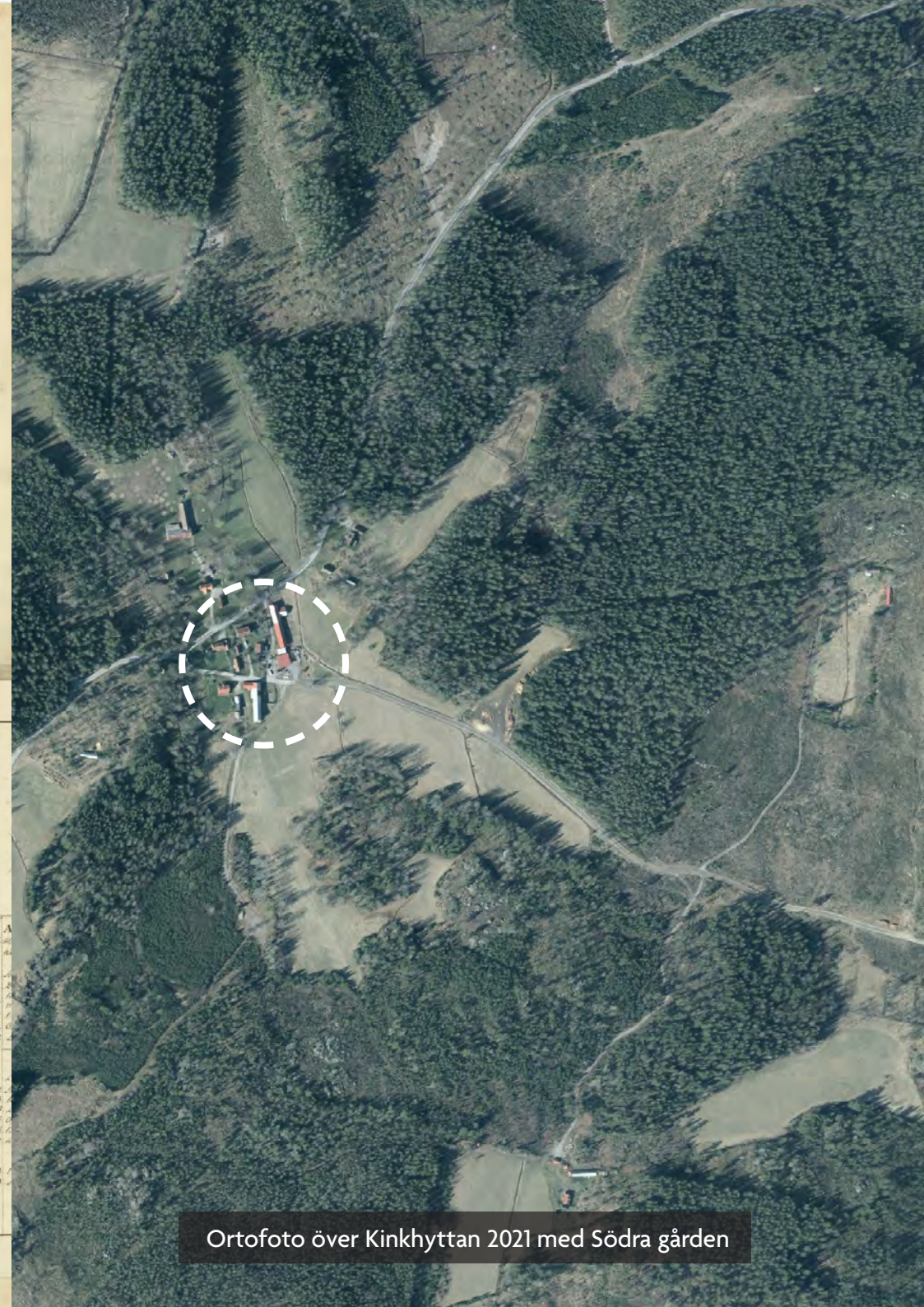
- Bergsmannabyns typiska läge invid Kinkhytteån med lämningar efter hyttverksamheten som togs ur bruk 1736.
- Tydlig bystruktur i korsningen mellan vägarna som leder till de andra bergsmannabyarna i skogstrakten.
- Miljö i form av en klungby med gårdar placerade på ömse sida om den gamla bygatan. Byn har tydligt samlats kring närheten till hyttmiljön och ån.
- Den agrara bebyggelsen karaktäriseras av en samlad bebyggelsestruktur med boningshus och ekonomibyggnader. Bebyggelsen består av man- gårdar och ekonomibyggnader med ett för agrar bebyggelse traditionellt byggnadsskick.
- Traditionella material och husformer för 1800- och 1900-talen med parstugor (Närkestugan) med stående locklistpanel, klädda knutlådor, stående rektangulära tvåluftsönster i trä och sadeltak täckta med taktegel, målade i röd slamfärg.
- Byn omgärdas av ett småbrutet odlingslandskap som omsluts av Kilsbergens skog. Jordbrukslandskapet är fortfarande aktivt och hävdad.

Råd och riktlinjer 3 Kinkhyttan

- Kinkhyttans bevarade bystruktur och den agrara användningen ska fortsatt värnas.
- Fortsatt hävda det öppna småbrutna jordbrukslandskapet.
- Eventuella nya tillägg ska koppla till och läsas ihop med den agrara användningen och vara utformad utifrån befintliga strukturer, materialval och volymverkan.
- Vårda och underhåll befintlig äldre bebyggelse
- Äldre uppvuxen grönska i form av uppvuxna lövträd och andra kulturväxter ska värnas, då dessa är en mycket betydande del av den sammantagna karaktären.
- Färgsättningen ska fortsatt vara faluröda fasader som målas med slamfärg.
- Lämningar efter hyttmiljön ska bevaras och miljön kan med fördel röjas och göras tillgänglig för allmänheten.

För mer info och råd kring vård, underhåll och nya tillägg se sid 53 (Bergsmannabygden) och sid 14-15, 36-37 (övergripande råd).

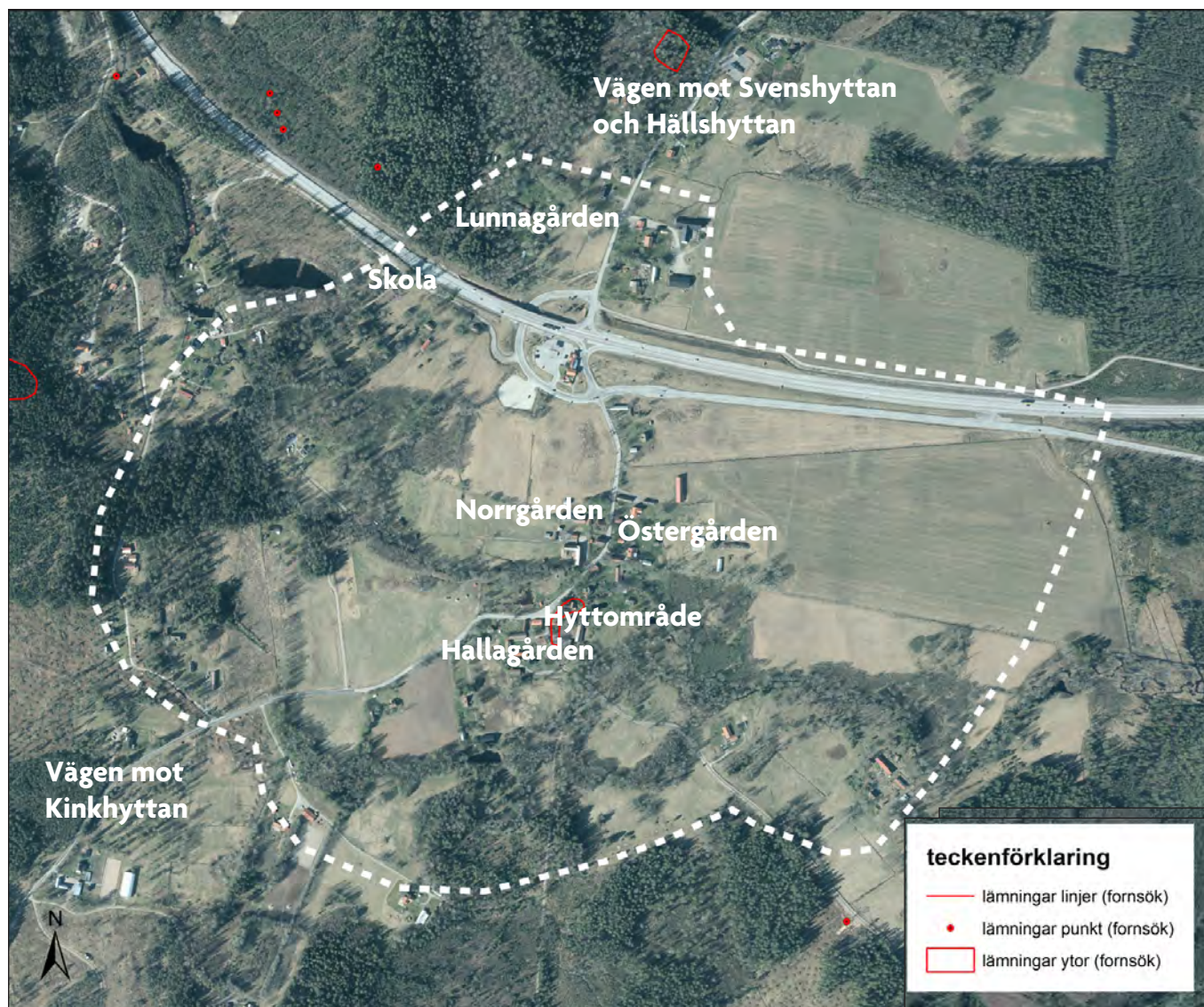

4. Lekhyttan

Lekhyttan består av en samlad bergsmannaby med bebyggelse från 1700- och 1800-talen i en tydlig klungby omgiven av ett småskaligt odlingslandskap.

Lekebergslagen som Lekhyttan var en del av har anor ner i medeltid. Lekhyttan som ligger strategiskt vid foten av Kilsbergen nämns första gången på 1500-talet. Den en gång aktiva hyttan syns idag endast genom sporadiska slaggrester, men byns placering invid ån visar på vikten av vattenkraft för den förindustriella järnutvinningen. Under 1600- och 1700-talen fanns både masugn och två kvarnar invid vattendraget och malmen togs från gruvorna i Lekebergslagen och Nora Bergslag.

Hyttlaget var vid tiden ett av de mindre i Lekebergslagen med sina elva bergsmän och hyttan kom att läggas ned relativt tidigt, redan år 1776. Med detta kom blåsningen att flyttas till närbelägna Klunkhyttan och Lekhyttas bergsmän blev då andelsägare i Klunkhyttan. En hytta i Kilsbergen bestod vanligen av en masugn, men också av dess omgivande byggnader, dämme, kolhus och andra byggnader som kopplade till verksamheten. Uppgiften med hyttan var att utvinna tackjärn från järnmalmen och produktionen berodde mycket på hur god tillgången var på vatten.

Byns organisation och struktur kom att förändras något genom laga skifte på 1840-talet med en något mer spridd karaktär, detta genom att ett antal gårdar flyttade till nya lägen. I Lekhyttan hölls årligen i början av 1800-talet marknader och Lekebergslagens häradsrätt hade ofta sina sammankomster på Hallagården i byn. I början på 1900-talet var byn levande med samhällsservice i form av affär, skola, gästgiveri och kapell.

Motiv till bevarande

Miljön som helhet utgör en särskilt värdefull miljö enligt plan- och bygglagen och miljön som helhet är även utpekad som riksintresse för kulturmiljövården.

Lekhyttan utgör en välbevarad bergsmannaby med mycket välbevarad bebyggelse från 1700- och 1800-talen. Miljön kan på ett pedagogiskt sätt berätta om hur en klungby var organiserad och visa på ett tidstypiskt bebyggelseskick. Vidare utgör byn med sitt läge vid Lekhytteån tillsammans med rester från hyttverksamheten en tydlig bild av vikten för bergsmannagårdarna att ha nära till kraften från vattnet. (*Bymiljö, hytta, bergsmannabygd*)

Bärande karaktärsdrag

- Bergsmannabyns typiska läge invid Lekhytteån, omgärdad av ett småbrutet odlingslandskap.
- Lämningen efter hyttan som togs ur bruk 1776.
- Mycket tydlig bystruktur i form av en klungby med flera gårdar placerade på ömse sida om den gamla bygatan. Byn har tydligt samlats kring närheten till hyttbacken och ån.
- Genom byn slingrar sig den gamla bygatan fram, delvis kantad av en hamlad askallé.
- Den agrara bebyggelsen karaktäriseras av en tät struktur med kringbyggda gårdar, stora boningshus och flertalet bevarade ekonomibyggnader med typen månghussystem.

- Bebyggelsen har av ett traditionellt byggnadsskick med mangårdar och ekonomibyggnader.
- Traditionella material och husformer för 1700- och 1800-talen med stora bergsmansgårdar med parstugor (Närkestugan) med stående locklistpanel, klädda knutlådor, stående rektangulära tvåluftsfönster i trä och sadeltak täckta med taktegel, målade i röd slamfärg.
- Bebyggelse som särskilt kan berätta om olika funktioner är Hallagården med tidigare gästgiveri och tullplats och tullstuga från 1700-talet, före detta affär vid korsningen, Lekhyttans kapell och skola som uttryck för folkrörelsen och det andliga livets betydelse i bergsmannabygden.

Råd och riktlinjer 4 Lekhyttan

- Lekhyttans bergsmannaby ska bevaras i sin helhet.
- Undvika nya avvikande dominerande tillägg i landskapsrummet som visuellt är synligt kring Lekhyttan.
- Eventuella nya tillägg ska koppla mot den agrara användningen och vara utformad utifrån befintliga strukturer, materialval och volymverkan.
- Vårda och underhåll bebyggelsen inom Lekhyttan.
- Vägens småskalighet ska bevaras och den hamlade allén vårdas.
- Äldre uppvuxen grönska i form av uppvuxna lövträd och andra kulturväxter ska värnas, då dessa är en mycket betydande del av den sammantagna karaktären.
- Färgsättningen ska fortsatt vara faluröda fasader som målas med slamfärg.
- Lämningar efter hyttmiljön ska bevaras och miljön kan med fördel röjas och göras tillgänglig för allmänheten.

För mer info och råd kring vård, underhåll och nya tillägg se sid 53 (Bergsmannabygden) och sid 14-15, 36-37 (övergripande råd).

Mangårdsbyggnaden till Norrgården i Lekhyttan, parstuga i två våningar

Ekonomibyggnad

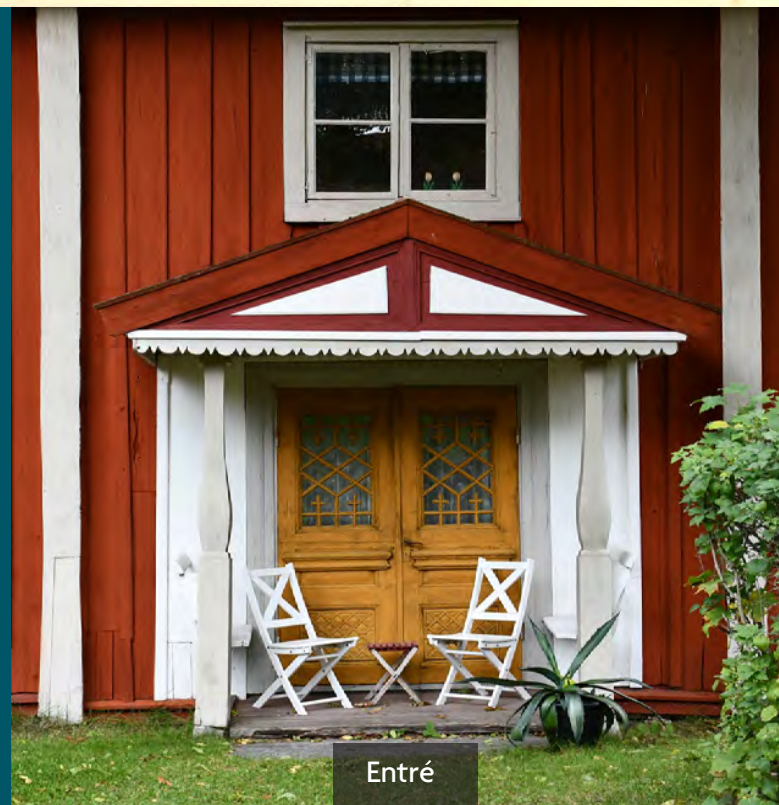
Utpekad riksintresse för kultur- miljövården - Lekhyttan T 18

Motivering: Bymiljö, bergsmannaby med bebyggelse från 1700- och 1800-talen.

Uttryck för riksintresset: Välbevarad bebyggelse och småskaligt odlingslandskap. Lämnningar av hyttan, som togs ur bruk år 1776.

Länsstyrelsen har tagit fram en riksintressefördjupning för Lekhyttan. Denna förtydligar riksintressets motiv och uttryck.

På sida 15 i kulturmiljöutredningens inledning finns allmänna råd kring hantering av kommunens riksintressen för kulturmiljövård.

Entré

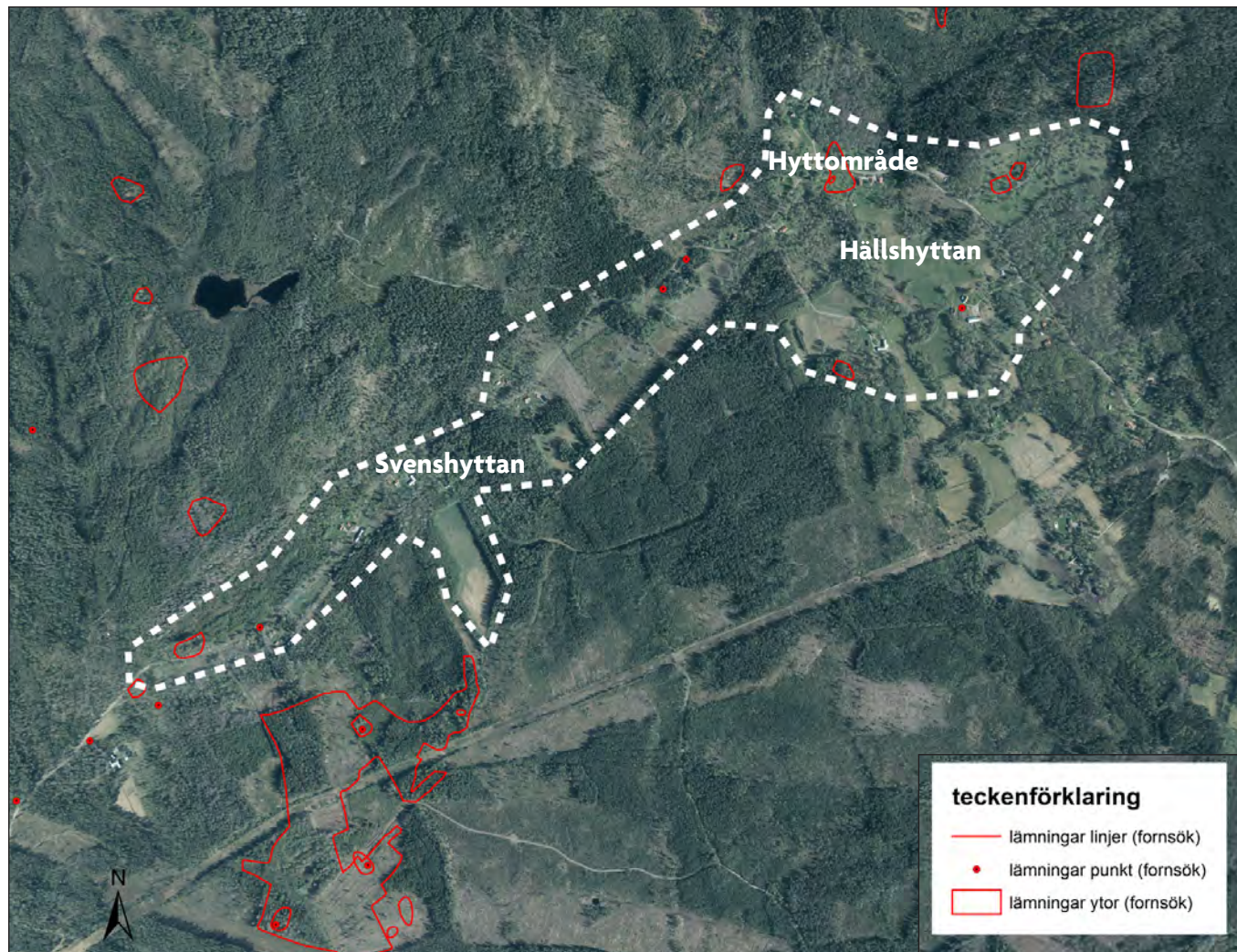

Byvägen kantad av hamlad allé

5. Svenshyttan och Hällshyttan

Bergsmannabyarna Svenshyttan och Hällshyttan ligger i Edsbergs socken i Kilsbergen och är en del av Lekebergslagen. Området har gett goda förutsättningar för anläggande av hyttor genom de stora höjdskillnaderna och många bäckar och mindre vattendrag. Idag kan man fortsatt se de tidigare hävdade markerna, framför allt bestående av ängsmark för foder till djuren. I bergsbruket fanns ett stort behov av dragdjur.

Svenshyttan nämns första gången i skrift år 1458, detta i samband vid en försäljning av en hyttandel. Hyttan kommer sedan att finnas kvar in på 1700-talet varefter den upphör. Enligt uppgifter fortsatte bönderna i Svenshyttan att driva bergsbruk vidare, men då vid Nyhytte vid Garphytteån. I historiska kartor framgår att byn 1688 bestod av tre hela och ett halvt hemman om fyra gårdar; Östra, Nedre, Södra och Västra gården. Vid början av 1700-talet bestod byn av kronohemman. Byn genomgick laga skifte under 1860–1870-talen varpå byns struktur delvis förändras. Delar av Garphyttans nationalpark med kulturlandskap är en del av Östergårdens ägor.

Hällshyttan blir troligen en "egen" by under 1700-talet för att tidigare förmodligen varit en del av Lekhyttan. Det finns två kända äldre bykartor över Hällshyttan, storskifteskartan från 1797 då byn bestod av två $\frac{1}{4}$ hemman och laga skifteskartan från 1843, då byn omfattar fyra hemmansdelar om $\frac{1}{8}$. Till byn fanns då tre torp till byns ägor bergslundstorpet, Björnfallet och Per Larstorpet. Den öppna jordbruksmarken var fortfarande på 1950-talet i stort sett jämförbar med den vid slutet av 1860-talet. På 1980-talet hade åkermarkens utbredning reducerats kraftigt. Endast ett par små åkrar fanns kvar i Hällshyttan.

Svenshyttan - Norra gården

Motiv till bevarande

Miljön som helhet utgör en särskilt värdefull miljö enligt plan- och bygglagen.

Landskapet kring Hällshyttan och Svenshyttan kan fortfarande berätta om bergsbruket och odlingslandskapets framväxt samt markanvändningen med ängs- och åkerbruk. Både Svenshyttan och Hällshyttan visar på välbevarad gårds- och torpbebyggelse med koppling till jordbruksmarken. Platsen är mycket pedagogisk med alla beståndsdelar för en bergsmannaby med jordbruksbebyggelse, omgivande kulturlandskap och lämningar efter hyttorna. (*Bymiljö, hytta, bergsmannabygd*)

Bärande karaktärsdrag

- Hällshyttans bebyggelse ligger på ömse sida om byvägen, traditionsenligt placerad med ekonomibyggnader på ena sidan vägen.
- Vägen som går genom byarna är småskalig och slingrar sig fram och kantas av en hamlad allé och ett mycket rikt kulturlandskap som fortsatt visar på ängs- och åkerbruk.
- Den agrara bebyggelsen karaktäriseras av en samlad bebyggelsestruktur och ett traditionellt byggnadsskick med mangårdar och ekonomibyggnader av olika typ.
- Traditionella material och husformer för 1800- och 1900-talen med parstugor (Närkestugan)

med stående locklistpanel, klädda knutlådor, stående rektangulära tvåluftsfnöster i trä och sadeltak täckta med taktegel, målade i röd slamfärg, tegeltäckta sadeltak och vitmålade snickerier är gällande.

- Byn omgärdas av ett småbrutet öppet odlingslandskap som omsluts av Kilsbergens skog.
- I anslutning till Hällshyttan och Svenshyttan finns lämningar efter hyttverksamhet.
- Kopplat till bymiljöerna finns bevarade torpmiljöer.

Råd och riktlinjer 5 Svenshyttan och Hällshyttan

- Svenshyttan och Hällshyttan som uttryck för bergsmannabyar ska bevaras.
- Vårda och underhåll bebyggelsen äldre agrar karaktär.
- Färgsättningen ska fortsatt vara faluröda fasader som målas med slamfärg.
- Vägens småskalighet ska bevaras och hamlade allén vårdas.
- Äldre uppvuxen grönska i form av uppvuxna lövträd och andra kulturväxter ska värnas, då dessa är en mycket betydande del av den sammantagna karaktären.
- Fortsatt hävda det utpräglade kulturlandskapet genom exempelvis bete.
- Lämningar efter hyttmiljön ska bevaras och miljön kan med fördel röjas och göras tillgänglig för allmänheten.
- Undvik nya avvikande dominerande tillägg inom miljöerna.
- Eventuella nya tillägg ska koppla mot den agrara användningen och vara utformad utifrån befintliga strukturer, materialval och volymverkan.

För mer info och råd kring vård, underhåll och nya tillägg se sid 53 (Bergsmannabygden) och sid 14-15, 36-37 (övergripande råd).

Vägen genom Hällshyttan och Svenshyttan

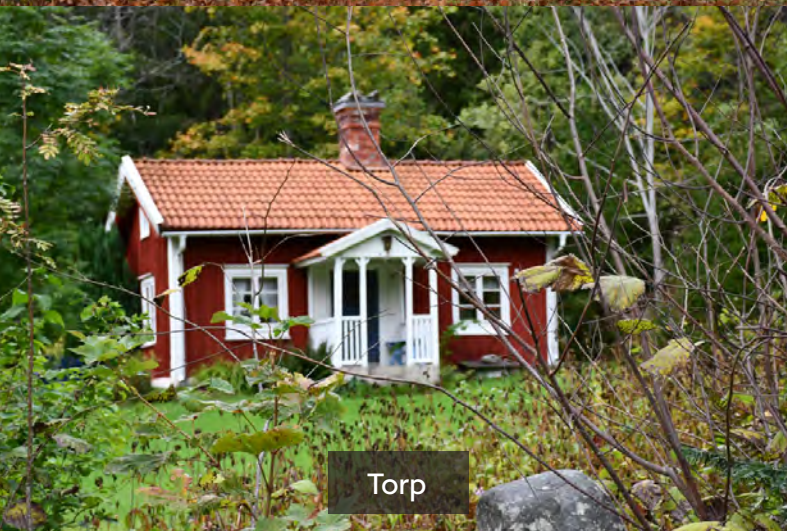

Stenlyckan

Ängs- och hagmark vid Svenshyttan

Torp

Vägen genom Hällshyttan och Svenshyttan

Norra flygeln till Svenshyttans nedre gård, en gång roteskola men också bostad.
Stugan är från sent 1600-tal till tidigt 1700-tal, enligt källa

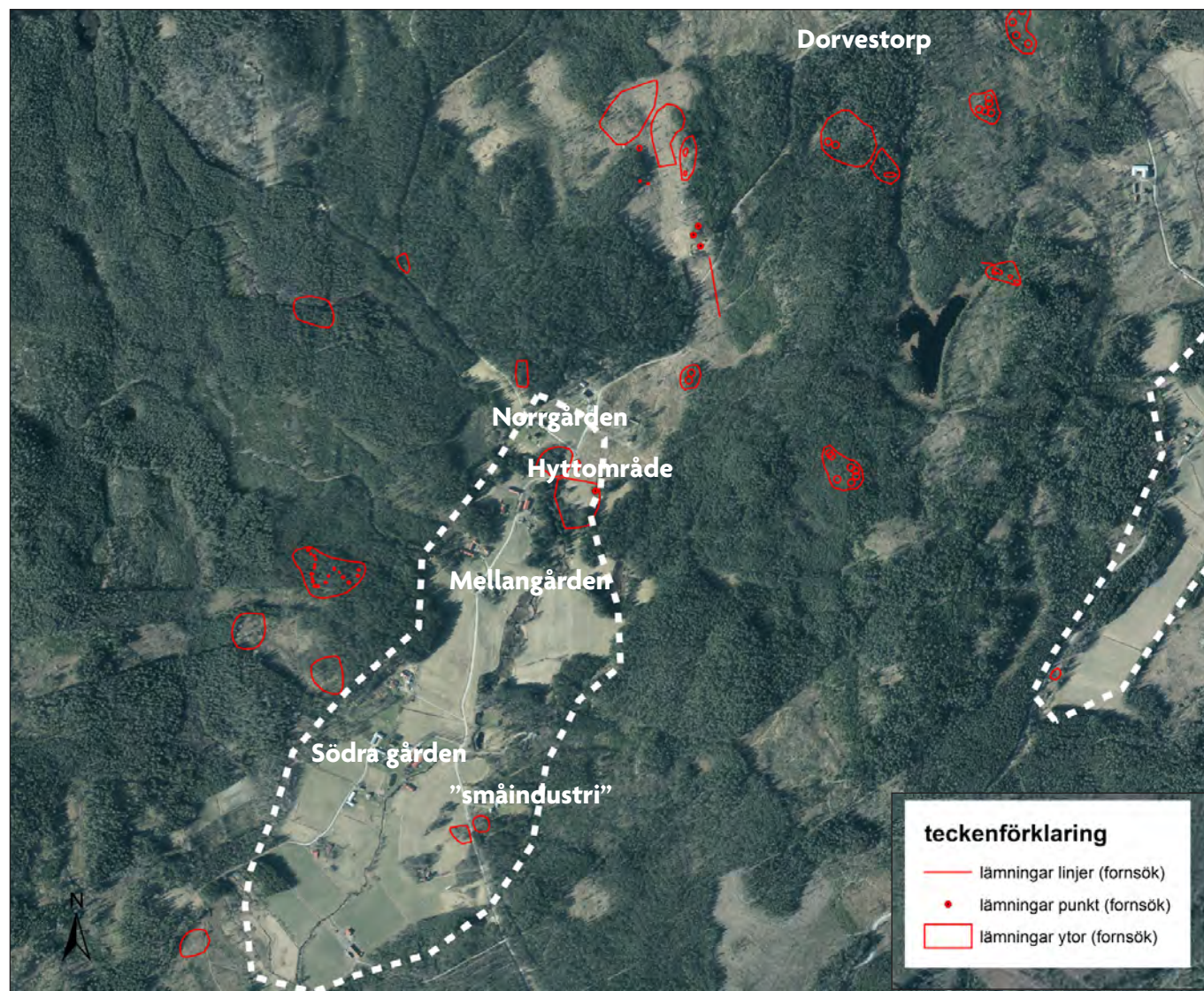

Svenshyttans nedre gård

6. Ribbohyttan

Ribbohyttan är en av Kilsbergens välbevarade bergsmannabyar och en del av Lekebergslagen. Området har gett goda förutsättningar för anläggande av hyttor genom bäcken som ringlar fram. Förutsättningar för odling var också goda och området är än idag ett öppet landskap med välbevarade gårdsmiljöer.

Nära gränsen mellan Kvistbro och Knista socken i Kilsbergen, norr om Vekhyttan längs med bäcken som ringlar sig mellan Lillsjön ner till Svartån ligger Ribbohyttan. Ursprungligen kan platsen ha fungerat som fäbod men under 1500-talet blev Ribboda ett kronotorp vilket under 1600-talet utvecklats till en hyttby på kronoägor. År 1661 består hyttlaget av; 3 mantal Ribbohyttan, inklusive Stenbäcken, Dorvestorp och Örvarehult, tillsammans bildar det fem mantal fördelat på fem bergsmannafamiljer.

Längs bäcken har två hyttor legat och enligt en förteckning från år 1734 är Ribbyhyttan en på kronoägor gammal hytta som ett flertal gånger, senast år 1702 blivit uppbyggd på "gamla stället". Att det under 1600-talet redan fanns en hyttby här tyder på att hyttan är gammal. År 1740 uppgår Ribbohyttan i Kinkhyttelaget och 20 år senare blir den en del av Brohyttelaget. Ytterligare 25 år senare sker en sammanslagning med Vekhyttan, då är hyttanläggningen gammal och otidsenlig. Detta leder till slut till att Ribbohyttan år 1791 blåstes ut för sista gången.

En hytta i Kilsbergen bestod vanligen av en masugn, men också av dess omgivande byggnader, dämme, kolhus och andra byggnader som kopplade till verksamheten. Hyttan hade till uppgift att utvinna tackjärn från järnmalm och produktionen berodde mycket på hur god tillgången var på vatten.

Ribboda by ligger i en dalgång bestående av Norra, Mellersta och Södra gården och det finns en äldre storskifteskarta över Norrgårdens inägor från 1796 då byn består av fyra hemman. Södra gården ge-

nomgår laga skifte 1840 och består då av en klungby. Mellangården genomgår laga skifte tre år senare och består av två hemman längs med bygatan. Norrgården genomgår laga skifte år 1844 och består av två hemman.

Motiv till bevarande

Miljön som helhet utgör en särskilt värdefull miljö enligt plan- och bygglagen.

Ribbohyttan utgör ett tydligt och välbevarat exempel på en bergsmannaby inom Lekebergslagen med välbevarad bebyggelse från framför allt 1800- och 1900-talen med öppet småbrutet jordbrukslandskap kring byn.

Bebyggelsestrukturen kan fortsatt delvis berätta om hur byn var organiserad och visar på ett tidstypiskt bebyggelseskick. Vidare utgör byn med sitt läge vid bäcken tillsammans med rester från hyttverksamheten en tydlig bild av vikten för bergsmannagårdarna att ha nära till kraften för att bedriva hyttverksamhet. (*Bymiljö, hyttmiljö, bergsmannabygd*)

Bärande karaktärsdrag

- Dalgång med ett öppet odlingslandskap som omges av skogsbeklädda höjder. Genom dalgångar ringlar bäcken fram och bebyggelsen ligger invid vägen.
- Vägen som går genom miljön är småskalig och slingrar sig fram och kantas av ett mycket rikt kulturlandskap som fortsatt visar på ängs- och åkerbruk.
- Den agrara bebyggelsen karaktäriseras av en samlad bebyggelsestruktur och ett traditionellt byggnadsskick med mangårdar och ekonomibyggnader av olika typ.
- Traditionella material och husformer för 1800- och 1900-talen med parstugor (Närkestugan) med stående locklistpanel, klädda knutlådor, stående rektangulära tvåluftsfnster i trä och sadeltak täckta med taktegel. Målning med röd slamfärg, tegeltäckta sadeltak och vitmålade snickerier är gällande.
- Byn omgärdas av ett småbrutet öppet odlingslandskap som omsluts av Kilsbergens skog.
- I anslutning till Ribbohyttan finns lämningar efter hyttverksamhet.
- Kopplat till bymiljöerna finns bevarade torpmiljöer såsom Dorvestorp och Rosenborg norr om byn inne i skogen.
- Småskalig leksaksfabrik som er ett fint exempel på småskalig industri i skogsbygden.
- Viss komplettering av små sommarstugor har skett, vilket är typiskt runt om i Kilsbergen.

Mellangården. Foto: Rasmus Axelsson 2014

Backstuga. Foto: Rasmus Axelsson, 2014

Mellangården. Foto Rasmus Axelsson 2014

Råd och riktlinjer 6 Ribbohyttan

- Ribbohyttans fortsatt bevarade bystruktur med de tydliga gårdslägena för Norr-, Mellan- och Södra gården samt den agrara användningen ska fortsatt värnas.
- Fortsatt värna och underhålla äldre torpmiljöer, där särskilt Dorvestorpet är mycket välbevarat.
- Fortsatt hävda det öppna småbrutna jordbrukslandskapet.
- Eventuella nya tillägg ska koppla samman och kunna läsas ihop med den agrara användningen och vara utformad utifrån befintliga strukturer, materialval och volymverkan.
- Vårda och underhåll befintlig äldre bebyggelse
- Äldre uppvuxen grönska i form av uppvuxna lövträd och andra kulturväxter ska värnas, då dessa är en mycket betydande del av den sammantagna karaktären.
- Färgsättningen ska fortsatt vara röd slamfärg.
- Lämningar efter hyttmiljön ska bevaras och miljön kan med fördel röjas och göras tillgänglig för allmänheten.

För mer info och råd kring vård, underhåll och nya tillägg se sid 53 (Bergsmannabygden) och sid 14-15, 36-37 (övergripande råd).

Dorvestorp. Foto: Rasmus Axelsson, 2014

Dorvestorp. Foto: Rasmus Axelsson, 2014

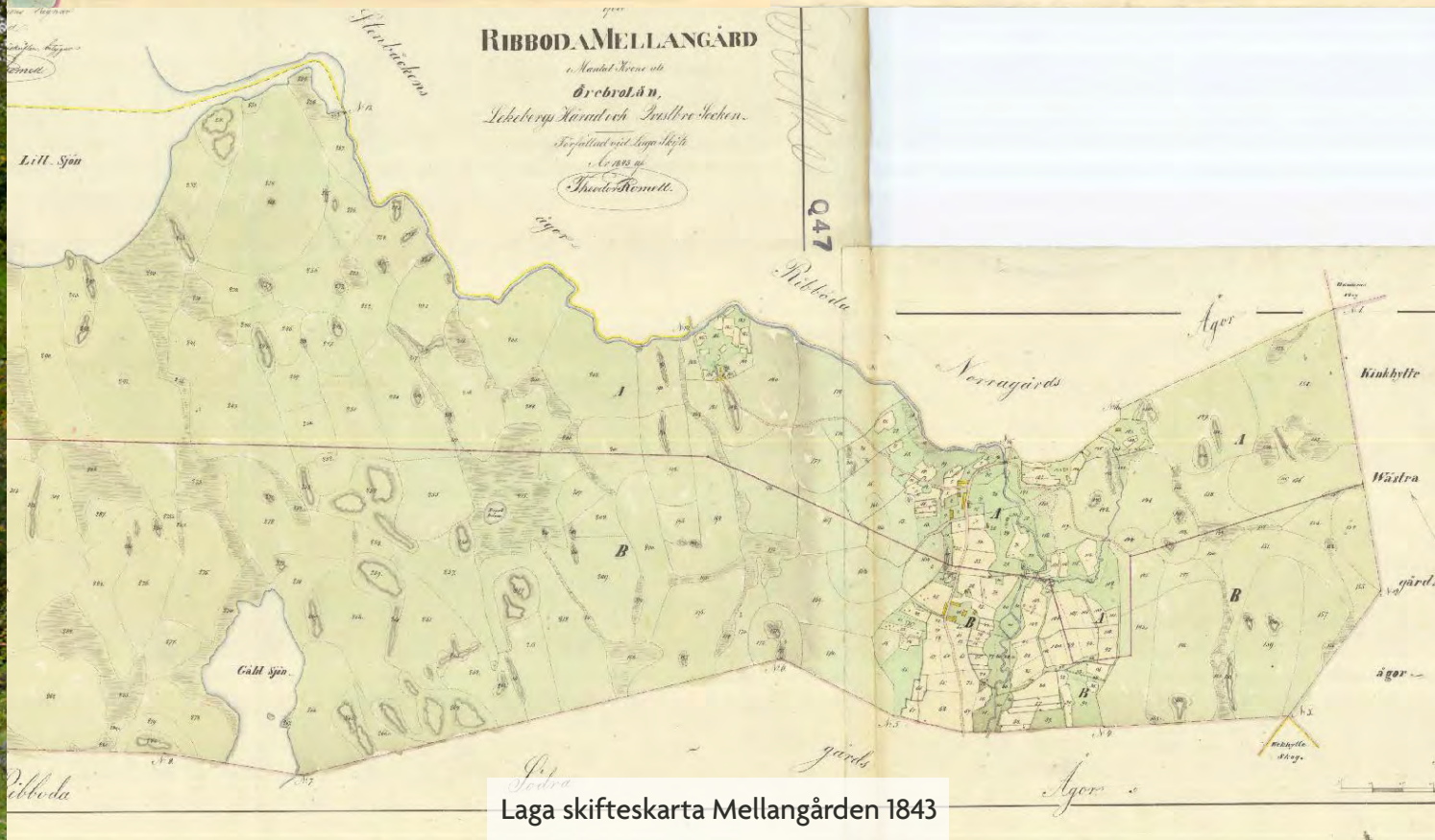
Ivar Forsbergs slöjd- och leksaksfabrik

Laga skifteskarta Södergården 1840

Laga skifteskarta Norrgården 1845

Laga skifteskarta Mellangården 1843

7. Öna bymiljö

Öna består av en utskiftad bergsmannaby med välbevarad bebyggelse omgiven av ett småskaligt odlingslandskap i skogsbygd.

Öna är beläget på en halvö i sjön Multen och tillhör Kilsbergens bergsmannabygd och Lekebergslagen. Området är skogbevuxet, men med en del öppna, brukade ytor närmast bebyggelsen. I närheten finns flera gamla hyttor såsom Tolhyttan, Fallhyttan och Mullhyttan. Öna utgjordes ursprungligen av ett bergsmanshemman. Bergsmanshemmanet innebar fri besittningsrätt och benämningen användes från 1810-talet. När ortnamnet dyker upp i de historiska kartorna för första gången är det i slutet av 1600-talet, då platsen benämns Öön. Troligtvis är detta då endast en gård.

Någon mer detaljerad karta förekommer inte förän i samband med laga skiftet år 1840. Då anges att detta hemman delas mellan tre jordägare som tillsammans äger ett halvt mantal krono/skattejord. Ägarna vid denna tid hette Petter Larsson, Lars Nilsson samt okänt antal namnlösa, omyndiga barn till avlidne Lars Larsson. Att hemmanet endast uppnådde ett halvt mantal betyder att marken som tillhörde Öna var relativt mager och inte bärkraftig. I gengäld hade befolkningen i Öna inkomster genom bergsbruket. På norra delen av halvön bröt man kalksten (äldre benämning limsten). De flesta av dessa kalkstensbrott ägdes av Önaborna, men några brott tillhörde Svartå bruk.

År 1840 låg byns hus huvudsakligen samlade på halvöns västra sida, vilket torde vara Önas ursprungliga läge. Några enstaka hus låg i en grupp längre söderut. Eftersom laga skiftet innebar en omstrukturering av markinnehavet och därmed bebyggelsen,

Byn med den småskaliga öppna jordbruksmarken vetter ner mot sjön

behövde några av byborna flytta ut. I karttexten nämns vilka som har utflyttningsplikt och det räknas upp en mängd byggnader som ska monteras ner, flyttas och byggas upp igen på annan plats. I uppräkningsförteckningen för en av gårdarna nämns det som ska flyttas som stuga, bod, vedhus, stall, foderlada, svinhus, vagnshus, smedja, bryggghus, kolhus, fähus och loge.

På häradsekonomska kartan från 1860-tal är skiftet fullbordat och nya gårdslägen har etablerats i nordöst, öst och sydöst. Kvar i ursprungligt läge finns två gårdar. Andelen brukad mark och fördelningen mellan in- och utägor är sig dock lik. Samma fördelning mellan skog och brukad mark syns fortfarande i mitten av 1900-talet.

Under 1900-talet har miljön kompletterats med två sommarstugor såsom runt hela Multen.

Arkeologi. Området kring Öna har under förhistorisk tid utgjort skogig utmark till slättlandets mer tätbefolkade områden. Det är först i historisk tid som området kring Öna på allvar har börjat brukas och bebyggas, vilket naturligtvis hänger ihop med bergsmannabygdens framväxt. Kalkstensbrytningen i Öna har lång historia. Idag finns flera synliga lämningar kvar ute på halvöns norra del, vilka är registrerade i Riksantikvarieämbetets register (KMR/Fornsök). Lämningarna utgörs av vattenfyllda dagbrott och kalkstensgruvor (limgruvor) samt skrotstensvarp. Runt Multen finns flera gruv- och hyttlämningar som vittnar om områdets bergsmannahistoria.

Motiv till bevarande

Miljön som helhet utgör en särskilt värdefull miljö enligt plan- och bygglagen.

Landskapet kring Öna kan fortfarande berätta om bergsbruket och odlingslandskapets framväxt och markanvändningen för ängs- och åkerbruk. Öna visar på välbevarad gårdsbebyggelse i koppling till jordbruksmarken. Platsen är mycket pedagogisk med alla beståndsdelar för en bergsmannaby med jordbruskbebyggelse, omgivande kulturlandskap och lämningar efter kalkstensbrytning. (*Bymiljö, bergsmannabygd*)

Bärande karaktärsdrag

- Miljön ligger ute på en udde i sjön Multen med välbevarad agrar bebyggelse och ett omgivande öppet kulturlandskap.
- Den agrara bebyggelsen är mycket välbevarad och karaktäriseras av en samlad bebyggelsestruktur med boningshus och ekonomibyggnader. Traditionellt byggnadsskick med mangårdar och ekonomibyggnader samt komplementbyggnader av olika typ.
- Traditionella material och husformer för 1800- och 1900-talen. Det finns exempel på enkelstugor (Närkestugan) med stående locklistpanel, klädda knutlådor, stående rektangulära tvålufts-fönster i trä och sadeltak täckta med taktegel. Målning med röd slamfärg, tegeltäckta sadeltak och vitmålade snickerier är gällande. Vidare finns en salsbyggnad från senare delen av 1800-talet målade i ljus oljefärg.
- Miljön omges av äldre lövträd och stenmurar.
- I anslutning till bebyggelsen finns lämningar efter kalkbrytning.
- Inom miljön finns välbevarade sommarstugor.

På en udde ute i Multen ligger Öna med sitt småskaliga odlingslandskap och välbevarade gårdsbebyggelse

Gårdsläge

Den småskaliga öppna jordbruksmarken vetter ner mot sjön

Gårdsläge, där bebyggelsen ligger placerad i höjdläge med jordbruksmarken nedanför

Råd och riktlinjer 7 Öna bymiljö

- Öna som uttryck för bergsmannabyar ska bevaras.
- Vårda och underhåll äldre agrar bebyggelse.
- Färgsättningen ska fortsatt vara röda fasader som målas med slamfärg och salsbyggnad målas i ljus oljefärg.
- Vägens småskalighet ska bevaras.
- Äldre uppvuxen grönska i form av uppvuxna lövträd och andra kulturväxter samt stenmurar ska värnas då dessa är en mycket betydande del av den sammantagna karaktären.
- Fortsatt hävda det utpräglade kulturlandskapet genom exempelvis bete.
- Undvika nya avvikande dominerande tillägg inom miljöerna.
- Eventuella nya tillägg ska koppla mot den agrara användningen och vara utformad utifrån befintliga strukturer, materialval och volymverkan.
- Bevarad äldre sommarstugebebyggelse ska vårdas och ursprunglig arkitektonisk utformning vara vägledande vid förändring. Undvik uppfyllning av mark.

För mer info och råd kring vård, underhåll och nya tillägg se sid 53 (Bergsmannabygden) och sid 14-15, 36-37 (övergripande råd).

8. Ängatorp

Ängatorp består av en utskiftad bergsmannaby med bebyggelse från framför allt 1800–1900-talen omgiven av ett småskaligt odlingslandskap i skogsbygd.

Ängatorp, som är beläget på östra sidan av sjön Multen, tillhör Kilsbergens bergsmannabygd och Lekebergslagen. Området är skogbevuxet, men med en del öppna, brukade ytor närmast bebyggelsen. Området är kuperat och har höjder på upp emot 130 meter. I närheten finns flera gamla hyttor såsom Gammelhyttan, Fallhyttan, Velamshyttan och Mullhyttan.

Ängatorp utgjordes ursprungligen av ett bergsmanshemman. Bergsmannahemmanet innebar fri besittningsrätt. När ortnamnet dyker upp i de historiska kartorna för första gången är det i slutet av 1600-talet, då platsen benämns Engetorp. Troligtvis är detta då endast en gård.

Någon mer detaljerad karta förekommer inte förrän i samband med laga skiftet runt år 1840. Då anges att detta hemman delas mellan fem jordägare och bergsmän, som tillsammans äger ett mantal krono/skattejord. Ägarna vid denna tid hette Olof Nilsson, Lars Ersson, Olof Larsson, Lars Jonsson och Håkan Olsson. På Ängatorps ägor fanns då även tre torp. Gårdarna i Ängatorp låg innan skiftet samlade och på rad utmed vägen.

I samband med skiftet hade endast två av ägarna rätt till kvarboende, medan övriga hade utflyttningsskyldighet. Det innebar att byn splittrades och endast två gårdar blev kvar på ursprunglig plats. Övriga placerades på sina nya skiften norr och söder om byn. Samma mönster ser man ännu idag, med

Ängatorp och det öppna småbrutna jordbrukslandskapet omgivet av skog

två gårdar kvar vid gamla byläget. I tillägg till jordbruket hade befolkningen i Ängatorp inkomster genom bergsbruket. Både norr och söder om byn bröt man kalksten (äldre benämning limsten). Fördelningen mellan skog och brukad mark har varit ungefär densamma sen efter skiftet, då andelen brukad mark ökade något kring de nya gårdslägena.

Arkeologi. Området kring Ängatorp har under förhistorisk tid utgjort skogig utmark till slättlandets mer tätbefolkade områden. Det är först i histo-

risk tid som området på allvar har börjat brukas och bebyggas, vilket hänger ihop med bergsmannabygdens framväxt. Idag finns flera synliga lämningar efter kalkstensbrytning runt byn, vilka är registrerade i Riksantikvarieämbetets register (KMR/Fornsök) som övriga kulturhistoriska lämningar. Lämningarna utgörs av vattenfyllda dagbrott, både små och stora, samt skrotstensvarp. Runt byn finns även registrerade byggnadslämningar efter två torp: Friskatorpet och Engströmatorpet.

Motiv till bevarande

Miljön som helhet utgör en särskilt värdefull miljö enligt plan- och bygglagen.

Landskapet kring Ängatorp kan fortfarande berätta om bergsbruket och odlingslandskapets framväxt och markanvändningen för ängs- och åkerbruk.

Ängatorp visar på välbevarad gårdsbebyggelse i koppling till jordbruksmarken. Platsen är mycket pedagogisk med alla beståndsdelar för en bergs-

Charta
ÅNGETORP Krono-Bergsmanshemmans Ågor i
Örebro Län, Lekebergslagens Härad och Kvistbro Socken.
*Detta karta af Kronans Bergsmanshemmans Ågor i Örebro Län, Lekebergslagens Härad och Kvistbro Socken, som utgaf sig till allmänhetens kännedom, den 16. 11. 1787 af
ENSVENSKA*

Storskifteskarta 1787

ÅNGETORP

Karta
Ågorne till Bergsmanshemmanet
ÅNGETORP,
Örebro Län,
Lekebergs Härad och Kvistbro Socken;
Tillfallit via Laga skifte åren 1839 och 1840
Sundstäm.

Laga skifteskarta 1839

Häradsekonomisk karta 1864-67

mannaby med jordbruksbebyggelse, omgivande kulturlandskap och koppling till hyttor i bergsmannabygd. (*Bymiljö, bergsmannabygd*)

Bärande karaktärsdrag

- Ängatorps bebyggelse ligger utspridda längs med byvägen i det småbrutna jordbrukslandskapet som omges av Kilsbergens milsvida skogar.
- Den agrara bebyggelsen är mycket välbevarad karaktäriseras av bebyggelseenheter med böningshus och ekonomibyggnader. Traditionellt byggnadsskick med mangårdar och ekonomibyggnader samt komplementbyggnader av olika typ och storlek.
- Traditionella material och husformer för 1800- och 1900-talen. Det finns exempel på enkelstugor (Närkestugan) med stående locklistpanel, klädda knutlådor, stående rektangulära tvåluftsfönster i trä och sadeltak täckta med taktegel. Målning med röd slamfärg, tegeltäckta sadeltak och vitmålade snickerier är gällande. Vidare finns en salsbyggnad från senare delen av 1800-talet målad i ljus oljefärg.
- Miljön omges av äldre lövträd, hamlade alléer och stenmurar.
- I anslutning till bebyggelsen finns lämningar efter hyttor (Gamlehyttan).

Ängatorp - parstuga

Ängatorp, där vägen delvis kantas av hamlad allé och stengärdesgård

Ängatorp med mangård med huvudbyggnad av salstyp. Foto: Rasmus Axelsson, 2014

Ängatorp. Foto: Rasmus Axelsson, 2014

Ängatorp med en välbevarad Närkestuga.
Foto Rasmus Axelsson 2014

Kötttdjur vid Ängatorp som fortsatt hävdar kulturlandskapet

Råd och riktlinjer 8 Ängatorp

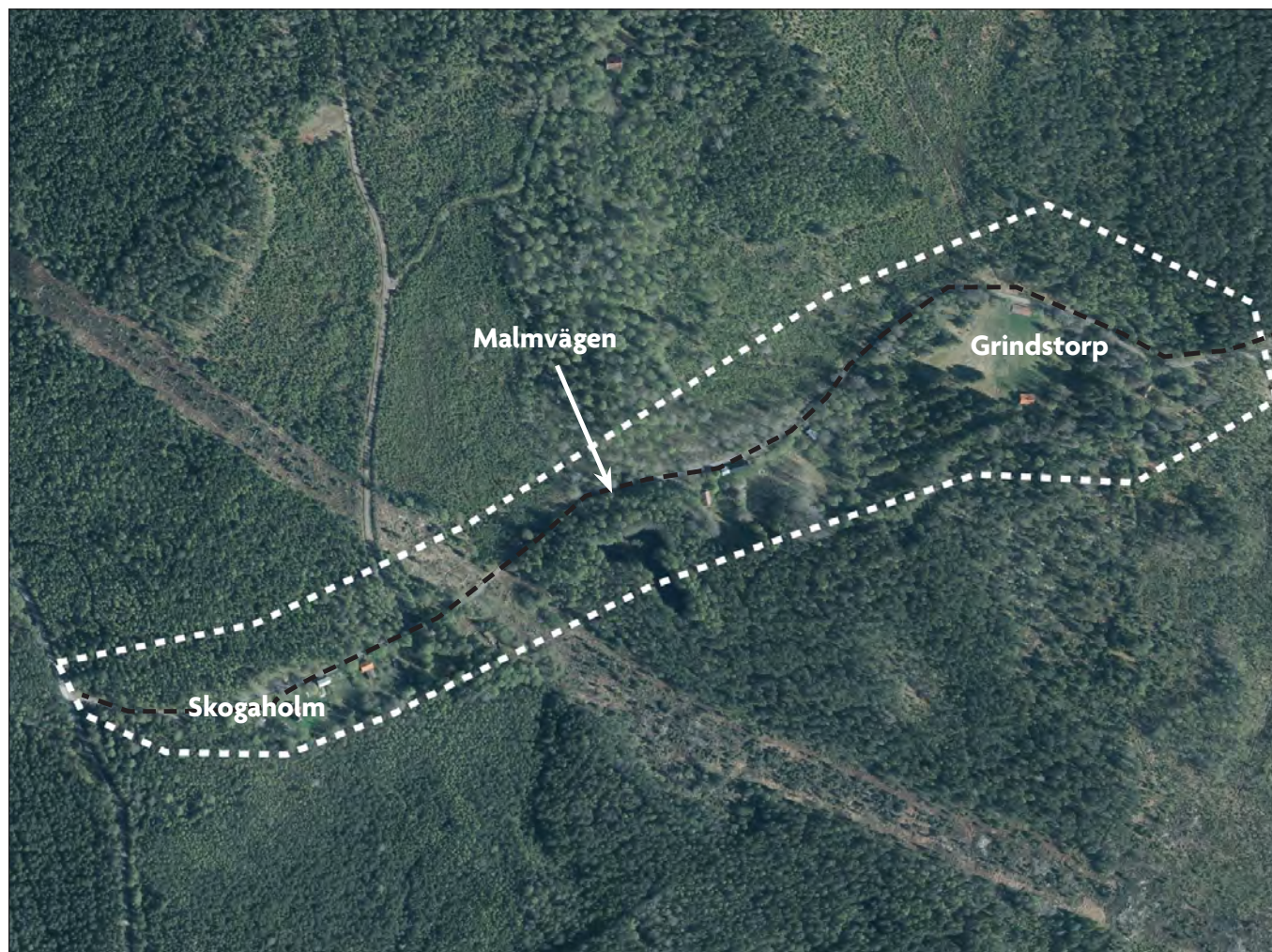
- Den agrara prägeln och uttryck för bergsmannabyar bevaras.
- Vårda och underhåll äldre agrar bebyggelse.
- Fasaderna ska fortsatt vara röda och målas med slamfärg, och salsbyggnad målas i ljus oljefärg.
- Vägens småskalighet bevaras.
- Äldre uppvuxen grönska i form av uppvuxna lövträd och andra kulturväxter samt stenmurar värnas, då dessa är en mycket betydande del av den sammantagna karaktären.
- Fortsatt hävd av det utpräglade kulturlandskapet genom exempelvis bete.
- Nya avvikande dominerande tillägg inom miljöerna bör undvikas.
- Eventuella nya tillägg kopplas mot den agrara användningen och utformas utifrån befintliga strukturer, materialval och volymverkan.

För mer info och råd kring vård, underhåll och nya tillägg se sid 53 (Bergsmannabygden) och sid 14-15, 36-37 (övergripande råd).

9. Torpen längs Malmvägen

På utmarken till bland annat Saltorp ligger flera boställen/torp på rad längs den gamla Malmvägen som löper genom Kilsbergens skogar. Miljön visar på de småskaliga bebyggelsemiljöerna i skogsbygden. Det fanns en mångfald av dessa i Kilsbergens skogar med koppling till bergs- och skogsbruket.

I skogstrakterna norr om Mullhyttan går den gamla Malmvägen som knöt samman bergsmannabygden. Den slingrar sig fram och följer den naturliga terrängen. Vägen börjar vid Saltorp och Ängatorp vid Multen och löper österut i skogen vidare mot Vekhyttan. Längs med vägen ligger ett antal boställen/backstugor på rad och vidare österut Grindstorps småskaliga torpmiljö med en liten uppodlad jordbruksmark.

På laga skifteskartan över Salttorps ägor från 1853 syns bostället Skogaholm som ligger längst i väster längs Malmvägen, där även intilliggande senare bebyggt boställes mark är inritad. Delar av Grindstorp låg på Gruvängens kronoallmänning, en samfällighet, vilket syns på en laga skifteskarta från 1852 över allmanningen, där marken hör till hemmanet Norrhult.

Med utgångspunkt i känt kartmaterial bör miljöerna längs med vägen härröra från 1800–1900-talens början. Bebyggelsens läge och den småskaliga jordbruksmarkens avgränsning följer än idag äldre kartmaterial.

Motiv till bevarande

Miljön som helhet utgör en särskilt värdefull miljö enligt plan- och bygglagen.

Bebyggelsemiljöerna längs med Malmvägen är en samlad miljö med torp och boställen/backstugor som på ett pedagogiskt sätt visar på de obesuttnas

Torp längs Malmvägen

bostäder i skogsbygden. Bebyggelsen är välbevarad och visar på äldre byggnadstradition och de enklare hustyperna med enkel- och parstugor och mindre ekonomibyggnader.

Kring Grindstorp får man på ett pedagogiskt sätt en bild av hur en mindre torpmiljö i skogsbygden såg ut med boningshus, ekonomibyggnad och omgivande småskalig jordbruksmark. (*Bymiljö, bergsmannabygd*)

Bärande karaktärsdrag

- Malmvägen är småskalig och grusbelagd och slingrar sig fram efter rådande terräng.
- Bebyggelsen ligger på rad söder om vägen, bestående av enkel- och parstugor samt mindre ekonomibyggnader omgivna av äldre uppvuxna kulturväxter i form av bland annat häckar, fruktträd och lövträd. Tomterna ramas in av stengärdesgårdar.

- Vid Grindstorp öppnar den slutna skogen upp sig och här återfinns välbevarade byggnader omgivna av ett småskaligt jordbrukslandskap.
- Välbevarad bebyggelse med enkel- och parstugor med stående locklistpanel målade i röd slamfärg och sadeltak täckta med tegel. Ekonomibyggnaderna med blottade timmerstommar som ligger med långsidan längs med vägen.

Råd och riktlinjer 9 Torpen längs Malmvägen

- De småskaliga torpmiljöerna med byggnader, omgivande trädgårdar och kulturlandskap med stengärdesgårdar längs med vägens ska bevaras.
- Vägens småskalighet ska särskilt värnas med dess grusbeläggning.
- Färgsättningen ska fortsatt vara faluröda faser som målas med slamfärg.
- Äldre uppvuxen grönska i form av uppvuxna lövträd och andra kulturväxter ska värnas då dessa är en mycket betydande del av den sammantagna karaktären och ska särskilt värnas.
- Fortsatt hålla det idag bevarade småskaliga öppna landskapet kring Grindtorp.
- Undvika nya avvikande dominerande tillägg inom miljöerna.
- Eventuella nya tillägg ska anpassas till miljön och vara utformad utifrån befintliga strukturer, materialval och volymverkan.

För mer info och råd kring vård, underhåll och nya tillägg se sid 53 (Bergsmannabygden) och sid 14-15, 36-37 (övergripande råd).

Grindtorp med enkelstuga och ekonomibyggnad omålad i timmer omgiven av ett småskaligt öppet rum

Ekonomibyggnad

En av bebyggelsemiljöerna
inom Saltorps ägor, i västra delen

Grindtorp

Torpen längs med Malmvägen inom Saltorps ägor.
Här syns tydligt stengärdesgårdarna som ramar in
bebyggelsen från omgivande utmark.

Torpen längs med Malmvägen inom Saltorps ägor, i väster. Här syns tydligt
stengärdesgårdarna som ramar in bebyggelsen från omgivande utmark

Grindtorp

10. Övratorp

I mellanbygden mellan skogsbygden och det utpräglade slättlandskapet ligger Övratorp, en mycket välbevarad radby omgiven av ett småskaligt jordbrukslandskap med utflyttade gårdar. Bykärnan kantar den raka bygatan med äldre välbevarade agrara bebyggelsemiljöer.

Övratorp ligger i mellanbygden, på kanten till Kilsbergens milsvida skogar inom bergsmannabygden och Lekebergslagen i Kvistbro socken. Byn ligger i en dalgång som mot öster gränsar mot den större Övratorpsmossen och i väster och norr tar skogen vid. Genom dalgången ringlar fler vattendrag fram som har sitt utlopp i Svartån i söder. De äldsta skriftliga kända beläggen är från 1403 och benämns då "Øffrathorp". Övratorp var ett av 14 hemman som ingick i Mullhyttelaget enligt karta från år 1705.

Storskifteskartan från 1788 visar en radby norr om landsvägen koncentrerad på västra sidan om bygatan bestående av fyra gårdar om 6 hemman. Till byn hörde mark uppe i skogstrakterna vid Multen invid Saltorp och Ängatorps ägor, samt vid Orramossen.

Byn växer och vid laga skifte är Övratorp en stor by, där byn dragits ut i den äldre bykärnan och gårdstomterna ligger nu på båda sidor om bygatan. Nu syns även utflyttade gårdar nordväst om byn samt vid Multen. Bygatan sträcker sig nu både upp till de nya gårdslägena i nordväst och söder om landsvägen, där senare utflyttade gårdar har vuxit fram.

En radby innebar att gårdarna i byn låg tätt på rad längs bygatan, vilket fortfarande är väldigt tydligt i Norra Övratorp där många gårdar blev kvar i bykärnan vid skiftena. Vanligtvis innebar skiftesreformer en sprängning av byn där de flesta gårdarna flyttade ut till nya sammanhängande marker.

Byvägen genom Övratorp som kantas av gårdarna och den breda stengärdesgården. Foto: Rasmus Axelsson, 2014

Motiv till bevarande

Miljön som helhet utgör en särskilt värdefull miljö enligt plan- och bygglagen.

Övratorp är en av Lekebergs bäst bevarade radbyar, där flertalet av gårdarna fortsatt ligger inom den äldre bykärnan. Bebyggelsen är välbevarad från framför allt 1800–1900-talen och visar på den äldre byggnadstraditionen. Till miljön hör byggnader, kulturväxter, uppvuxna äldre lövträd och stengärdesgård som blir en tydlig gräns mellan gårdstomt och bygatan. Byn med omgivande bevarat jordbrukslandskap bidrar till en mycket lätt avläst och pedagogisk miljö. (*Bymiljö, mellanbygd*)

Bärande karaktärsdrag

- Byn ligger koncentrerad på var sida om den raka bygatan som går i nord-sydlig riktning genom byn. Byn blir väl synlig i det småskaliga öppna jordbrukslandskapet från landsvägen.
- Byn har en tydlig äldre prägel med äldre gårdsbildningar omgiven av uppvuxna lövträd däribland ekar, ask, och lönn, samt häckar där syren är vanligt och fruktträd. Bygatan ramar in av breda raka stengärdesgårdar som blir mycket karaktäristiska för miljön.
- Bebyggelsen präglas av äldre byggnadstradition med träfasader målade i röd slamfärg

- Mangårdsbyggnaderna ligger indragna från bygatan omgärdade av uppvuxna trädgårdar och mindre ekonomibyggnader.
- Ekonomibyggnader av olika typ och ålder både med liggande blottat timmer och större ekonomibyggnader med resvirke från 1800-talets slut och 1900-talets första hälft.
- Hela byn präglas av den agrara användningen och det finns få ovarsamma tillägg i miljön vilket bidrar till dess tydliga äldre karaktär.

Råd och riktlinjer 10 Övratorp

- Övrabys bevarade bystruktur med radbykaraktär ska bevaras och vara tydligt läsbar, där omgiven intilliggande öppen jordbruksmark fortsatt hävdas.
- Den agrara prägeln ska bevaras inom Övra-by där den äldre agrar bebyggelse vårdas.
- Färgsättningen ska fortsatt vara faluröda fasader som målas med slamfärg med vita snickerier.
- Vägen ska fortsatt hållas grusad och stengärdesgårdarna värnas. Stengärdesgårdarna omfattas av biotopskydd enligt miljöbalken, och dispens krävs från Länsstyrelsen vid ingrepp.
- Äldre uppvuxen grönska i form av uppvuxna lövträd och andra kulturväxter samt stenmurar ska värnas, då dessa är en mycket betydande del av den sammantagna karaktären.
- Undvika nya avvikande dominerande tillägg inom miljöerna.
- Eventuella nya tillägg ska kunna läsas ihop med agrara användningen och vara utformad utifrån befintliga strukturer, materialval och volymverkan. Undvik ny bebyggelse i helt nya lägen. Bygg vidare på befintlig bystruktur vid eventuella tillägg.

För mer info och råd kring vård, underhåll och nya tillägg se sid 53 (Bergsmannabygden) och sid 14-15, 36-37 (övergripande råd).

Byvägen kantad av gårdar inom Övrabys gamla läge
Foto: Rasmus Axelsson, 2014

Norra delen av byn där flera ekonomibyggnader av olika ålder ligger placerade längs med bygatan

Mangårdsbyggnad - salsbyggnad

Mangårdsbyggnad - framkammarstuga

Mangårdsbyggnad - Närkestuga.
Foto: Rasmus Axelsson, 2014

Ekonomibyggnad. Foto: Rasmus Axelsson, 2014

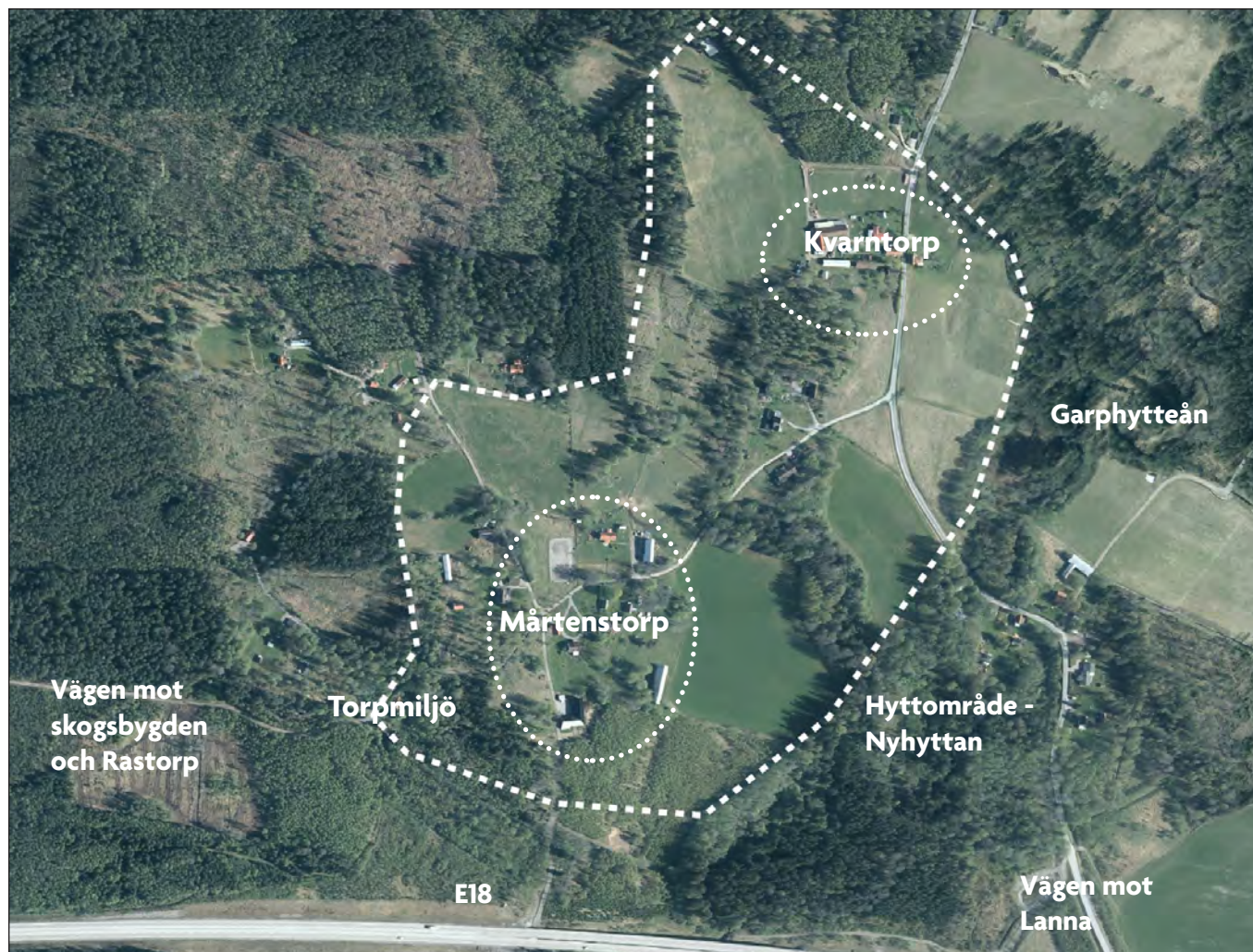

Byvägen

11. Mårtenstorp och Kvarntorp

Mårtenstorp och Kvarntorp är en samlad bergsmannaby i Kilsbergen och en del av Lekebergslagen. Bebyggelsen är av äldre bebyggelseskick med byggnader från framför allt 1800- och 1900-talen, samlade vid den äldre hustomten omgiven av ett småskaligt odlingslandskap i skogsbygd. I anslutning längs Garphytteån ligger den gamla hyttbacken.

Kvarntorp ligger i Kilsbergens utpräglade skogsbygd invid Garphytteån i Hidinge socken. Byn bestod av ett halvt mantal bergsmannahemman och första kända kartan över Kvarntorp med gårdstomter är på storskifteskartan från 1815. Då ligger det gamla hytteområdet invid Garphytteån inom hemmanets södra marker. Bergsmannahemmanet bestod av två gårdar om $\frac{1}{4}$ mantal vardera ägda av bergsmannaägarna Petter Persson och Lars Olsson. Kvarntorp genomgår laga skifte 1872 och består då av tre gårdar. På laga skifteskartan finns inte längre hyttan utritad och ingår inte längre inom gårdens marker. På platsen för den gamla hyttan anläggs en vattendriven såg, från vilken det fortfarande finns äldre bebyggelse bevarad. På den gamla tomten för hyttan finns lämningar kvar efter slagghvarpen.

Mårtenstorp. Sydväst om Kvarntorp gränsar Mårtenstorp vilken finns med i äldsta kartmaterialet, en rågångskarta från 1672. På storskifteskartan från 1815 ligger hustomterna samlade och Mårtenstorps by består av fyra gårdar om $\frac{1}{4}$ hemman. Vid storskifte utvidgas bytomten för att få plats med hagmark och ändrad bebyggelsestruktur. Precis sydväst om gården längs den lilla vägen ligger en torpmiljö. Från mitten av 1800-talet bodde en kopparslagssläkt i stugan, däribland Carl Zetterlund (1890–1996). Efter laga skifte år 1872 består byn av fem gårdar; ägare Nils Persson $\frac{5}{18}$ mantal, Lars Petter Svensson $\frac{5}{16}$ mantal, Gustaf Larsson $\frac{1}{8}$ mantal, Sven Svensson $\frac{1}{8}$ mantal samt Lars Olofsson om $\frac{1}{8}$ mantal. Byns marker har ytterligare samlats ihop för respektive gård och nys tomter ligger fortfarande relativt samlade.

Mårtenstorp

Kvarntorps bymiljö väl samlad. Foto: Rasmus Axelsson, 2014

Hytta. Den första kända hyttan på platsen invid Garphytteån vid Mårtenstorp och Kvarntorp fick namnet Nyhyttan. Hyttan fick sina privilegier av Bergsmästarämbetet och järn började blåsas i hyttan omkring 1554–1555. Hyttan var aktiv under en kort period och redan på 1590-talet var det slut på hyttverksamheten inom den första Nyhyttan på platsen. Varför den vara igång under en så kort period är ovisst. Hyttan låg under Mårtentorps och Kvarntorps marker. Kvarntorp och Mårtenstorp hyttepok som eget hyttlag tog sin början vid nedläggandet av Nyhyttan på 1590-talet och den nya hyttan som uppfördes av Kvarntorp och Mårtens-

torp fick samma namn, Nyhyttan. Årtal för uppförandet är oklart men enligt en av riksarkivets handlingar sägs att "Nyhyttan-hyttbacken" "påbegynte" år 1642. Hyttans masugn blåstes sedan ut för sista gången 1803 varav en del av verksamheten flyttas över till Ymningshyttan.

En hytta i Kilsbergen bestod vanligen av en masugn, men också av dess omgivande byggnader, dämmen, kolhus och andra byggnader som kopplade till verksamheten. Hyttans uppgift var att utvinna tackjärn från järnmalm och produktionen berodde mycket på hur god tillgången var på vatten.

Motiv till bevarande

Miljön som helhet utgör en särskilt värdefull miljö enligt plan- och bygglagen.

Mårtenstorp och Kvarntorp utgör tydliga och välbevarade exempel på bergsmannabyar inom Lekebergslagen med välbevarad bebyggelse från framför allt 1800- och 1900-talen som omges av ett småbruket jordbrukslandskap.

Bebyggelsestrukturen kan delvis berätta om hur byn var organiserad och visar på ett tidstypiskt bebyggelseskick. Vidare visar läget invid Garphytteån

tillsammans med rester från hyttverksamheten en tydlig bild av vikten för bergsmannagårdarna att ha nära till kraften för att bedriva hyttan. (*Bymiljö, hyttmiljö, bergsmannabygd*)

Bärande karaktärsdrag

Kvarntorp

- Bebyggelsen ligger på en höjd väl samlad i det gamla byläget längs vägen som knyter samman bygden norr och söder ut.
- Kvarntorp omges av ett småbrutet, småskaligt jordbrukslandskap.
- Bytomten består av bostadshus och ekonomibyggnader. Bostadshusen ligger samlade vid vägen och ekonomibyggnaderna i väster ansluter mot jordbruksmarken. Bebyggelsen har en tydlig öst-västlig riktning. Stor omfattning äldre uppvuxna fruktträd, hamlade träd och tomterna hägnas in av staket och häckar.
- Traditionella material och husformer för 1800- och 1900-talen med enkel- och parstugor (Närkestugan) med stående locklistpanel, klädda

knutlådor, stående rektangulära tvåluftsfönster i trä och sadeltak täckta med taktegel. Målning med röd slamfärg, tegeltäckta sadeltak och vitmålade snickerier är gällande.

Mårtenstorp

- Mårtenstorp ligger avskilt inne i skogsbygden omgärdad av skogen. Detta skapar en tydlig rumsbildning kring den äldre bytomten med gårdsmiljöerna som är samlade längs byvägen som kantas av en dubbelsidig allé. Bebyggelsen har till skillnad från Kvarntorp, som har en tydlig äldre bystruktur blivit mer lös i sin organisation där var gårdsbebyggelse är samlad var för sig.
- Bebyggelsen omgärdas av ett småbrutet agrart landskap idag präglad av djurhållning.
- Bebyggelsen präglas av sent 1800-tal och tidigt 1900-tal där röd slamfärg och ljusa oljefärg är tongivande på mangårdsbyggnaderna och ekonomibyggnader i röd slamfärg.
- Välbevarade torpmiljöer i anslutning till Mårtenstorp bestående av enkel- och parstugor med äldre ekonomibyggnader i timmer.

Äldre ekonomibyggnad till torpmiljö i Mårtenstorp

Torp i Mårtenstorp - parstuga

Kvarntorp

Byvägen genom Mårtenstorp kantad av allé och stengärdesgård

Bostadshus i Kvarntorp

Mangårdsbyggnad - ombyggd i traditionell stil

Råd och riktlinjer 11 Mårtenstorp och Kvarntorp

- Kvarntorps och Mårtenstorps bebyggelsemiljöer ska bevaras och vara tydligt läsbara, där omgiven intilliggande öppen jordbruksmark fortsatt hävdas.
- Den agrara prägeln ska bevaras inom bymiljöerna där den äldre agrara bebyggelse vårdas.
- Färgsättningen ska fortsatt vara faluröda fasader som målas med slamfärg och vita snickerier, eller huvudbyggnad i ljus oljefärg.
- Vägen genom Mårtenstorp ska fortsatt hållas grusad och stengärdesgårdarna och alléer värnas. Stengärdesgårdarna och alléer omfattas av biotopskydd enligt miljöbalken, och dispens krävs från länsstyrelsen vid ingrepp.
- Äldre uppvuxen grönska i form av lövträd och andra kulturväxter samt stenmurar ska värnas då dessa är en mycket betydande del av den sammantagna karaktären.
- Undvika nya avvikande dominerande tillägg inom miljöerna.
- Eventuella nya tillägg ska koppla mot den agrara användningen och vara utformad utifrån befintliga strukturer, materialval och volymverkan.
- Äldre torpmiljöer ska värnas och underhållas med för miljön traditionella materialval. Undvik nya tillägg och utbyggnader då miljöns småskalighet och ålderdomliga prägel ska värnas.

För mer info och råd kring vård, underhåll och nya tillägg se sid 53 (Bergsmannabygden) och sid 14-15, 36-37 (övergripande råd).

Samhällena

Karaktär och kontext

Landskapet

Mellanbygden skär snett igenom landskapet i gränsbygden mellan den utpräglade skogsbygden i väster och slättbygden i öster. Gränsen blir tydlig genom den naturliga förkastningsbranten som löper genom landskapet och Svartån som slingrar fram. Mellanbygden har en relativt varierad karaktär och de bärande berättelserna är många. Det är här som kommunens tätorter etablerats, strategiskt placerade mellan skogen och jorden och det är också hit järnvägen kommer och användes från slutet av 1800-talet fram till 1985. Det är här flera av kommunens verksamheter och industrier av olika slag etablerats och samhällsbildningarna vuxit fram.

Industrialiseringen sätter fart på småindustri och framväxten av orter

Industrialiseringen är en händelse i den svenska historien som starkt kommit att präglade utvecklingen och framväxten av våra städer och små orter ute på landsbygden, så även i Lekeberg. Lekebergs geologiska förutsättningar med möjlighet för utvinning av bland annat järnmalm, skiffer och torv har bidragit till kommunens långa industriella historia från i alla

fall medeltid fram till idag. Vid sidan av denna verksamhet har de vattendrivna kvarnarna och sågverken, som på så många andra platser i Sverige, varit en förutsättning för den tidiga industrin. För beskrivning kring bergsmannabygden, järnbrytning och hyttverksamhet läs mer i kapitel Bergsmannabygden sida 42.

1800-talet är den epok där man kan se en stor förändring genom industrialiseringen, nya statliga regleringar och en befolkningsökning. Detta till trots att emigrationen var stark vid samma tid. Jordbruket började rationaliseras och människor sökte andra arbeten inne i orter och i städerna vid industrin. I Lekeberg var bergsbruken på nedgång. Tittar man på statistik så sker en markant skiftning från 1840-talet då 87 procent varit sysselsatta inom jordbruket i Örebro län, 100 år senare endast 28 procent.

Landsbygdens möjlighet till en industriell utveckling med små- och storskalig industri förverkligades genom att full näringsfrihet infördes år 1864 för hela landet, vilket tidigare bara omfattat städerna. Detta innebar starten för något som tydligt präglade bygden med många mindre industriföretag, vissa som växt och blivit världsledande. Redan under 1800-talet fanns i bland annat Mullhyttan en relativt omfattande verksamhet med vadmalsstamp, garveri, färgeri, kvarn, sågar och tegelbruk i anslutning till

Svartån

Svartån som ringlar sig fram genom Lekebergs kommun tillhör Närkes största vattendrag och är en del av Eskilstunaåns avrinningsområde som slutligen mynnar ut i Östersjön. Till Svartån mynnar andra vattendrag såsom Mullån, Lillån, Lekhytteån och Knistaån.

Svartån är en viktig del och struktur i landskapet och har varit en viktig del för industrialiseringen med ån som kraftkälla. Längs ån har det funnit ett flertal vattendrivna kvarnar och sågar. Några att nämna är Backa som enligt källor har medeltida anor och tillhörde Riseberga kloster, samt kvarnen i Groppen som omnämns på 1600-talet och den i Hidingebro med anor ner i 1500-talet.

I åns biflöden samlades verksamheter som behövde vattnet som kraftkälla, däribland verksamheter med koppling till bergsmannabygden med hyttornas blåsbälgar, sågar och kvarnar, bland annat Mullhyttan, Vekhyttan, Lekhyttan, Skärmartorp och Nyhyttan, torvströfabriken vid Slästorps, och flera kraftstationer och snickerifabriker.

Stations-, håll- och lastplatser längs Svartåbanan i Lekeberg

Hållplats Lanna bruk öppnar 1897 (1902), användes flitigt av lokala cement- och kalkindustrin vid Lanna och ett smalspår anlades mellan lastplatsen och cementfabriken. Hållplatsen lades ned tillsammans med banan 1985. Hållplatskur, rester efter lastkaj och spårets dragning finns kvar.

Hidingebro station, en av banans ursprungliga stationer. I Hidingebro fanns vattentorn där ångloken hämtade vatten. Lades ned vid 1985, bland annat stationshuset finns kvar idag som bostadshus.

Brånsta hållplats öppnar 1927 för persontrafik och lades ned 1985.

Fjugesta station öppnar 1897 och var en av banans ursprungliga stationer tillsammans med Hidingebro, Latorpsbruk och Kvistbro. Anläggandet av järnvägen fick stor betydelse för Fjugestas utveckling från bondby till blomstrande stationssamhälle. Idag finns bland annat stationshus och hotell kvar.

Lastplats Fjugesta grusgrop fanns officiellt mellan 1922 och 1937. Själva grusgropen användes vid anläggandet av järnvägen på 1890-talet, varifrån grus köptes från Fjugesta grusgrop.

Gropen station öppnade 1897 och blev en håll- och lastplats 1940, hållplats från 1964 och lades sedan ner tillsammans med banan 1985.

Kvistbro station, en av banans ursprungliga stationer invigdes 1897. Fram till 1934 blev stationen håll- och lastplats, 1964 hållplats för att sedan läggas ner med banan 1985.

Blåsåsby hållplats öppnar 1927 och lades ner 1985.

Ingvaldstorp lastplats (tidigare namn Ljugstorp) öppnar 1917 för att betjäna närbelägna torvmossefabriken. På 1950-talet blev den både håll- och lastplats för att 1971 räknas som hållplats. Lades ned tillsammans med banan 1985.

Mullhyttemons station öppnade för trafik 1897 och den får namnet Mullhyttemo 1911. 1964 håll- och lastplats, från 1977 hållplats och lades sedan ned 1985. Stationen anlades en bit från det gamla hyttområdet i Mullhyttan på planare mark i anslutning till småindustrin.

vattnets kraft vid Mullån/Lillån. I Gropen kunde man hitta både såg och tegelbruk. Västanby hade ett oljebruk och vid 1800-talets mitt ska färgeri och stamp funnits invid Götabro.

Något som ytterligare kom att sätta fart på industrialiseringen i bygden var anläggandet av Örebro-Svartå järnväg (ÖrSJ) som stod klar år 1897, där banan kom att kallas Svartåbanan. Det fanns ett behov av effektiva transporter för olika varor, däribland kalksten. Detta gav underlag för att anlägga en järnväg i Lekeberg. Transporter av både varor och människor var viktigt för utvecklingen. Banan hade flera stopp på sin väg genom Lekeberg vilket kom att skiftas över åren som banan var i gång, där olika stationer och hållplatser hade olika status. Banan var i drift fram till 1985 och idag syns spår i landskapet i form av järnvägsbank, plattformar och viss bebyggelse till exempel stationshus och kurer.

Även om industrierna i Lekeberg inte var så stora, så kompensades detta av antalet. I de flesta fall var det naturens förutsättningar som styrde vilken verksamhet som etablerats, så som brytning av malm, skiffer, torv och lera samt virkesuttag. En förhållandevis stor industri har varit träindustrin och det fanns ett flertal

snickerifabriker, hyvlerier och sågar i trakten. Här fanns även mekaniska verkstäder, väsk- och skofabriker, mälteri och bryggeri. Ett företag som kom att sprida sig ut över världen var Möbelföretaget Klaessons som startade 1886 i Fjugesta och fanns kvar fram till 1988. Deras ledord var stil och kvalitet och deras produkter fick inreda både bland annat Regeringskansliet, riksdagen och ambassader runt om i världen. Walter verkstäders dressiner rullade inte bara på den svenska järnvägen utan letade sig även ut i världen. Hyttvärmare för truckar värmer truckförare runt om i Europa och rullgardiner från Fjugesta exporterades ända till Australien.

Folkbildning och folkrörelse

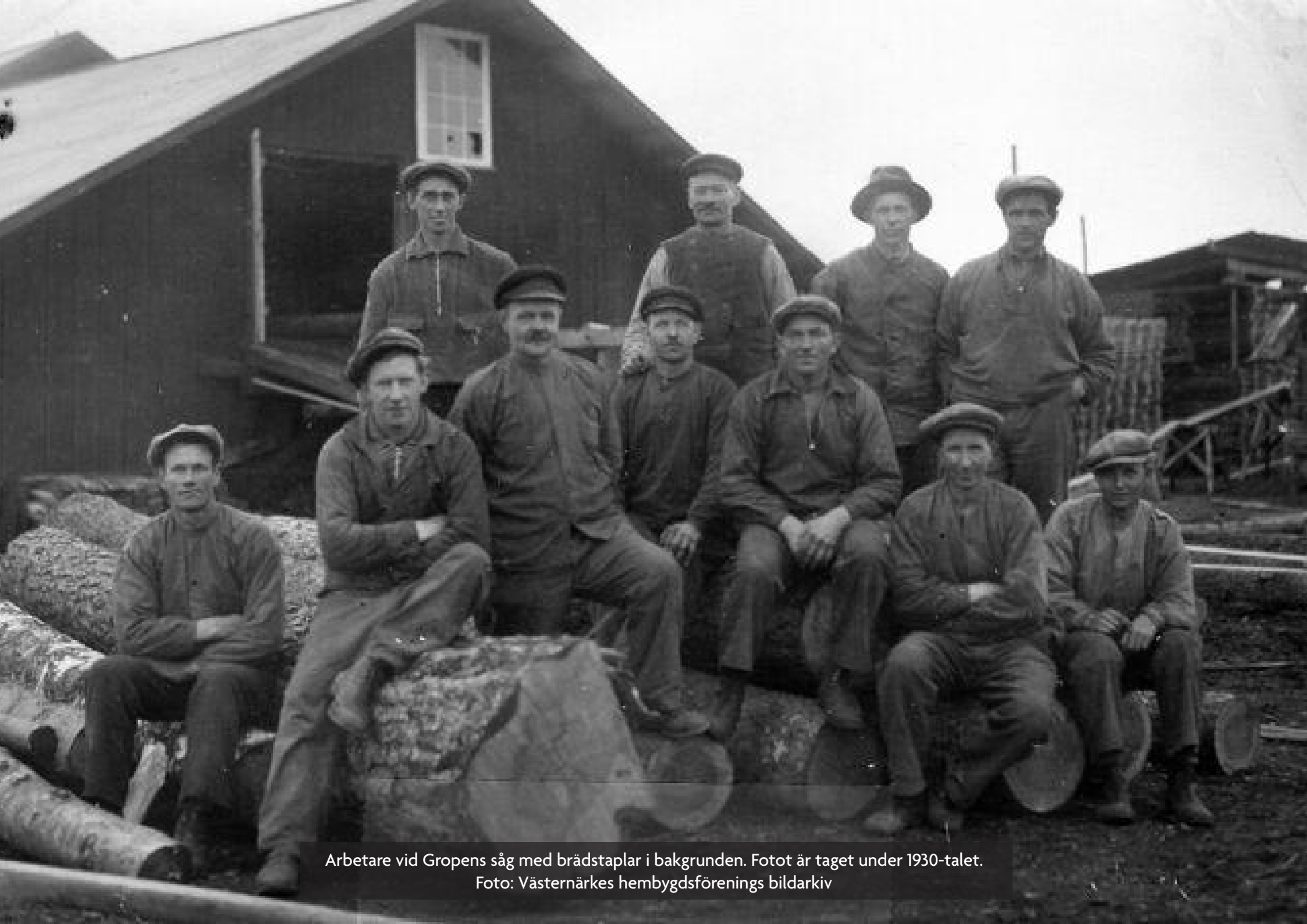
År 1842 blir det med införandet av folkskolestadgan obligatoriskt för varje socken att ha en egen skola inom sin gräns. I början åkte lärarna och lärarinnorna runt och bedrev undervisning på olika platser. Med tiden kom fasta skolor att byggas enligt standardritningar runt om i socknarna. År 1863 började man skilja på socknens kyrkliga och världsliga frågor. I denna uppdelning kom bland annat fattigvård att hamna på socknarna/kommunerna, medan kyrkan fortsatte att ansvara för skolan långt in på 1900-talet.

Bilden på arbetslaget i Stora Lannagruvan är från ca 1910–1915. Längst fram med slägga sitter Karl Nilsson på Fnuggen. Denna typ av lyftkran användes till långt in på 1940-talet, men motoriserades under Skifferverkets sista tid. Man bryter troligen sten för bearbetning, se trallan till vänster. Foto: Västernärkes hembygdsförenings bildarkiv

Arbetare vid Gropens såg med brädstaplar i bakgrunden. Fotot är taget under 1930-talet.
Foto: Västernärkes hembygdsförenings bildarkiv

Folkrörelsen

Folkrörelsen har sin grund i arbetet mot missförhållanden i samhället. Det som verkligen definierar en folkrörelse är stor uppslutning och ett kollektivt arbete för att förbättra sociala förhållanden samt att rörelsen inte är tillfällig utan engagerar människor under lång tid. Folkrörelserna grundar sig även starkt i demokratiska värderingar.

Folkrörelserna i Sverige växte sig starka och mot slutet av 1800-talet med Sundsvallsstrejken växte en enig arbetarrörelse fram. Fackförbund bildades för att enade kräva bättre villkor. En annan av de tidiga folkrörelserna var nykterhetsrörelsen med sitt absoluta nykterhetslöfte, kamp mot brännvinets fördärv och den kraftiga alkoholismen som skapade misär främst i de lägre klasserna. Men även andra nya folkrörelser spred sig till Sverige från Europa. Från Tyskland och Danmark kom den socialdemokratiska rörelsen, från England frälsningsarmén och kooperationen och från Danmark folkhögskolorna.

Väckelserörelsen, arbetarrörelsen och nykterhetsrörelsen fick alla en betydande roll i demokratiseringen av Sverige. Den landsomfattande verksamheten och det breda engagemanget gav rörelserna en stor makt som kunde yttra sig i nationella demonstrationer och enad kamp för vissa frågor. Rösträtten var en mycket viktig fråga, där en allmän rösträtt för män infördes efter kraftiga påtryckningar från arbe-

tarrörelsen och de liberala kring 1900-talets början. Sverige blev dock inte en demokrati förrän 1921 när även kvinnorna fick gå till valurnan. Under 1900-talet organiserades förutom aktioner, så som strejker, även utbildningsinsatser då många studieförbund inrättades av de olika rörelserna.

Folkrörelserna blev också den kanske viktigaste kulturaktören över landet, med bland annat biografer, samlingslokaler och skaparverkstäder som gjordes tillgängliga för den breda befolkningen. I Lekeberg kom aldrig den fackliga rörelsen att bli speciellt stor, vilket troligtvis beror på att jord- och skogsbruksnäringen var förhållandevis stor i kommunen i förhållande till industrinäringen.

Idrottsrörelserna växte från slutet av 1800-talet och skytterörelsen har sitt ursprung i 1800-talet med de första renodlade idrottsföreningarna i Lekeberg uppstod under 1900-talet med Fjugesta IF som bildades 1914 som den första. Fjugesta IF anlade Bergavallen i Fjugesta för hand under 1930-talet. Runt om i Lekeberg anlades ett flertal skyttebanor och idrottsplatser under 1900-talet och i Lanna anlades en golfbana 1939. År 1929 blev Västernärkes hembygdsförening den första hembygdsföreningen i Lekeberg.

Frikyrkorna är en del av folkrörelsen och har satt spår i Lekeberg med otaliga små frikyrkobyggnader. Frikyrkornas tillkomst från mitten av 1800-talet

Fotbollspelare vid Bergavallen, varav sångaren Gösta "Snoddas" Norgren som besökte Bergavallen 1954.
Foto Västernärkes hembygdsförening

Hälsningsåsens missionshus.
Foto: Rasmus Axelsson, 2014

Riseberga bönehus

Missionshuset i Tryggeboda

Missionshuset i Vekhyttan

anses vara en reaktion mot den dåvarande statskyrkans dominans. Sedan dess har frikyrkorörelsen varit stark i Lekeberg och det har funnits ett tjugotal frikyrkobyggnader i området. Idag har de sex kvarvarande frikyrkorna i kommunen fortfarande över 300 medlemmar.

Riseberga bönehus från 1855 är en av landets tidigaste frikyrkobyggnader och tillkom genom stöd av patron Hedengren som då ägde Riseberga gård. Bönhuset används än idag och är det enda byggnadsminnet inom Lekebergs kommuns gränser.

Tryggeboda missionshus är en av fyra frikyrkobyggnader i Lekeberg och de har flera detaljer gemensamma: spetsiga fönster längs långsidorna och huvudentrén vid gaveln med tre fönster runt om. De övre fönstrens tätt placerade spröjsar på Tryggeboda missionshus är dock de mest välbevarade av dem alla. År 2010 förvärvades fastigheten av FTG:s Byalag. Den heter numera FTG:s Bygdegård.

För folkrörelsens verksamhet i Lekeberg är det en frikyrkorörelse som utmärker sig, roparrörelsen, som hade en kort och intensiv period under 1840-talet. Rörelsen var framför allt aktiv i Småland, Västergötland, Värmland och Närke. I Närke blev Kvistbro socken och Kvistbro bergslag ett centrum för roparrörelsen och här hölls friluftsmöten för uppemot 3000 åhörare.

Framväxten av dagens samhälle

Innan Lekebergs samhällen växte fram i Lekeberg hade sockencentrumen spelat en central roll i bygderna sedan socknens kyrkor uppfördes, där flera har medeltida ursprung. Kring kyrkan började socken gemensamma byggnader med tiden att uppföras såsom kyrkstallar, sockenmagasin, klockargård, fattigstuga och sockenskola.

Det som är dagens Lekebergs kommun var ursprungligen indelat i 7 socknar; Hidinge, Hackvad, Kvistbro, Knista, Kräcklinge, Tångeråsa, Edsbergs socknar och dessa socknar kom att vid 1862 års kommunreform att bilda sju kommuner. I det som senare kom att heta Knista landskommun inrättas 1906 Fjugesta municipalsamhälle. Vid den stora kommunreformen drygt hundra år senare 1952 bildas tre storkommuner; Lekeberg (tidigare Edsberg, Hackvad, Knista och Kräcklinge), Svartå (av Kvistbro och angränsande Nysunda och Skagershult) samt Viby (av Tångeråsa och Viby). Vidare sker än del förändringar i kommunindelningen de kommande år och under en period uppgick Lekebergs landskommun i Örebro kommun. Lekebergs kommun bildades den 1 januari 1995, då den bröts ut ur Örebro kommun och kom då att omfatta då de ursprungliga sju socknarna.

Skolan

Året 1842 infördes den så kallade förskolestadgan, vilket var startskottet på den moderna skolan. Föreskolestadgans syfte var att försöka utjämna kvaliteten mellan de olika undervisningssystemen.

Skolan var fram till 1900-talets början intimt sammankopplad med kyrkan och verksamheten sköttes administrativt av bland annat klockaren i församlingarna och präster var lärare. Undervisning av befolkningen startade dock långt tidigare med kyrkans hemundervisning. Vilket har sina rötter i ett system i 1600-talets lutherska ortodoxi och kontrollerades av prästen i s.k. husförhör. Konfirmationsläsningen var en slags ”examen” och kontroll på läskunnigheten. Utan godkänt konfirmationsförhör fick man svårigheter att gifta sig och bilda familj. Förutom hemundervisning fanns även andra undervisningsformer före folkskolestadgan, däribland i mer reguljära skolbyggnader ute på landsbygden och i staden, däribland så kallade bruksskolor, fattigskolor, sockenskolor eller skolor på gods.

I och med folkskolestadgan 1842 var tanken att alla barn skulle skaffa sig vissa kunskaper och färdigheter. Denna stadga innebar även en skyldighet för församlingarna att inrätta skolor. Stat och kommun skulle senare komma att bidra till de nödvändiga förutsättningarna såsom utbildade lärare och skolor över hela landet. Det var inte långt efter skolstadgans tillkomst som skolbyggnaden och skolgården fick en särskild prägel.

Under 1800-talet var bondesamhället något som starkt präglade Sverige och en stora delar av befolkningen under 1800-talet fattig. Detta ledde till att det nya systemet var svårt att få igång, dels då barnen behövdes som arbetskraft på gården och det var heller inte lätt att få fram examinerade lärare på grund av bland annat

långa avstånd ute i bygden. Ofta bestod skolans elever av en enda klass med barn i olika åldrar och en lärare. Ca 15 år efter införandet kunde konstateras vid 1856–58 års riksdag att folkskolestadgan var på väg mot ett misslyckande.

Det stod klart att staten behöver gå in och ta ett hårdare grepp kring skolfrågan. För att överbrygga motsättningarna mellan det äldre hemundervisningssystemet och folkskolesystemet föreslog Torsten Rudenschöld nya sorts skolor i form av småskola (roteskola). Så småningom resulterade förändringarna i att det inte längre ställdes krav på examinerad lärare eller särskilda skolor, och under 1850-talet infördes småskolor och de så kallade folkskolorna (en slags glesbygdsskola). Detta var statens svar på ett akut problem i ett fattigt landskolasvande.

Skolbyggnaderna

Till en början var skolbyggnader ofta anspråkslösa, detta kom dock att förändras vid 1800-talets slut. Nu blev byggnaderna ofta påtagliga inslag i landskapsbilden. Det var under det sena 1800-talet som skolan utvecklades som byggnadstyp med egna specifika drag, men med släktskap med andra institutioner.

Undervisningsanstalten krävde tydlig och överskådlig planlösning och funktionella rumssamband. Generösa trapphus, korridorer och passager, sal jämte sal utgör några karaktäristiska drag, liksom stora fönster. Hygien och hälsa var en annan aspekt som inkluderade i skolverksamheten vilket reflekteras i exempelvis inkludering av gymnastiksalar och särskilda duschrum/skolbad. Skolbyggnaden var en nymodighet och skulle framhävas som institution och ansågs utgöra en barometer på ett lands

intellektuella nivå, dess flit, skaparkraft och välstånd, vilket förväntades uttryckas i byggnadens arkitektur.

Alltefter att tiden fortlöpte växte ett behov fram av anvisningar för uppförande av skolhus för att höja den arkitektoniska nivån och skapa en standard, främst gällande landsbygden. Byggnaderna skulle vara funktionella men även prydliga. 1865 kom en officiell vägledning ut, den första versionen av normalritningar till folkskolebyggnader. Föreskrifterna var tydliga både i fråga om exteriör och interiör. Fönsterrika fasader och sanitära frågor och hygien var viktiga aspekter. Vid valet av plats rekommenderades att ”söka den vackrast möjliga”, då gärna med fri utsikt över landskapet, vilket även gjorde skolan mer synlig.

1878, i samband med tillkomsten av en normalplan, kom en ny upplaga av normalritningarna. Nu gällde en fastare organisation med särskilt angivna föreskrifter; en småskola på två år och en folkskola på 4. Bland de nya typhusen förekom därmed även småskolor. Till nyheter hör bland annat ett skolhus med mer än ett klassrum och i vissa fall även en slöjdsal. Det arkitektoniska uttrycket förblev dock i huvudsak oförändrat vars uttryck inte enbart styrdes av funktion utan även av estetiken.

Genom god och vacker arkitektur skulle undervisningens ”höga syfte” komma till uttryck, inte med hjälp av påklitrade dekor utan främst genom användning av äkta material. Man lyckades således att framhäva skolan som en lätt igenkännbar byggnadstyp vilket stärkte dess roll som pedagogiskt och kulturellt centrum. Samhällen fick efter 1800-talets skiftet ett nytt riktmarke i landskapsbilden. Nya folkskolestadgan som utfärdades 1882 gav folkskoleundervisningen en ny struktur som kom att vara långt in på 1900-talet:

- Småskola, årskurs 1–2
- Folkskola, årskurs 3–6
- Mindre folkskola, årskurs 1–6

Från det tidiga 1900-talet sker förbättringar i folkskolans undervisning. Det syns bland annat i att klassernas storlek minskar och i bättre utbildade lärare. På 1920-talet kom 1800-talets byggnadsideal att kännas föråldrade. Nu blickades det tillbaka på allmogehemmen och skolbyggnaderna (främst på landsbygden) skulle snarare uttrycka den traditionella svenska landsbygdsarkitekturen. Idealet blev den harmoniska formen med goda proportioner där ornament och dyrbara detaljer skulle undvikas.

Funktionalismens genombrott inom arkitekturen på 1930-talet med en utveckling mot ny saklighet och renodlade praktiska funktioner ledde till en förändrad syn på skolbyggnadens planering och form. Skolbyggnadens form och uttryck kom att spegla ny teknik och rationell uppbyggnad. Under 1940-talet växte en allt större standardisering fram i samhället.

På samma sätt som detta kom att prägla vardagslivet i hemmen skapade det en likriktning i skolbyggnadernas utformning. Dessa rymmer detaljerade mått för bland annat klassrummens storlek och trappors bredd samt anger noggrant vilka inventarier som ska finnas i olika salar. Bland anvisningarna fanns även ett inredningsförslag. Att kraven följdes var en förutsättning för att statligt anslag skulle beviljas för den nya skolbyggnaden, som kunde vara av olika typ beroende på skolans storlek.

De sedan länge dominerande nationella värdena som individen skulle underordna sig, kunde inte längre utgöra en grund för undervisningen. Detta innebar en ny roll på undervisningens innehåll där nya perspektiv belystes: Det gällde dels fostran för att upprätthålla demokratin i samhället, dels en matematisk och vetenskaplig kun-

skapsuppbyggnad. Tio år senare 1955, efter anslaget från 1944, kom nya mer utförligare anvisningar. På 1950-talet togs ett kliv tillbaka till 1920-talets nyklassicism i skolans estetiska utformning både i form och materialval. Skolbebyggelsen kunde numera även underordna sig kringliggande bebyggelse och behövde inte längre sticka ut i samhället. I och med att skolbyggnadernas utformning och arkitektur var sammankopplad med rådande värderingar och politiska strömningar, utgör skolhuset med tillhörande skolgård en samhällsspegel som kan berätta om samhällets utveckling där synen på samhällsmedborgarens fostran och bildning kommer till uttryck.

Skolträdgården

Skolgården har genom tiderna styrts av olika ideal gällande utformning och vad den skulle erbjuda barnen. Ansträngningarna fanns redan på 1800-talet att sprida kunskap, bildning och estetiska ideal via skolträdgården, vilken även hade starka kopplingar till 1800-talets bildningsinstitutioner. Man ansåg att hur vacker en byggnad än var så kom den ändå inte till sin rätt utan en trädgård. Varmt och levande, lummigt och mjukt var några riktmärken.

Skolbarnsträdgården spelade en särskild roll, och även om alla elever inte deltog i undervisningen i praktisk kunskap kring trädgårdens vegetation, så var den "ögonfägnaden allas" och ansågs skapa en känsla av trevnad och behag och för befolkningen i stort och utgöra "ett föredöme av prydlighet, ordning och smak". 1890 gavs även normalritningar för folkskoleträdgårdar ut med kortare anvisningar gällande trädgårdsskötsel och även som undervisningsämne. Ett ökat intresse följde för växtkunskap och trädgårdar vilket kan sättas i en större samhällelig kontext och ses som ett led i moderniteten i takt med urbanisering och industrialisering.

Småskola i Vekhyttan

Skolhus i Vekhyttan från 1890

Mullhyttans skola från 1940-talet

I Lekeberg kan framför allt Mullhyttan, Gropen-Kvistbro, Fjugesta och Lanna räknas till de orter som växte fram, alla med olika bakgrund och utveckling. Dock har alla haft hjälp av anläggandet av järnvägen 1897. Vid sekelskiftet var fortfarande en stor del av befolkningen i landet sysselsatta inom den agrara näringen, där järnproduktionen länge gått knackigt i Lekeberg. Anläggandet av järnvägen gav ny fart till den industriella utvecklingen, jämte detta fanns även landsbygdsbaserad småindustri främst lokaliserade till vattendrag med vattenkraft, såsom sågverk, snickerier och kvarnar.

Bebyggelseutvecklingen som följde med tillväxten av industrier är framför allt bebyggelse som tillkommit genom egnahemslånen. För lägre tjänstemän och arbetare startade egnahemsrörelsen genom den så kallade egnahemskommittén som bildades 1899. Från år 1905 tillhandahöll staten förmånliga egnahemslån genom egnahemslånefonden. År 1907 bildades den nationalförening mot emigration, vilken upprättade jordförmedlingsbyråer runt om i landet. Det fanns två inriktningar av egnahemsrörelsen, dels att ge obesuttna människor på landsbygden möjlighet till självförsörjande jordbruk, dels att alla egnahemsföreningar som ville kunde ge industriarbetare drägligare bostadsvillkor genom ett eget småhus i städernas utkant.

Egnahemsrörelsen utvecklades snabbt och under en trettioårsperiod från år 1905 beviljades cirka 85 000 egnahemslån, där 40 procent gällde bostadslä-

genheter och 60 jordbrukslägenheter, det vill säga egna hem kopplade till ett litet stödjordbruk. Därtill tillkom ytterligare några tusen lån för andra typer av egnahem så som arbetarsmåbruk (Per Albin-torp) och Kronotorp. I Lekeberg gavs lån både för egnahemslägenheter och småbruk, bland annat hade vid 1940-talet mer än 100 lån beviljats i Kvistbro, och inom Hidinge mellan 50-100 lån.

Centralorter växer fram

Framväxten av centralorter i Lekeberg bidrog till en centralisering, där tidigare affärer, arbetsplatser och skolor legat utspritt i socknarna syns nu från andra hälften av 1900-talet en koncentration av verksamheter till tätorterna. Denna utveckling kan delvis kopplas till den ökade rörligheten som bilen gav.

Mullhyttan utvecklades kring vattnets kraft vid Mullån där en hytta anlades år 1673, och senare kom det att anläggas kvarn, sågverk och flertalet mindre industrier under framför allt andra hälften av 1800-talet. I anslutning till detta växte ett samhälle fram med egnahemsbebyggelse och samhällsfunktioner, bland annat skola, affärer, kyrka, arbetarbo-städer och byggnader kopplade till folkrörelsen. Under en period mellan 1943 och 1952 var Mullhyttan municipalsamhälle.

1897 öppnar järnvägslinjen Svartå-Örebro och Lanna fick en tågstation 1902. Järnvägen innebar en industriell och befolkningsmässig tillväxt i Lanna. Likt Mullhyttan är Lanna ett av de samhällen i Lekeberg

vars industrialisering startade redan innan järnvägens framdraging. Detta leder bland annat till att kalkbrottet och Lannabruks station kopplades ihop med en kortare smalspårslinje för transport mellan verksamheten och den nya järnvägen. Ursprungligen var Lanna en jordbruksby som låg jämte industrin. Idag är byn en del av Lanna samhälle och ett tydligt uttryck för platsen äldre tidsdjup. Lanna kom från mitten av 1800-talet att starkt präglas av brytningen av kalk som började ske i större skala och det fanns ett flertal stenhuggerier och hyvlerier där de sista lades ned på 1960-talet.

Invid stationen som anlades vid Fjugestaby kom snart bebyggelse att växa fram och redan 1906 bildas Fjugesta municipalsamhälle. Byggnadsplaner för hur orten skulle utvecklas togs fram med gatu- och kvartersindelning. I och med detta kom Fjugesta att bli Lekebergs första samhällsplanerade område. Fjugesta har sedan vuxit och blivit kommunens huvudort med bebyggelse från framför allt tidigt 1900-tal fram till idag.

För att försöka styra samhällsutvecklingen i de växande orterna Mullhyttan, Lekhyttan, Gropen-Kvistbro, Lanna, Hidingebro samt i området i skogsbygden kring sjöarna där semesterbostäder börjar växa fram, tas planer fram under 1930- och 40-talen. Regleringen av bebyggelsen fortsatte under kommande årtionden kring järnvägsstationerna och framför allt för fritidshusområdena vid Hemsjö och Multen där nya detaljplaner togs fram.

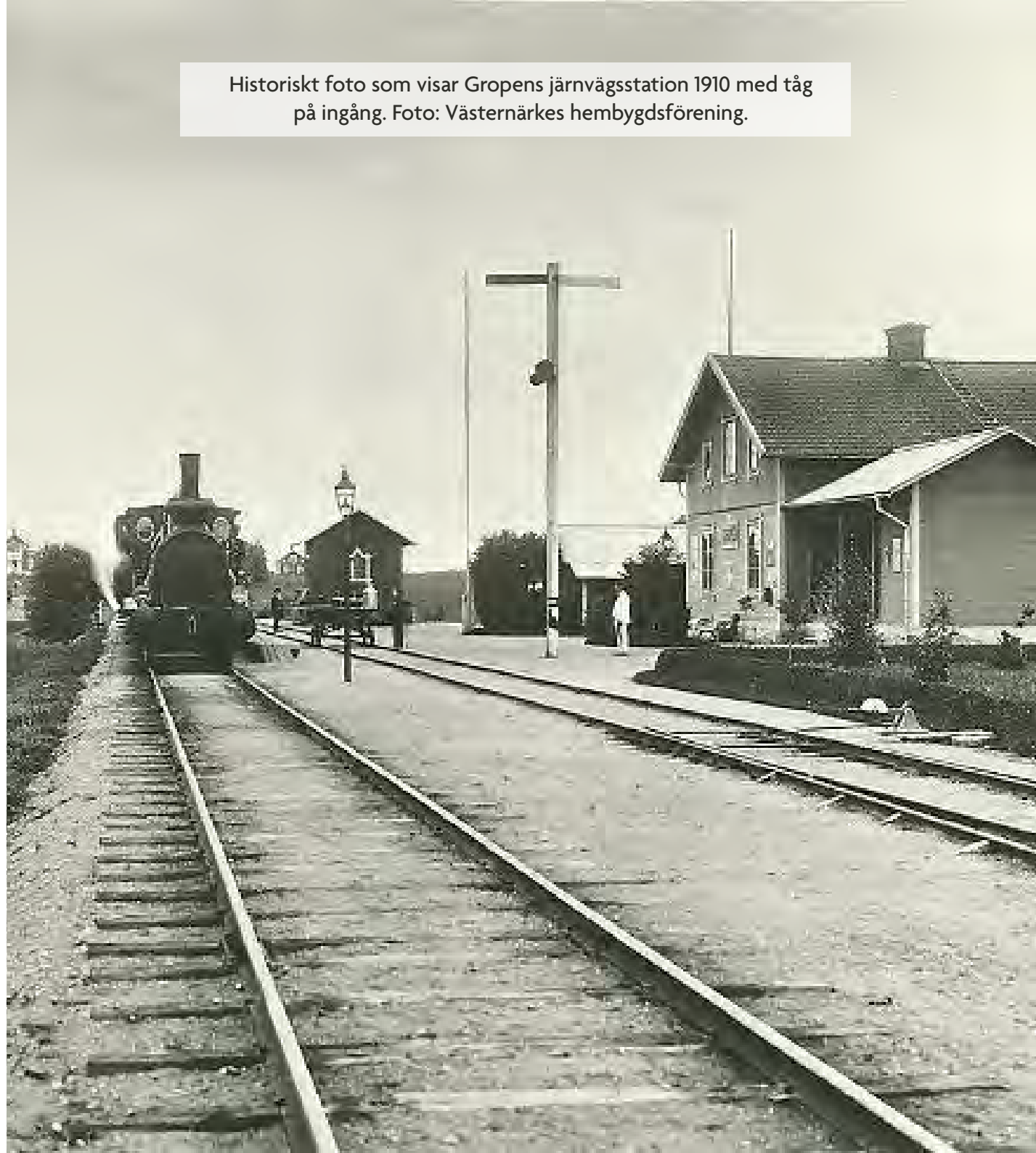

Folkhemsbygget och modernismens intåg i orterna

De nya orterna och samhällena som hade börjat växa fram runt om i Sveriges kring industrin och järnvägen bestod i stor utsträckning av egnahemsbebyggelse med små villor. Under 1940-talet förverkligades funktionalismens idéer från 1930-talet om ljus, luft och sparad natur. Parallellt med detta fortsatte egnahemsbygget och uppförandet av kataloghus i form av enkla träbyggnader med flacka sadeltak. Vid denna tid utökades ytstandarden i bostäderna med fler rum. Efter andra världskrigets slut genomsyras hela samhällsplaneringen av demokrati där den nya bebyggelsen skulle planeras med människan och kollektivet i fokus. Under 1950-talet när samhället genomsyrades av optimism och bilen blev en allt vanligare företeelse. Detta ledde till att också villaboendet blev mer attraktivt. I Lekeberg är det framför allt friliggande villor som uppfördes i orterna och i anslutning till samlad bebyggelse på landsbygden. För dessa byggnader är tegel och puts tongivande vilket är starkt förknippat med 1950-talets arkitektur.

De nya stadsdelarna skulle planeras för att skapa gemenskap och hemkänsla. De boende skulle ha goda möjligheter till att umgås och lära känna människor i sitt närområde. I den tidiga efterkrigstiden skedde stora investeringar i bostadsbyggandet över hela landet och ett helt nytt planeringsideal präglade de nya områdena. Vanligen lades stor omsorg på land-

Historiskt foto som visar Gropens järnvägsstation 1910 med tåg på ingång. Foto: Västernärkes hembygdsförening.

skaps-, park- och gårdsarkitekturen för att skapa den goda och moderna staden där människor skulle trivas. Motion var en samhällsangelägenhet och i rekordårens miljöer återfinns nästan alltid idrottsplatser och närhet till motionsspår i det gröna. I Fjugesta uppfördes under 1950-talet hyreshus, som för den tiden var vanliga, med tre våningar och med sadeltak. Till de tidigaste hörde hyreshus till pensionärer som byggdes i Mullhyttan, Fjugesta och Skärmartorp.

Under 1960-talet utvecklades byggandet av bostäder. Rationaliteten inom flerbostadsbyggandet hade tagit fart under slutet av 1950-talet och de erfarenheter och tekniska landvinningar som gjorts tidigare användes även för småhusbyggandet. Under 1960-talet började sammanhållna flerbostadshusområden och villor i större omfattning uppföras som grupphusområden helt byggda av byggbolag. Konceptet att köpa ett nyckelfärdigt hus hade skapats och villorna byggdes oftast prefabricerat med färdiga byggelement som monterades ihop på plats.

Inom miljonprogrammets ramar, 1965–1975, uppfördes en tredjedel av de nya bostäderna i just småhus och grupphusbebyggelse och utgör därför den största delen av villabebyggelsen i Sverige.

I Lekeberg har modernismens bebyggelse inte uppförts i sammanhängande stadsdelar, utan modernismens arkitektur syns i bebyggelsen som

solitärer i de äldre planerna i form av bland annat småhus, flerbostadshus och skolor. Stiftelsen Lekebergshus som verkade under åren 1962–1970, under rekordårens bostadsbyggande, färdigställde 180 lägenheter.

Från 1950-talet och framåt byggdes hyreshus främst i Fjugesta men även i viss omfattning i Mullhyttan, där ett kombinerat hus med bostäder, brandstation, samlings- och affärslokal stod klart 1951. I Fjugesta finns flest exempel på modernismens arkitektur från 1930-talet fram till 1970-talets rekonstruktionsbebyggelse. Från flerbostadshus, enskilda villor och småhus planerad i grupp-husbebyggelse, snabbköp i tidens ideal och utomhusbadet Sannabadet och skola.

Under 1900-talet sker en centralisering i bygden och de tjugotal skolor som tidigare legat runt om i Lekebergs socknar flyttar successivt eleverna till nyuppförda skolor i Hidinge (1951), Mullhyttan (1958) och Fjugesta (1962). Skolorna uppfördes i tidens ideal och formspråk, där tongivande material var tegel och modernismens enkla formspråk med tillhörande planerade skolgårdar. Detta i kontrast mot de tidigare folkskolorna på landsbygden i traditionell utformning i trä målade i färg. Förutom nya skolor så byggdes den sociala omsorgen ut med tidens nya syn på omhändertagande, vilket tidigare legat på socknen och på den enskilde, däribland förskolor och ålderdomshem.

Flygfoto över Fjugesta. Här syns hur Fjugesta har vuxit och kompletterats med bland annat flerbostadshus och ny modern skola. Foto: Västernärkes hembygdsförening

Att värna samhällena

Tingshus i Fjugesta

Småindustri i Fjugesta

Byggnad vid Hidinge nya kyrka

Brandstation i Kvistbro

Sammanfattning av kulturhistoriska värden

Lekeberg har en mångfald av berättelser som idag kan utläsas i landskapet. För Lekebergs samhällen är värdena framför allt följande:

- Sammanhållen bebyggelse som växt fram till mindre orter i gränsen mellan skogen och slätten.
- Lekebergs samhällen har tydligt skilda karaktärer och utvecklingssteg för varför de vuxit fram.
- Bostadsbebyggelsen visar framför allt 1900-talets bebyggelseutveckling från egnahemsbebyggelse till modernismens tätorter med småhus och flerbostadshus.
- Bebyggelse som visar på Lekebergs industriella utveckling med industribyggnader från framför allt 1900-talet.
- Byggnader från slutet av 1800-talet och 1900-talet i form av skolor, affärsbyggnader och andra samhällsnyttiga byggnader.
- Miljöer kopplade till idrott och hälsa.

Bärande karaktärsdrag

De kulturhistoriska värdena uttrycks i den fysiska miljön genom värdefulla egenskaper och karaktärsdrag som är viktiga att ta hänsyn till för att värdet ska bibehållas. Det innebär att vissa av dessa egenskaper och karaktärsdrag inte kan ändras eller tas bort utan att värdet minskar.

Särskilt värdefulla kulturmiljöer

Samhällena

12. Fjugesta

12a. Stationssamhället med Storgatan och äldre villakvarter

12b. Bebyggelsen längs Fjugesta Letstig

12c. Modernismens småhusbebyggelse vid Egnahemsvägen och Fyrklöversgatan

12d. Idrottsplatsens Bergavallen

13. Gropen-Kvistbro

13a. Kvistbro sockencentrum

13b. Gropen invid Svartån

13c. Gropens industri- och järnvägssamhälle

13d. Backa kvarn

14. Mullhyttan

14a. Mullhytte Letstig och hyttområde

15. Lanna

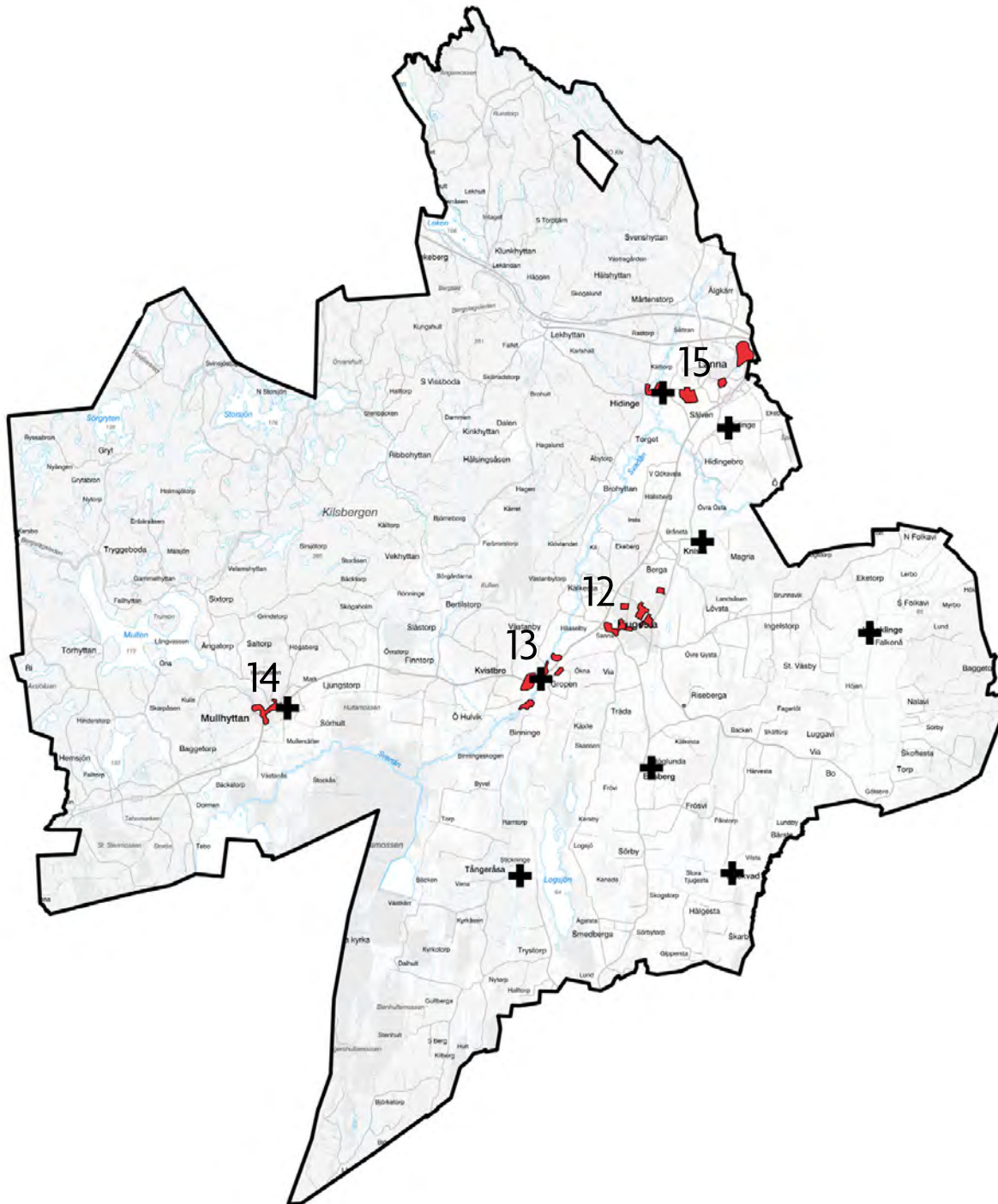
15a. Miljön kring Hidinge nya kyrka

15b. Skolmiljö och intilliggande kulturlandskap

15c. Lanna bymiljö

15d. Lanna kalk- och skifferindustrimiljö

Karta över särskilt värdefulla kulturmiljöer i Samhällena. Karta över lagskyddade landskap och byggnader återfinns på sida 13.

Fjugesta - Storgatan

Egnahem i Mullhyttan

- Lekebergs samhällen ligger i ett pärlband i gränsbygden längs med landsvägen 204, mellan skogsbygden och den utpräglade slätten.
- Bebyggelseutvecklingen i Mullhyttan, Gropen-Kvistbro, Fjugesta och Lanna har tydliga årsringar som visar på hur de små samhällena har växt fram.
- Alla samhällen har sin unika karaktär, där samhällenas olika utvecklingssteg är tydliga.
- Modernismen syns tydligast i Fjugesta med planerade småhusområden i upprepande volymverkan och utformning och de inplacerade flerbostadshusen.
- I Gropen-Kvistbro, Fjugesta och Lanna finns tydliga spår efter järnvägen, i form av rester efter banvallen och byggnader kopplade till järnvägen såsom, perrong, stationshus och hotell.
- Flertalet äldre industrimiljöer; såsom småindustri i Gropen och Fjugesta, tegelbruk i Fjugesta, rester efter kalk- och skifferbrytning i Lanna, hytt- och sågverksmiljö i Mullhyttan.
- Egnahemsbebyggelse från 1910–1940-talen.
- Modernismens småhus och flerbostadshus i framför allt Fjugesta från 1950–1970-talen.
- Byggnader med koppling till viktiga samhällsfunktioner så som skolor, pensionärsbostäder, tingshus, affärsbyggnader, brandstation etc.
- Idrottsanknutna miljöer såsom idrottsplatser, dansbanor och golfbana.

Mjölkbod i Mullhyttan

Stationsbyggnad i Fjugesta

Idrottsplats i Fjugesta

Modernismens småhus i Fjugesta

Råd och riktlinjer Tema Samhällena

Råden är framtagna för att Samhällenas kulturhistoriska värden ska värnas. För mer info och råd om vård, underhåll och nya tillägg se sid 14-15, 36-37 och under respektive kulturmiljö.

Komplettering av ny bebyggelse i Lekebergs samhällen

- Utgå från samhällets bärande strukturer vid tillägg av nya bebyggelseenheter, vägsträckningar och andra typer av anläggningar.
- Lekebergs samhällen har olika bärande karaktärer och utvecklingsfaser vilket behöver beaktas.
- Äldre vägsträckningar ska fortsatt bevaras och vara läsbara. Till vägen hör dess anpassning till terrängen, bredd och beläggning och grönska såsom alléer. Exempelvis i både Mullhyttan och Fjugesta finns äldre vägsträckning i form av Letstigen.
- Komplettering av nya bostadsområden behöver planeras med hänseende till platsen förutsättningar såsom markens terräng och vegetation. Exempelvis bör utvecklingen i Lanna fortsättningsvis anpassas i större utsträckning och placeras så att Lanna kan fortsätta att utvecklas på ett hänsynsfullt sätt till befintlig äldre bebyggelse.
- Vid bygglov ska om- och tillbyggnader hanteras så att byggnaders ursprungliga arkitektoniska utformning värnas och volymverkan och materialval vara vägledande vid förändring.
- Installationer med ex. luftvärmepump, brandutrymning och solceller behöver göras med hänseende till byggnadens egenart och omgivningen. Undvik påverkan mot gaturummet.
- Trädgårdarna är en del av miljön och markplanering en viktig del av upplevelsen av en miljö.
- Värna äldre grönskastrukturer såsom parkmiljöer, alléer och uppvuxen äldre grönska kring bebyggelsemiljöerna.
- Undvik avstyckningar av äldre större tomter.
- Järnvägens kvarvarande bebyggelse ska värnas och läsbarheten efter järnvägens äldre sträckning fortsatt vara läsbar.
- Vid ändring i miljön ska antikvarisk sakkunnig medverka i planprocess och vid bygglov som kan påverka kulturmiljöns värden och karaktärsdrag.

Särskilt värdefulla kulturmiljöer

- 12a. Stationssamhället med Storgatan och äldre villakvarter
- 12b. Bebyggelsen längs Fjugesta Letstig
- 12c. Modernismens småhusbebyggelse vid Egnahemsvägen och Fyrklöversgatan
- 12d. Idrottsplatsen Bergavallen

Fjugesta tätort

Fjugesta är ett typiskt stationssamhälle som vuxit fram i anslutning till järnvägen och i en central del av bygden. De äldsta delarna av Fjugesta består av villabebyggelse, mindre industrier, hotell och stationshus. Bebyggelsen följer en rutnätsplan som utgår från spårområdet i både västlig och östlig riktning och har en karaktär som övervägande speglar det tidiga 1900-talet. Idag är Fjugesta huvudort i Lekebergs kommun och en etablerad pendlarort till Örebro.

Före järnvägen och stationssamhällets framväxt, var området en del av Lekebergs utpräglade jordbruksbygd med Fjugesta by och gården Edsbergs Sanna. Fjugesta by låg strategiskt i korsningen där Letstigen och kyrkvägen möts. När järnvägen drogs fram vid 1800-talets slut fanns redan järnvägshotell och stationshus på plats. Den nya järnvägslinjen drogs mittemellan det som var Fjugesta by och gården Edsbergs Sanna. Sanna hade sedan länge fungerat som en centralort och här fanns, innan Fjugesta fick motsvarande betydelse, både gästgiveri, tingshus (1913), apotek och arrest. Edsbergs Sanna var och är också platsen för den sedan 1800-talet populära Sannamarknaden.

Fjugesta blev municipalsamhälle 1906 och var därför tvunget att förhålla sig till den byggnadsstadga som gällde för Sveriges städer. Redan innan municipalsamhällets tillkomst fanns en regleringsplan för stadens bebyggelse upprättad och mellan 1910 och 1924 byggdes samhället ut. Gatorna breddades och ett 40-tal nya bostäder byggdes. Under 1930-talet

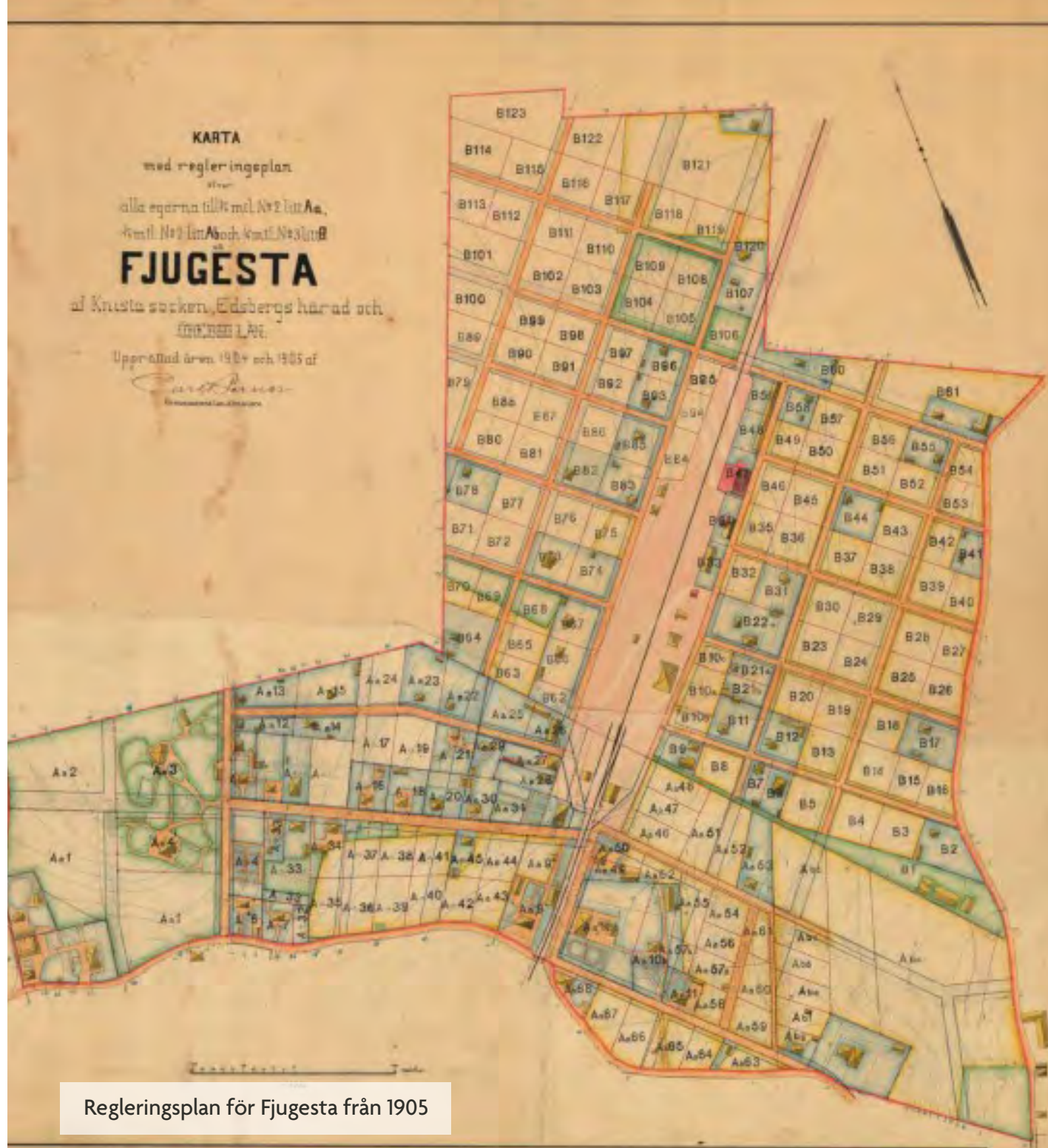

expanderade samhället ytterligare, en ny byggnadsordning infördes samtidigt som de närbelägna områdena Haga och idrottsplatsen Bergavallen införlivades i municipalsamhället. Fjugesta hade under den här tiden intagit positionen som huvudort i Lekeberg. På orten fanns då tingshus, läkare, hotell och skolor samt en uppsjö av mindre industri- och verksamheter. Statusen som huvudort befästes på 1950-talet och behölls till och med 1970 då Fjugesta med Lekebergs kommun uppgick i Örebro kommun. Under 1900-talets andra hälft byggdes samhället ut ytterligare då radhus och friliggande kedjehus byggdes i Fjugestas nordvästra och nordöstra delar. Sedan 1995 är Fjugesta och Lekeberg en egen kommun och Fjugesta har återtagit positionen som kommunens huvudort.

Motiv till bevarande

Miljön som helhet utgör en särskilt värdefull miljö enligt plan- och bygglagen.

Fjugesta är ett tydligt exempel på ett stationssamhälle som växt fram i samband med att järnvägen byggdes vid slutet av 1800-talet. Bebyggelsen är lätt avläst och berättar om ett planerat samhälle som utvecklats i etapper under hela 1900-talet. Den tidiga villastaden, stationsområde med huvudgata och de nyare delarna är till stor del placerade i tydligt avgränsade områden vilket underlättar för förståelsen av samhällets utveckling. Vidare visar Edsbergs Sanna gård, tingshus, arrest och andra äldre byggnader på områdets tidiga betydelse som knutpunkt i området. (*Stationssamhälle*)

Regleringsplan för Fjugesta från 1905

Bärande karaktärsdrag Fjugesta tätort

De kulturhistoriska värdena uttrycks i den fysiska miljön genom värdefulla egenskaper och karaktärsdrag som är viktiga att ta hänsyn till för att värdet ska bibehållas. Det innebär att vissa av dessa egenskaper och karaktärsdrag inte kan ändras eller tas bort utan att värdet minskar.

- Fjugesta ligger i gränsbygden mellan skogsbygden och slättbygden, öster om Svartån och bebyggelsen har samlad bebyggelsestruktur med tydliga årsringar.
- Fjugesta har trots järnvägens nedläggning en bibehållen karaktär av ett stationssamhälle som vuxit under hela 1900-talet. I tydligt avgränsade områden går det att följa hur staden byggts ut i etapper där olika stilar och tidsperioder satt sin prägel. Särskilt den nyare bebyggelsen har placerats i tydligt avgränsade områden utanför de äldre kvarteren varför det är lätt att läsa av Fjugestas årsringar och utveckling från stationssamhälle till pendlarort.
- Det äldre stationssamhället är lokaliserat kring den f.d. järnvägen med en planstruktur med raka gator med kvarter där bebyggelsen placeras mot gata för att frigöra grönyta in mot kvarteren. Bebyggelsen har en spridning i karaktär från sent 1800-tal till 1930-tal. Gatan löper parallellt med det gamla spårområdet.
- I kontrast till de raka gatorna har de äldre vägsträckningarna, Letstigen och kyrkvägen, en mjukare utformning.
- Fjugestas huvudgata, Storgatan, karaktäriseras av för stationssamhället viktiga byggnader såsom stationsbyggnad, före detta järnvägshotell, församlingshem, flerbostadshus med affärer/verksamheter i bottenplan.
- Modernistiska småhus på avstyckade tomter insprängda i villabebyggelsen samt samlade runt enstaka gator. Dessa representeras framför allt av enhetliga enplansvillor i gult, rött eller brunt tegel med små detaljer som särskiljer husen ifrån varandra, till exempel färgat murbruk, detaljer målade i enhetlig färg eller särskilda mönster i murningen. Svagt lutande brutna tak, stora fönster utan spröjs.
- Vissa kompletteringar av enskilda byggnader har skett i de äldre kvarteren, men annars ligger modernismens bebyggelse från 1950-talet och framåt företrädesvis i ytterkanten, i nordväst och söder. Karaktäristiskt är upprepande volymverkan med småhus och grupp-husbebyggelse i form av kedje- och radhus där materialval med tegel och panel är tongivande.
- Vid infarten från sydväst längs med Fjugesta Letstigen ligger Sanna gård med bevarad bebyggelse och i anslutning till detta den äldre bebyggelsen med bland annat tingshus, arrest och f.d. apotek kopplad till ortens tidiga funktion som knutpunkt i bygden.
- Småindustrin är framför allt lokaliserad i sydöst och i anslutning till stationen. Bebyggelsen karaktäriseras av 1900-talet och är starkt karaktärsbärande byggnader i Fjugesta samhälle.

- Landmärke för Fjugesta är silobyggnaden i öster som blir monumental och ett blickfång i omgivande öppna slättlandskap.
- Geijers Ekäng är en anlagd ekpark som under 1900-talet varit en särskilt viktig mötesplats. Centralt i parken finns en bevarad talarstol.

Råd och riktlinjer Fjugesta tätort

Råden är framtagna för att samhällets kulturhistoriska värden ska värnas. Se även sid 14-15, 36-37. (övergripande råd), sid 115 (Samhällena) och respektive särskilt värdefulla miljö nedan.

- Byggnader och miljöer kopplade till Fjugestas äldre historia som knutpunkt i bygden ska särskilt värnas, såsom Sanna gård, Tingshus, f.d. Apotek och arrest.
- Bevarade äldre vägstrukturer ska särskilt värnas, såsom Letstigen och Kyrkvägens äldre sträckningar.
- Bärande strukturer och bebyggelse kopplade till Fjugestas inrättande som municipalsamhälle och framväxt av stationssamhället ska särskilt värnas.
- Äldre villabebyggelse från 1900–1940-talen som kan kopplas till Fjugestas tidigaste utbyggnadskeden ska bevaras i så lång utsträckning det går, även de som ligger utanför särskilt värdefulla områden.
- Vid ändring i miljön ska antikvarisk sakkunnig medverka i planprocess och vid bygglov som kan påverka kulturmiljöns värden och karaktärsdrag.

Silobyggnaden

Storgatan

Äldre villabebyggelse

Äldre villabebyggelse

F.d. apotek i Fjugesta

Storgatan

12a. Stationssamhället med Storgatan och äldre villakvarter

Miljön utgörs av stationssamhället med Storgatan som huvudgata, kantad av stadsmässig bebyggelse samt villakvarter med äldre egna-hemsbebyggelse.

Bärande karaktärsdrag

- Storgatan karaktäriseras av för stationssamhället viktiga byggnader, såsom stationsbyggnad, före detta järnväshotell, församlingshem, och flerbostadshus med lokaler i bottenplan.
- Egna-hemsvillor från 1900- till 1940-tal. Villorna är utförda i villaarkitektur från jugend- och nationalromantisk stil, senare i nyklassicistiska stilideal och därefter den tidiga funkisen. Bebyggelsen består till största delen av medelstora villor. De vanligaste fasadmaterialet är träpanel även om puts förekommer. Brutna och obrutna sadeltak med tegel- eller plåttäckning.
- De raka gatorna ramar in bebyggelsen som företrädesvis är placerad mot gatan, indragen från vägen och i de flesta fall avskärmad mot gatan med häck eller staket. Bebyggelsens placering bidrar till att kvarterens insidor blir gröna.
- Små utformade enplans 1950-talsvillor längs med Villagatan i upprepande volym och fasadutformning där tegel är tongivande med enkla fasaddetaljer.
- Flertalet bevarade uthuslängor, enkelt utformade i trä.
- Trädgårdar karaktäriserade av äldre uppvuxen grönska med fruktträd, rabatter och klippta gräsmattor.

Den gamla stationen invid det tidigare spåret

Det gamla järnväshotellet på Storgatan

Ett av flerbostadshusen på Storgatan
uppfört kring 1930-talet

Storgatan

Storgatan

Stadsmässig bebyggelse på Storgatan
med affärslokaler i bottenvåningen

Storgatan

Även modernare industri finns centralt
invid den tidigare järnvägssträckningen

Råd och riktlinjer 12a Stationssamhället med Storgatan och äldre villakvarter

- Bebyggelsen längs med Storgatan med före detta hotell och stationshus ska bevaras och byggnadernas ursprungliga utformning särskilt värnas och beaktas vid förändring.
- Järnvägens tidigare sträckning ska fortsatt vara tydligt utläsbar, med bevarade element så som spår, eller andra järnvägsanknutna lämningar.
- Individuellt utformade flerbostadshus med verksamhetslokaler i bottenvåning längs med Storgatan ska fortsatt underhållas och renoveringar ske med utgångspunkt i byggnadernas ursprungliga materialval och utformning. Möjliggör för verksamheter i bottenvåning.
- Bevarade industribyggnader bör fortsatt värnas och underhållas. Möjliggör för fortsatt brukande av lokalerna för verksamheter om möjligt.
- Äldre villatomterna bör fortsatt präglas av äldre uppvuxen grönska med exempelvis hamlade träd, äldre fruktträd, bärbuskar och gräsytor. Undvik hårdgöring vilket är främmande i miljön. Den befintlig tomtindelning ska bibehållas.
- Byggnadernas ursprungliga arkitektoniska uttryck ska värnas och vara vägledande vid om- och tillbyggnader. Eventuella tillbyggnader ska underordna sig ursprunglig volym.
- Vid kuperad tomt ska markuppfyllnader undvikas med höga stödmurar mot gaturummet.
- Bevara äldre uthus och underhåll dessa så att ursprunglig karaktär bevaras.
- Om ny bebyggelse läggs till i den befintliga miljön bör den utgå från omgivande bebyggelse vad gäller placering på tomten, utformning och volymverkan. För ny villabebyggelse bör endast friliggande villor uppföras.
- För att bibehålla äldre uppvuxna träd, fruktträd och annan grönska som stärker miljöns värde bör dessa beaktas vid planering och bygglov.
- Höga plank bör endast sättas upp vid bullerstört område, då de skärmar av mot gaturum.

För mer info och råd se sida 115 och 118.

Egnahem på Bangatan

Egnahem på Bergsgatan

Egnahem på Östra Långgatan

Småskalig industri längs Bergsgatan

Egnahem på Villagatan

Egnahem på Östra Långgatan

Egnahem på Villagatan

12b. Bebyggelsen längs Fjugesta Letstig

Bebyggelsen längs Fjugesta Letstig utgör den äldsta bebyggelsen i Fjugesta stationssamhälle. Här finns flera av de tidiga centralortsfunktionerna.

Bärande karaktärsdrag

- **Edsbergs Sanna gård** – Gårdens huvudbyggnader med mangårdsbyggnad och två flankerade flygelbyggnader ligger inbäddad i grönska, en rest efter en tidigare parkmiljö. Letstigen skär igenom miljön, där kvarvarande ekonomibyggnader ligger på motsatt sida vägen. Ekonomibyggnaderna med ladugård formad i ett U präglas av sena 1800-talets formspråk. Magasin i två våningar, timmerstomme målad i falurött.
- **Tingshuset** – På en höjd invid Letstigen öster om Sanna gård i korsningen Fjugesta Letstig/Vallgatan ligger Tingshuset från tidigt 1900-tal i ett formspråk med stildrag från både klassicism, nationalromantik och jugend. Det brutna sadeltaket har rött tegel, markerad takfotslist, takdetaljer och torn med svart falsat plåttak. Grovputsade fasader och avvikande slätputsade indelningar och gavlar. Markerad grovhuggen naturstenssockel. Fönster med rektangulära fyrlyfts-fönster med småspröjsad överdel. Tydligt utskjutande frontespis med tempelgavel. Byggnaden är avfärgad i en ljus rostgul nyans och omgärdas av kortklippta gräsmattor och äldre uppvuxna ädellövträd, fruktträd och buskar.
- **F.d. Arresten** ligger inom Tingshusets tomt och består av en liten byggnad om en våning i samma arkitektoniska utformning som Tingshuset.

Råd och riktlinjer 12b Bebyggelsen längs Fjugesta Letstig

- Miljön är en bärande del av Fjugestas äldre tidsdjup och ska särskilt värnas.
- Byggnadernas ursprungliga arkitektoniska uttryck ska bevaras och vara vägledande vid renovering samt om- och tillbyggnader.
- Äldre uppvuxen grönska ska värnas.
- Letstigens sträckning och allé ska bevaras.

För mer info och råd se sida 115 och 118.

- **Apotekshuset** – Villa i en våning plus vind under sadeltak, täckt med taktegel. Fasader med stående locklistpanel, nederdel liggande slät panel. Byggnaden vilar på en grovhuggen naturstenssockel. Byggnaden har en symmetrisk utformning med centralt placerad entré med farstukvist. Stående rektangulära tre- och fyrlyfts-fönster. Byggnaden har klassicistiska drag och inslag av snickarglädje.
- **Ekelunds "nya" villa** – Nationalromantisk villa med karaktäristiska fasadelement med rusticerade gavlar och konsoler som för tankarna till schweizerstil. Byggnaden har putsade ljus avfärgade fasader och snickerier i en mörkt grön nyans. Taket är täckt med stående falsad bandplåt, och är svartmålat.
- **Geijers äng** - ekpark med stora ekar och klippta gräsytor.
- **Villabebyggelsen längs med Fjugesta Letstig och Domaregatan** – Bebyggelsen ligger företrädesvis indragen från vägen på stora uppvuxna tomter. Bebyggelsen består av enskilt utformad villabebyggelse från 1900–1930-talen. Villorna är utförda i villaarkitektur från tiden där de första villorna präglas av jugend- och nationalromantisk stil som senare över går i ny klassicistiska stilideal och senare i den tidiga funkisen. Bebyggelsen består till största delen av medelstora villor. De vanligaste fasadmaterialet är träpanel även om puts förekommer. Tegel- eller plåttäckta brutna och obrutna sadeltak.
- **Villakvarteren inom området** präglas av grönska med välskötta gräsmattor, fruktträd, häckar samt uppvuxna lövträd och enstaka barrträd.

Tingshuset

Arresten vid Tingshuset

Edsbergs Sanna gård

Tegelbruket

Äldre villa

F.d. Apotek

Geijers äng

Eklunds "nya" villa

Äldre villa

12c. Modernismens småhusbebyggelse vid Egnahemsvägen och Fyrklöversgatan

Detaljbild - fasad och fönster

Miljön utgörs av de välbevarade modernistiska villor längs Egnahemsvägen och Fyrklövergatan.

Bärande karaktärsdrag

- Bebyggelsen har upprepande volymverkan och utformning placerade på mindre tomter.
- Småhusen längs med Egnahemsvägen karaktäriseras av små volymer med bostadshus om en våning och från vägen inskjutet sammanbyggt garage. Tongivande är fasader i tegel i rött- och gult samt ett antal byggnader som har stående locklistpanel. Garage har ofta avvikande fasadutformning i puts. Sadeltak ursprungligen taktegel, där vissa ändringar skett.
- Gaturummet är en tydlig entrésida, där inte komplementbyggnader och uteplatser är lokaliserade, dessa placeras på husens baksidor in mot kvarteren.

- Kedjehus utmed Fyrklöversgatan är indragna från gatan. Husen har en upprepande utformning med villor placerade med gavel mot gatan, enkelt utformade med avlånga utskjutande garagebyggnader som sträcker sig ut mot gatan och skärmar av tomten mot nästa hus. Tongivande är bottenvåning i gult tegel med gavelpartier klädda med liggande fjällpanel målade i brunt. Garage har samma typ av liggande panel målade i samma färgsättning.
- Tomterna karaktäriseras av små trädgårdar med låg avskärmande stödmur/häck/staket mot gatan, klippta grasmattor och trädgårdsväxter där barrträd och tjockbladiga växter är tongivande.

Råd och riktlinjer

12c Modernismens småhusbebyggelse vid Egnahemsvägen och Fyrklöversgatan

- Området ska fortsatt präglas av trädgårdscharakter.
- Byggnadernas ursprungliga volymverkan och materialval ska värnas och vara vägledande vid renovering.
- Fasadändringar i form av ny färgsättning, nya fönster och dörrpartier ska undvikas.
- Bebyggelsen ska bibehålla sin enhetlighet.
- På förgårdsmarken bör inga komplementbyggnader placeras, exempelvis carport/garage.
- Häckar och staket mot gatan bör fortsatt hållas låga.
- Tillägg i form av om- och tillbyggnader så som större skärmtak och tillbyggnader samt burspråk bör undvikas mot gaturummet.
- Plank bör endast sättas upp vid bullerstört område, detta då plank skärmar av mot gaturummet.

För mer info och råd se sida 115 och 118.

Egnahemsvägen

Fyrklöversgatan

Egnahemsvägen

Fyrklöversgatan

Egnahemsvägen

12d. Idrottsplatsen Bergavallen

En sammanhållen miljö med sportfält och små tillhörande bodar i utkanten av Fjugesta.

Bärande karaktärsdrag

Idrottsplatsen Bergavallen har en tydlig 1930-tals karaktär. Byggnaderna består av panelklädda enplansbyggnader rödmålade med vita knutar om ett plan. Dansbana, anläggningar för friidrott, fotbollsplan, kiosk och biljettkiosk vid entrén. Avbytarbänkar vid fotbollsplanens långsidor med små kurer som i karaktär ansluter till resterande bebyggelse.

Råd och riktlinjer 12d Bergavallen

- Underhåll och värda bebyggelsen kopplad till Bergavallen. Där stående panel målade i röd slamfärg är tongivande, snickerier vitmålade.
- Skylt med entré ska bevaras.
- Miljöns användning ska bevaras och gräsbevuxna grönområdet med uppvuxna ekar fortsatt vårdas.

För mer info och råd se sida 115 och 118.

Byggnaderna är enkelt utformade

Entrén till Bergavallen

De små panelklädda byggnaderna är karaktäristiska för området

Stugorna ligger inbäddade i grönska och de uppvuxna träden är viktiga för områdets karaktär

Särskilt värdefulla kulturmiljöer

13a. Kvistbro sockencentrum

13b. Gropen invid Svartån

13c. Gropen industri- och järnvägssamhälle

13d. Backa kvarn

Gropen–Kvistbro tätort

Kvistbro och Gropen var i äldre tid typiska bruks-samhällen. Både Kvistbro och Gropen har framför allt präglats av småskalig industriverksamhet där Svartåbanans etablering blev betydande för samhällenas utveckling till mindre bruks- och stations-samhällen.

Socknens medeltida kyrka uppfördes på platsen för dagens samhälle på 1300-talet, men på platsen finns också förhistoriska lämningar som talar att platsen varit bebodd från förhistorisk tid. Den äldre bebyggelsen var samlad utmed Svartån, som rinner i sydvästlig riktning genom socknen. Namnet Kvistbro härstammar troligen från den vägbro som fanns vid ån. Här ligger än idag Kvistbro kyrka som en rest efter det äldre sockencentrumet. På andra sidan Svartån låg byn Gropen, och i anslutning till järnvägen växte senare samhället Gropen fram. De viktiga samhällsfunktionerna koncentrerades till området vid kyrkan och bron, däribland skola, brandstation och missionshus. I övrigt utgjordes socknens bebyggelse av enstaka byar, gårdar och torp.

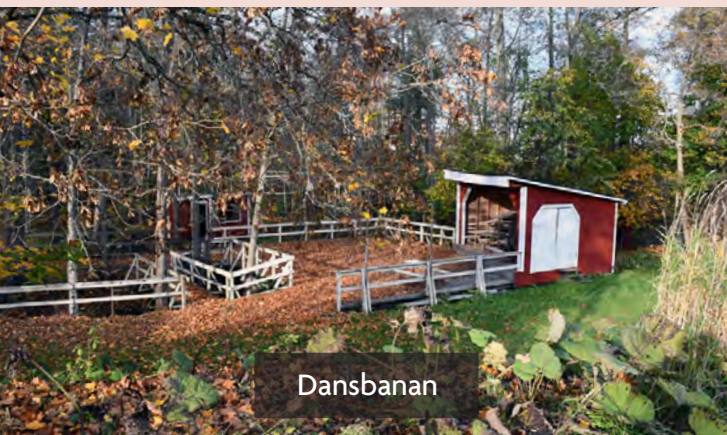
Vattenkraften från Svartån var viktig för Kvistbro och Gropens tidiga industriella utveckling. Vid Backa, som var beläget en bit söder om Kvistbro kyrka och då tillhörde Edsbergs socken, fanns under medeltiden flera kvarnar och senare även sågar. I Gropen finns uppgifter om en kvarn på 1600-talet, en såg på 1700-talet och en stångjärnshammare under 1600- och 1700-talen. Vid Kråkforsen intill Kvistbro kyrka låg ett järnbruk mellan åren 1629 och 1818 som senare tillföll Svartå bruk. Kyrkobyggnaden från 1688 uppfördes till följd av den blomstrande

Dansbanan, Gropafesten och missionshuset

Gropafesten är ett årligt evenemang som äger rum vid dansbanan vid Svartån nedanför Gropens gård. Evenemanget har ägt rum sedan 1931, ursprungligen i regi av brandkåren och senare Gropens Lottakår, Skytteföreningen och Gropens IF. Platsen var ursprungligen utformad som en amfiteater med grävda sittplatser. Det intilliggande missionshuset uppfördes på 1860-talet som en följd av väckelserörelsens utbredning i trakten. Trakten har senare kommit att användas för andra aktiviteter i orten, till exempel sport.

Den folkliga väckelserörelsen kom att få starkt fäste i trakten under 1800-talet. Roparrörelsen kom till Kvistbro socken år 1843 och kom att bli roparnas centrum i Närke. Missionshuset i Kvistbro uppfördes på 1860-talet som en följd av detta.

Dansbanan

bruksnäringen, och ersatte då en äldre medeltida träkyrka på samma plats. I äldre tid hade kyrkan en viktig funktion som handelsplats och kyrkomarknader lockade handelsmän från bland annat Borås, Askersund och Örebro. Det fanns även flera hyttor i Kvistbro socken i äldre tid.

Efter att bruksnäringen lades ner 1818 avstannade den industriella utvecklingen en period, men tog på nytt fart efter näringsfrihetens införande år 1864, som gjorde det möjligt för småindustrier att etableras. Under 1800-talets slut uppfördes ett nytt sågverk och tegelbruk i Gropen. Utvecklingen tog ordentlig fart efter Svartåbanans tillkomst 1897 då både Kvistbro och Gropen fick varsin station, den senare endast en godsstation. År 1905, började kraftstationerna vid Gropen och Backa producera el vilket var gynnsamt för utvecklingen.

Under 1900-talets första hälft blomstrade småindustrin i trakten, där särskilt Gropen utmärkte sig för sin träindustri och många skickliga yrkesmän. Det fanns bland annat möbelsnickeri, garveri, målteri, häftstiftsbutik, lådfabrik och sko- och väskfabriker i trakten. AB Kåbemattan startade sin verksamhet i Gropen 1944 och finns kvar här än idag. Gropens station kom således att bli den mer gynnsamma av dem båda och godsstationen och järnvägen blev en mötesplats för ortens företagare. Kvistbro drabbades hårt av 1930-talets lågkonjunktur och stationen omvandlades till håll- och lastplats redan år 1934.

I samband med järnvägens ankomst började även stationssamhället Kvistbro ta form vid 1900-talets början. Villatomter avstyckades från äldre gårdar i anslutning till stationen och egnahemsbebyggelse

uppfördes med lån från staten. Stationssamhället växte till en början fram i Kvistbros västra delar i ett område sydväst om kyrkan, söder om dagens landsväg, men byggdes sedan ut i etapper på båda sidor av järnvägen.

Folkrörelsen som växte under 1800-talet har starkt präglat trakterna kring Kvistbro. I samhället uppfördes ett missionshus och det fanns en stark föreningsrörelse med bland annat dansbana.

Motiv till bevarande

Miljön som helhet utgör en särskilt värdefull miljö enligt plan- och bygglagen. Tillsammans berättar de utpekade miljöerna om Kvistbros och Gropens utveckling från sockencentrum till blomstrande stationssamhällen med småskalig industriverksamhet. I områdena ingår värdefulla bebyggelsemiljöer som vittnar om hur socknen och samhället var organiserat: Kvistbro kyrka och den omgivande bebyggelsen berättar på ett pedagogiskt sätt om kyrkans betydelse som sockencentrum och knutpunkt i samhället.

Den samlade bebyggelsen på andra sidan bron i Gropen med bland annat brandstation, missionshus och dansbana vittnar om nya samhällsfunktioner under 1800-talets andra hälft och 1900-talets början. De vattenanknutna industrimiljöerna berättar om Svartåns betydelse för ortens industriella utveckling och platsens långa kontinuitet som industriort. (*Industri- och stationssamhälle, sockencentrum*)

KÅBE-industri 10 år 1957. Foto: Västernärkes hembygdsförening

Vy över Gropen med sågverk längst till höger och tegelbruket bakom, samt snickerfabrik i början av 1900-talet. Foto: Västernärkes hembygdsförening

Skolan, Kvistbro,

Skolan i Kvistbro 1912. Foto: Lindebilder.se

Gropens frivilliga brandkår med brandbil och brandstaion i bakgrunden 1951. Foto: Västernärkes hembygdsförening

Kvistbro kyrka

Rester av småindustri

Egnahem. Foto: Rasmus Axelsson, 2014

Bärande karaktärsdrag Gropen–Kvistbro tätort

De kulturhistoriska värdena uttrycks i den fysiska miljön genom värdefulla egenskaper och karaktärsdrag som är viktiga att ta hänsyn till för att värdet ska bibehållas. Det innebär att vissa av dessa egenskaper och karaktärsdrag inte kan ändras eller tas bort utan att värdet minskar.

- Gropen-Kvistbro samhälle är koncentrerad till landsväg 204 och invid Svartån som slingrar sig fram i övergångsbygden mellan bergsmannabygden och det öppna slättlandskapet.
- Gropen-Kvistbros utveckling är tydlig i den bebyggda miljön och genom bebyggelsekoncentrationer kring samhällets framväxt från sockencentrum till industri- och stationssamhälle.
- Längs vägkorsningen som binder samman bygden söderut ligger Kvistbro sockencentrum med Kvistbro kyrka, kyrkogård och omgivande bebyggelse med koppling till kyrkans funktion

och en mindre grupp egnahemsbebyggelse. Miljön ligger invid Svartån och omges av ett öppet jordbrukslandskap.

- Norr om landsvägen invid Svartån, öster om sockencentrumet ligger en välbevarad miljö som representerar olika delar av Gropen-Kvistbros samhälle med Gropens gård, Gropens kraftstation/garveri och nere vid Svartån den gamla Dansbanan och festplatsen. Miljön omges av uppvuxen grönska och saknar idag moderna främmande tillägg.
- Söder om landsväg 204 i det öppna landskapet kan delar av järnvägens tidigare sträckning fortfarande utläsas i landskapet, där samhällets bebyggelsekoncentration framför allt är lokaliserade till de tidigare stations- och hållplatslägena vid Gropen och Kvistbro stationssamhälle i sydväst.
- Invid den tidigare hållplatsen vid Gropen finns en tydlig bebyggelsekoncentration med småindustri och villabebyggelse från framför allt

1920-talet och framåt. Det är kring lastplatsen bevarad småindustribebyggelse är lokaliserad, stora låga volymer och norr om landsvägen.

- Småhusbebyggelsen i Gropen-Kvistbro karaktäriseras företrädesvis av arbetarbostäder i form av egnahemsbebyggelse bestående av villor placerade indragna från vägen, omgivna av större uppvuxna trädgårdar. Byggnaderna från 1910–1940-talen karaktäriseras av träpanel och sadeltak.
- Flera välbevarade småindustrier från första hälften av 1900-talet utspritt i samhället samt brandstation och missionshus.
- Längs Svartån söderut ligger Backa kraftstation, en välbevarad vattenanknuten kulturmiljö.
- I sydväst invid Kvistbros före detta hållplats ligger Kvistbro stationssamhälle som karaktäriseras av individuellt utformad villabebyggelse från sekelskiftet 1900 fram till 1950-talet. I anslutning till den tidigare banvallen finns stationshus och banvaktarstuga bevarad.

Råd och riktlinjer Gropen–Kvistbro tätort

Råden är framtagna för att samhällets kulturhistoriska värden ska värnas. Se även sid 14-15, 36-37. (övergripande råd), sid 115 (Samhällena) och respektive särskilt värdefulla miljö nedan.

- Bebyggelse och strukturer som är uttryck för Kvistbro och Gropens bärande värden ska värnas, såsom sockencentrum och samhällets industriutveckling med bebyggelsekoppling till denna samhällsutveckling.
- Den representativa miljön med Kvistbro kyrka och kyrkogård ska underhållas och bevaras i sin helhet. Kopplingen mellan kyrkan och de omgivande byggnaderna ska vara tydligt avläsbar.
- Äldre villabebyggelse 1910–1940-talen som kan kopplas till samhällets tidiga utbyggnadsskeden ska särskilt värnas.
- Bebyggelsens ursprungliga arkitektoniska utformning ska bevaras och vara vägledande vid om- och tillbyggnader.
- De äldre industrimiljöerna utmed Svartån vid Backa och Gropen ska bevaras och underhållas.
- Byggnader som haft viktiga samhällsfunktioner ska värnas och underhållas, till exempel brandstation och missionshus samt festplatsen med dansbana.
- Vid renovering av den äldre bebyggelsen från tiden före 1950-tal ska man utgå från byggnadens ursprungliga materialval och färgsättning och undvika tillbyggnader mot gaturummet. Nya tillbyggnader ska underordna sig i volym och utföras i liknande arkitektonisk utformning.
- Fortsatt värna läsbarheten efter järnvägen, med rester efter perrong, byggnader och järnvägens sträckning.
- Vid ändring i miljön ska antikvarisk sakkunnig medverka i planprocess och vid bygglov som kan påverka kulturmiljöns värden och karaktärsdrag.

Kartan visar exempel på bärande miljöer och strukturer i Gropen-Kvistbro som är viktiga för samhällets kulturhistoriska värde.

13a. Kvistbro sockencentrum

Miljön utgörs av Kvistbro sockencentrum med Kvistbro kyrka, kyrkogård och omgivande bebyggelse med koppling till kyrkans funktion som sockencentrum.

Bärande karaktärsdrag

- Längs med landsvägen ligger Kvistbro sockencentrum med Kvistbro kyrka, kyrkogård och omgivande bebyggelse med koppling till kyrkans funktion. Miljön ligger invid Svartån och omges av ett öppet jordbrukslandskap.
- Kyrkomiljön - Här ingår förutom kyrkan och klockstapeln från 1688 även prästgården från 1865, en församlingsgård med två flyglar från 1700-talet (senare ditflyttad), ett arrendatorboställe, samt ett gravkapell från 1927. Klockstapeln med sin öppna klockbock har en utformning som är typisk för Närke. I närheten av kyrkan ligger även två äldre torp, varav det ena kan ha fungerat som fat-tighus.
- I anslutning till kyrkan ligger välbevarad egnahemsbebyggelse från 1920- till 1940-talen.
- Miljön saknar i stort främmande nya tillägg.

Råd och riktlinjer 13a Kvistbro sockencentrum

- Den representativa miljön med Kvistbro kyrka och kyrkogård ska underhållas och bevaras i sin helhet. Kopplingen mellan kyrkan och de omgivande byggnaderna ska vara tydligt avläsbar.
- Äldre villabebyggelse 1910–1940-talen som kan kopplas till samhällets tidiga utbyggnadsskeden ska särskilt värnas.
- Bebyggelsens ursprungliga arkitektoniska utformning ska bevaras och vara vägledande vid om- och tillbyggnader.

För mer info och råd se sida 115 och 135.

Prästgården

Kvistbro kyrkomiljö

En av de hitflyttade flyglarna

Ett av de välbevarade egnahemmen

Kvistbro kyrka

13b. Gropen invid Svartån

Miljön består av Gropens gård, brandstation, missionshus, Gropens kraftstation/garveri och nere vid Svartån den gamla dansbanan och festplatsen.

Bärande karaktärsdrag

Norr om landsvägen invid Svartån, öster om sockencentrumet ligger en välbevarad miljö som representerar olika delar av Gropen-Kvistbro samhälle med Gropens gård, Gropens kraftstation/garveri och nere vid Svartån den gamla Dansbanan och festplatsen som är ett tydligt uttryck för folkrörelsen, detta tillsammans med missionshuset.

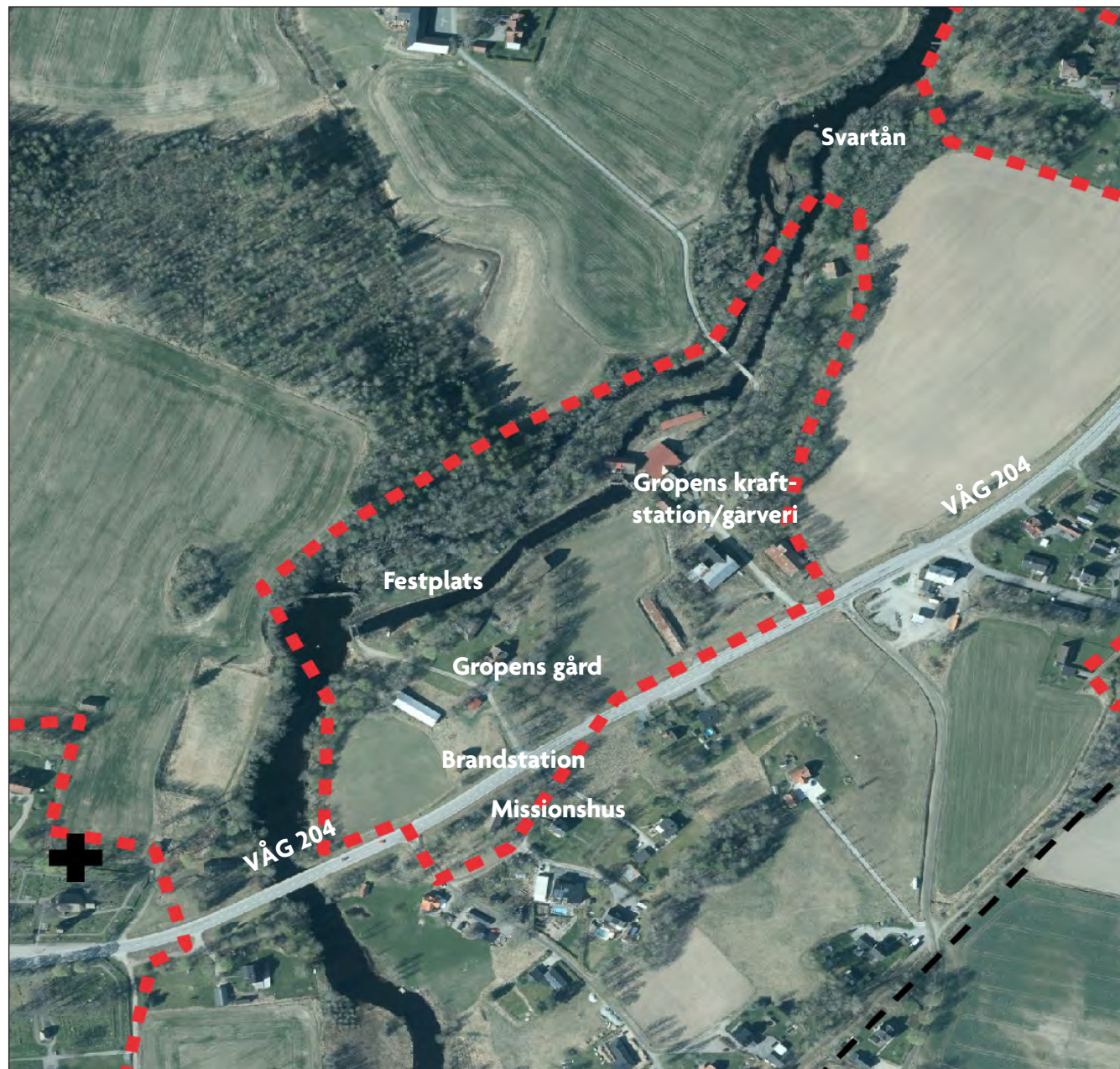
Miljön saknar främmande nya tillägg.

Råd och riktlinjer

13b Gropen invid Svartån

- De äldre industrimiljöerna utmed Svartån vid Backa och Gropen ska bevaras och underhållas.
- Byggnader som haft viktiga samhällsfunktioner ska värnas och underhållas, till exempel brandstation och missionshus samt festplatsen med dansbana.
- Bebyggelsens ursprungliga arkitektoniska utformning ska bevaras och vara vägledande vid om- och tillbyggnader.

För mer info och råd se sida 115 och 135.

Dammluckorna vid kraftstationen

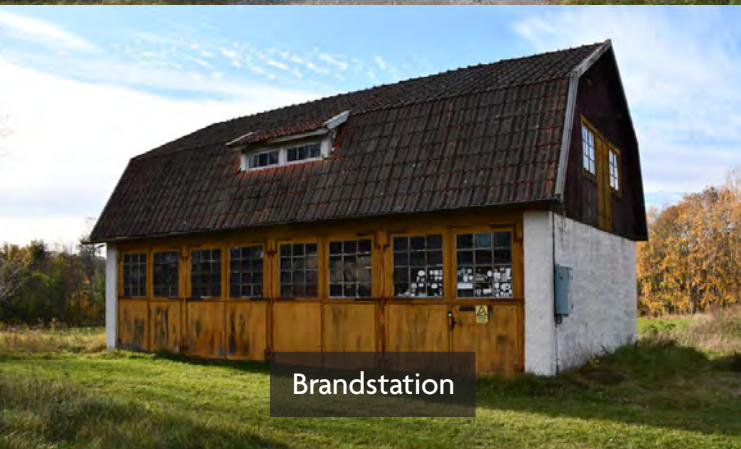
Missionshus

Gropens gård

Gropens kraftstation/garveri

Brandstation

Dansbana/festplats

13c. Gropen industri- och järnvägssamhälle

Miljön speglar det moderna samhället som utvecklats kring industrin längs med järnvägens gamla sträckning.

Bärande karaktärsdrag

- Det moderna samhället som utvecklats kring industrin och järnvägen, ligger söder om landsvägen i anslutning till den gamla järnvägen som idag bara syns genom banans sträckning och lastplatsen. Det är kring lastplatsen bevarad småindustribebyggelse är lokaliserad, stora låga volymer och norr om landsvägen bevarad egnahemsbebyggelse.
- Småhusbebyggelsen karaktäriserar företrädesvis av arbetarbostäder i form av egnahemsbebyggelse bestående av villor placerade indragna från vägen, omgivna av större uppvuxna trädgårdar. Byggnaderna från 1910–1940-talen karaktäriseras av träpanel och sadeltak.

Råd och riktlinjer

13c Gropens industri- och järnvägssamhälle

- Läsbarheten av Gropen f.d. hållplats ska fortsatt vara värnas.
- Bevarade industribyggnader ska vårdas och underhållas och en fortsatt användning ska möjliggöras.
- Äldre villabebyggelse 1910–1940-talen som kan kopplas till samhällets tidiga utbyggnadsskeden ska särskilt värnas.
- Bebyggelsens ursprungliga arkitektoniska utformning ska bevaras och vara vägledande vid om- och tillbyggnader.
- Den befintlig tomtindelning för egnahemsbebyggelsen ska bibehållas.

För mer info och råd se sida 115 och 135.

En bevarad och typisk villa i järnvägssamhället

Påkostad äldre villabebyggelse

Egnahem längs Möbelvägen.
Foto: Rasmus Axelsson, 2014

KÅBE-industri

Gropen snickeri

13d. Backa kvarn

Backa kvarnmiljö invid Svartån.

Utdrag från Länsstyrelsen i Örebro's Damminventering (Damm 126, Backa kraftverksdamm):

Mycket högt värde för kulturmiljön. Området ligger i ett öppet åkerlandskap i den västra delen av Närkeslätten. En kvarn omnämns tidigt 1400-tal. På 1600-talet hade kvarnverksamheten utökats till tre stycken. Även tre sågar fanns i slutet av 1600-talet.

Backa bestod av tre gårdar, där Västergården numera är öde. På 1700-tals kartorna är det tydligt att varje gård hade sin egen kvarn och såg. De hade även varsin smedja. I början av 1900-talet anläggs en kraftstation. Kanaler grävs för att leda vattnet, flera dammvallar byggs för att hålla vattnet på plats.

Idag finns endast Västergårdens kvarnbyggnad och sågbyggnad kvar. Delar av den äldre bron är också synlig. En av kvarnarna har varit en av Närkes största kvarnar, som låg under Riseberga kloster. Trystorps säteri blev senare ägare till kvarnen. Kunskapsvärdet, bruksvärdet och upplevelsevärdet är mycket högt med tanke på allt som funnits utmed ån och som delvis fortfarande finns kvar.

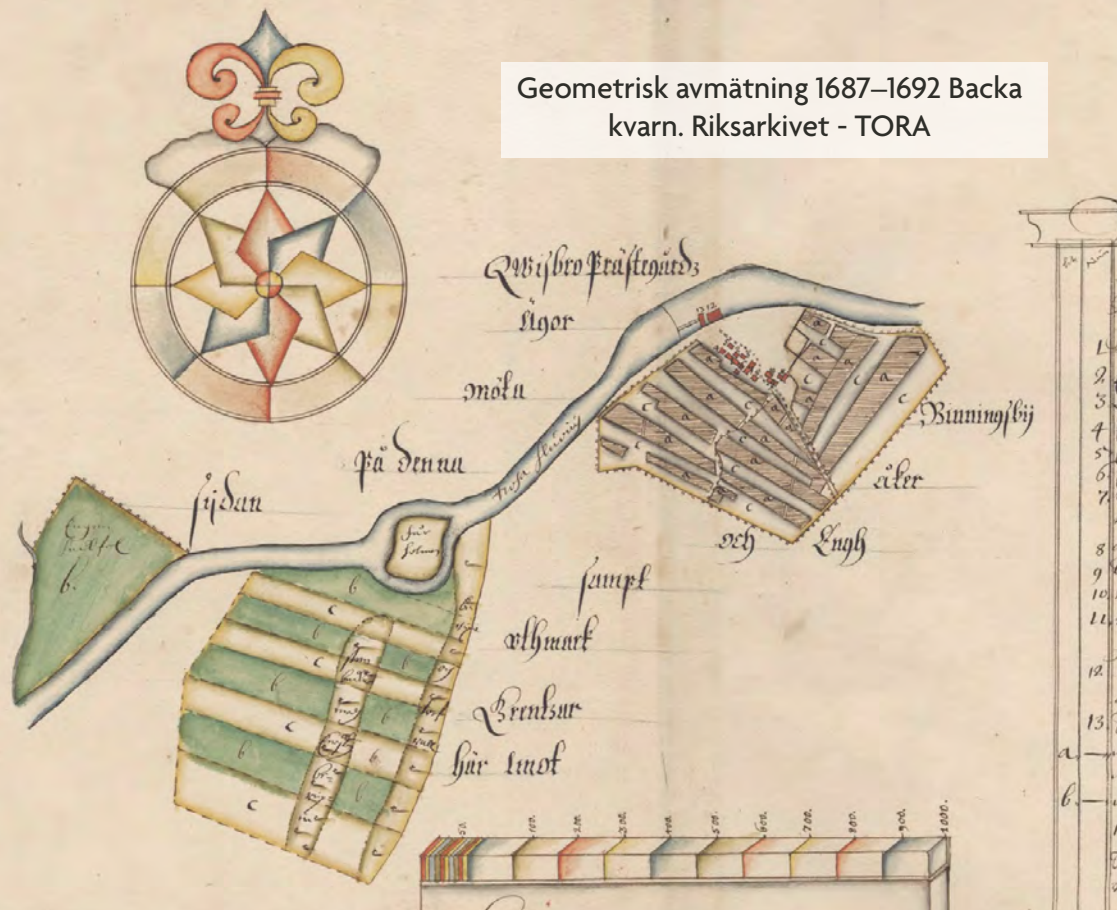
Råd och riktlinjer 13d Backa kvarn

- Dammiljön som helhet ska värnas och bevaras.
- Den äldre bebyggelsen, rester av dammar, utskov, turbinrör, rester av bro samt andra rester från dämning av vattnet och nyttjandet av vattenkraften ska vårdas.
- Det strömmande vattnet i kanalen ska vidmakthållas.

För mer info och råd se sida 115 och 135.

Geometrisk avmätning 1687–1692 Backa
kvarn. Riksarkivet - TORA

Rester av en av de grävda kanalerna

Det strömmande vattnet bidrar till områdets karaktär

Bebyggelsen är karaktäristiskt rödfärgad med vita knutar

Särskilt värdefull kulturmiljö

14a. Mullhytte Letstig och hyttområde

Mullhyttans tätort

Mullhyttan är ett småskaligt industrisamhälle som växt fram kring en hytta från 1600-talets järntillverkning. Samhället har sedan hyttans tillkomst präglats av en småskalig industri som utvecklats och diversifierats framför allt från 1800-talet fram till 1960-talet.

År 1641 får 15 bergsmän privilegiet att anlägga en hytta på socknens allmänning invid Mullån som flyter mellan Multen och Svartån. Hyttan var under 1800-talets första hälft den mest produktionsrika i socknen och kommer sedan att fortsätta sin produktion fram till 1870-talet då den slutligen blåses ned. Mullhyttans Hyttelag existerar än idag och är ett av två hyttelag som finns kvar i Sverige. Det andra finns i Löa i Ramsbergs socken.

Invid Lillån anlades Mullersätters såg någon gång under 1700-talet och omnämns i skrift första gången 1765. 1878 hade sågen en ramsåg med ett blad och sågen drevs ursprungligen av vattenhjul. Sedan har sågen moderniserats, först med vattenturbin och slutligen med elmotor. Vid början av 1900-talet byter sågen namn till Norbergs såg och sågen var en så kallad bondsåg, dit bönderna i trakten kom för att såga sitt virke. På 1970-talet lades sågen ner, men år 1996 köper Mullhyttans bygdeförening in sågen samt sågområdet och startar igång den gamla sågen igen.

Under 1800-talet har det runt hyttmiljön och utmed den viktiga kraftkällan Mullån börjat växa fram

ett mindre samhälle med småindustrier som garveri, sågverk, färgeri, kvarnar och tegelbruk. Samhället fortsätter att växa i maklig takt tills det att järnvägen, Svartåbanan dras fram till Mullhyttan år 1897 och får namnet Mullhyttemons station (senare Mullhyttemo från 1911). Vid stationen anlades en kolmottagning.

Mullhyttan har vid den här tiden ingen egen kyrka men 1859 grundas Mullhyttans missionsförsamling och 1861 har man byggt ett missionshus som placeras utmed samhällets huvudgata. Mullhyttan får en egen kyrka först på 1920-talet och kyrkobyggnaden är ett tydligt uttryck för tidens stilideal.

Järnvägens etablerande i början på 1900-talet innebar ett uppsving för Mullhyttan. Flera industrier etableras, samtidigt som befolkningsunderlaget ökade och bostadsbyggandet accelererade. Likt Lanna är Mullhyttans samhälle till en viss del redan etablerat vid järnvägens ankomst varför den inte kom att påverka bebyggelsen och industriernas placering på samma sätt som i Kvistbro by och Gropen. Den tidiga bostadsbebyggelsen består företrädesvis av egnahemsvillor samlade vid gator i anslutning till Mullhytte Letstig eller i närheten av Mullån.

Mullhyttan har under olika perioder tillhört en rad kommunkonstellationer, men det är framför allt under åren som del av Kvistbro kommun 1862–1952 och Svartå kommun 1952–1967 som orten växer fram och får sin nuvarande karaktär.

Kolmottagning i Mullhyttan 1915. Foto: Västernärkes hembygdsförening

Under 1940- och 50-talen är Mullhyttan municipal-samhälle samt huvudort för Kvistbro kommun. I samband med detta byggs bland annat brandstationen Korea som under en tid även var polisstation och kommunalkontor.

Under Svartå kommun på 1950- och 60-talen kom orten till en början att behålla sin status som huvudort. Kommunens ålderdomshem förläggs till Mullhyttan, i samma veva byggs även pensionärshusen och hyreshusen vid Furuvägen.

Motiv till bevarande

Miljön som helhet utgör en särskilt värdefull miljö enligt plan- och bygglagen.

Mullhyttan är som helhet ett mycket tydligt exempel på framväxten av en industriort som utvecklats kring en äldre hytta från 1600-talet. Miljön rymmer tydliga årsringar med välbevarad bebyggelse som representerar ortens olika utvecklingsfaser från framför allt 1700-1900-talens första hälft. (*Hyttmiljö, samhälle*)

Bärande karaktärsdrag Mullhyttans tätort

De kulturhistoriska värdena uttrycks i den fysiska miljön genom värdefulla egenskaper och karaktärsdrag som är viktiga att ta hänsyn till för att värdet ska bibehållas. Det innebär att vissa av dessa egenskaper och karaktärsdrag inte kan ändras eller tas bort utan att värdet minskar.

- **Sågverks-, hytt- och kvarnmiljön** illustrerar områdets tidiga industriella vattenbundna industriverksamheter, vilka också ligger till grund för samhällets utveckling. Området delas av Mullhytte Letstig men binds ihop av Mullåns (Lillåns) sträckning. Miljön präglas av rödmålade träbyggnader och lummig grönska koncentrerad utmed Mullåns strand.
- **Det tidiga 1900-talets villabebyggelse** har i Mullhyttan har en relativt samlad karaktär och knyter an till ett för samhället viktigt historiskt skede genom 1900-talets expanderande småindustrier. Bebyggelsen består i huvudsak av små rader och klungor av egnahemsvillor placerade avskilt från övrig bebyggelse.
- **Egnahemshusen** är placerade på stora tomter indragna från vägen. Tomterna är ofta kantade av uppvuxna träd eller syrenbuskage. Husen är till en viss del individuellt utformade även om en gemensam karaktär kan utläsas i det grundläggande formspråket med brutna sadeltak, småspröjsade fönster och lövsågade detaljer.
- Under Mullhyttans tillväxtperiod tillkommer en rad byggnader med olika **samhällsfunktioner**. Dessa är utspridda över ett längre tids-
spann men markerar samhällets centrum. De

omfattar byggnader som f.d. brandstation, butiksbyggnader, Mullhyttans kyrka och missionshus. Stilmässigt har denna bebyggelse en spridning från tidigt 1800-tal till 1960-tal. De har gemensamt att deras byggnadsvolym är betydligt större än övrig bebyggelse samt deras placering utmed eller i närheten av Mullhytte Letstig.

- **Radhuslängorna eller pensionärshusen utmed Furuvägen** illustrerar de nya rationella samhällsidealen som förändrar Mullhyttan under 1960-talet. Bebyggelsen utgörs av små enplansradhus i tre rader om fyra hus vardera. Byggnaderna har sadeltak täck med tegelimiterande plåt, vitmålade tvåluftsfnster utan spröjs samt rödmålad locklistpanel med vita knutar. Varje hus har en liten uteplats på baksidan samt små förrådsbyggnader vid entrésidan.

F.d. mjölkstation vid Mullhytte Letstig

Råd och riktlinjer Mullhyttans tätort

Råden är framtagna för att samhällets kulturhistoriska värden ska värnas. Se även sid 14-15, 36-37. (övergripande råd), sid 115 (Samhällena) och respektive särskilt värdefulla miljö nedan.

- Mullhyttans tydliga årsringar med välbevarad bebyggelse som representerar ortens olika utvecklingsfaser från framför allt 1700-talet till 1900-talets andra hälft ska fortsatt vara tydligt läsbara.
- Bebyggelsens ursprungliga arkitektoniska utformning ska bevaras och vara vägledande vid om- och tillbyggnader.
- Vid renovering av den äldre bebyggelsen innan 1950-tal ska man utgå från byggnadens ursprungliga materialval och färgsättning. Undvik tillbyggnader mot gaturummet. Nya tillbyggnader ska underordna sig i volym och utföras i liknande arkitektonisk utformning.
- Byggnader med samhällsgemensamma funktioner för Mullhyttans tidiga samhälle som f.d. brandstation, butiksbyggnader, Mullhyttans kyrka och missionshus ska särskilt värnas.
- **Nr 1 - Sågverks-, hytta- och kvarnmiljön** ska som helhet bevaras och dess bärande karaktär som tidig industriell vattenburen industriverksamhet ska fortsatt vara tydligt läsbar. Äldre bevarade byggnader, anläggningar och strukturer ska underhållas och tillägg ska kunna läsas samman med verksamheten.
- **Nr 4 - Radhuslängorna utmed Furuvägen** ska bevara sin enhetlighet.

Pensionärsbostäderna längs Furuvägen 1969. Foto: Västernärkes hembygdsförening

Post och bank i Mullhyttan invid Letstigen 1952. Foto: Västernärkes hembygdsförening

Omlastning vid Mullhyttemo från den smalspåriga järnvägen från Stockås till normalspåriga Svartåbanan. Årtal okänt.
Foto: Västernärkes hembygdsförening

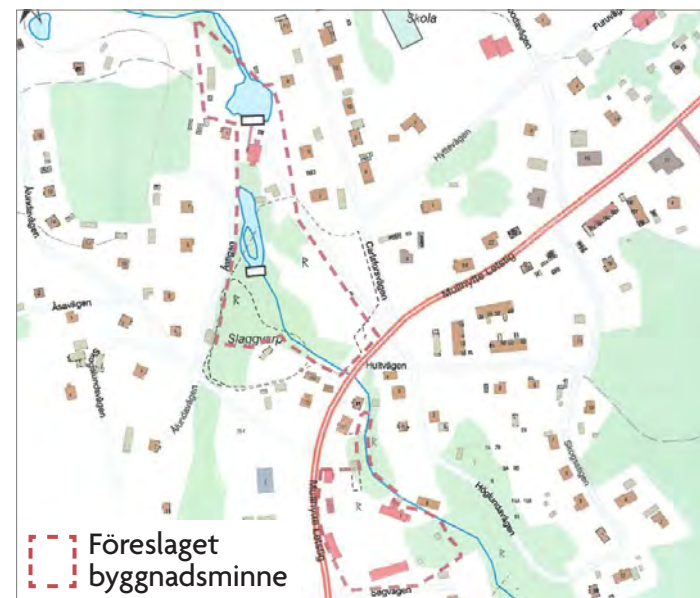
14a. Mullhytte Letstig och hyttområde

Miljön utgörs av centrala Mullhyttan, där olika typer av objekt och miljöer som speglar samhällets utveckling finns samlade.

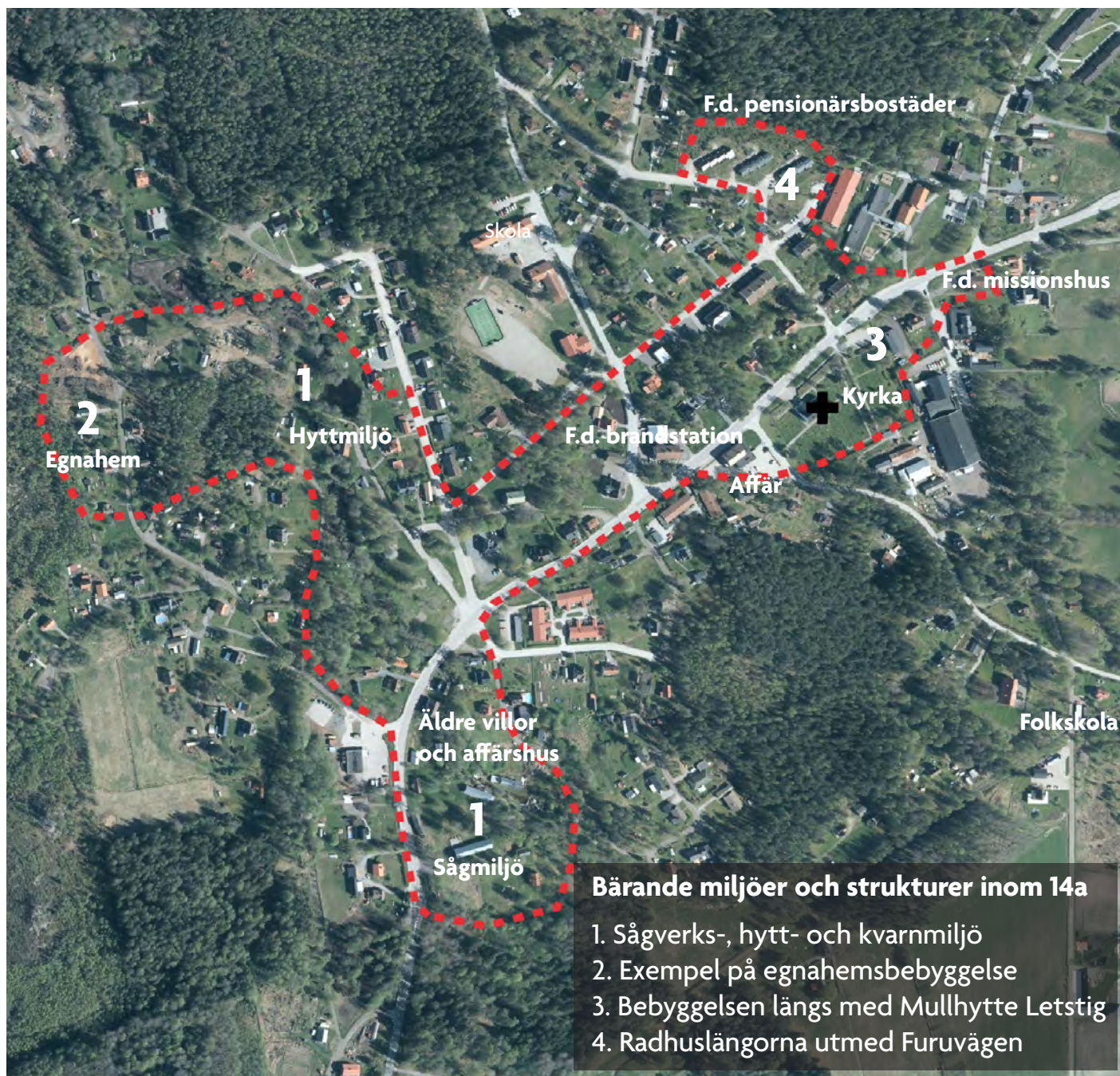
Bärande karaktärsdrag

Mullhytte Letstig och hyttområde innehar alla av de kulturhistoriskt bärande karaktärsdragen för samhället. Från hyttmiljöer, sågar och kvarnar till äldre villabebyggelse, egnahemshus och modernistiska radhus. Det är hit som samhällsfunktionerna lokaliserats och som tydligt ger samhället dess karaktär.

Samhället är uppbyggt längs med landsvägen med kyrkan och flera av samhällsfunktionerna lokaliserade hit. Hytt-, såg- och kvarnmiljöerna hittas däremot längs med vattendragets sträckning. Egnahem och småhus har placerats mer fritt kring såväl landsvägen som längs med vattendraget och i odlingsmarkens utkanter.

Råd och riktlinjer

14a Mullhytte Letstig och hyttområde

- Bebyggelse och strukturer som är en del av Mullhyttans bärande värden ska särskilt värnas, såsom hytt-, såg- och kvarnmiljöer, samhällsfunktioner, egnahem och småhus samt modernismens miljöer med pensionärsbostäder och brandstation
- Utveckling med ny bebyggelse bör ske på ett sådant sätt att Mullhyttans strukturer och dess utvecklingsfaser från manufaktur och industri till modernt samhälle fortsatt är tydligt läsbart.
- Småhus- och egnahemstomters befintliga tomtindelning ska bibehållas.
- Vid större ändring i området ska antikvarisk sakkunnig medverka i planprocess och vid bygglov som kan påverka kulturmiljöns värden och karaktärsdrag.

För mer info och råd se sida 115 och 146.

Miljö 1 Bebyggelse vid sågverksmiljön

Villa från sekelskiftet 1900

Miljö 2 Exempel egna hem Ålundavägen

Miljö 2 -Exempel egna hem

Miljö 3 Kyrkan

Exempel på välbevarad 1950-talsbyggnad
längs med Mullhyttan Letstig

Miljö 4 F.d. pensionärsbostäder Furuvägen

F.d. brandstationen - modernism

Särskilt värdefulla kulturmiljöer

15a. Miljön kring Hindige nya kyrka

15b. Skolmiljö och intilliggande kulturlandskap

15c. Lanna bymiljö

15d. Lanna kalk- och skifferindustrimiljö

Lanna tätort

Lanna är ursprungligen en by tillhörande Hidinge socken. Idag har Lanna i det närmaste vuxit ihop med området runt Hidinge nya kyrka och är en av de större orterna i Lekebergs kommun. De utpekade kulturmiljöerna runt Hidinge nya kyrka och i Lanna har bebyggelse från 1700-, 1800-tal samt tidigt 1900-tal. Orten präglas särskilt av den tidigare kalk- och alunskifferbrytningen samt bebyggelse kopplat till den agrara användningen. Idag är Lanna kompletterad med modern villabebyggelse.

Lanna bymiljö har hävd ner i alla fall till 1600-talet, enligt äldre kartmaterial. Enligt 1780-talets storskifteskarta består byn av fem gårdar frälse- och skattehemman; Norrgården, Västergården, Mellangården, Nästegården och Södergården. Byn har historiskt sett varit koncentrerad i en klungby men i och med laga skifte kommer by att skiftas på 1830-talet, byn består då av fyra gårdar. Idag finns delar av byn bevarad och är en del av Lanna och ligger i korsningen mellan de historiska vägarna som går att återfinna i 1600-talets kartmaterial.

Kalkbrytningen har varit en del av Lannas historia åtminstone sedan 1100-talet och många byggnader och anläggningar i trakten har kalksten från Lanna, däribland Hidinge gamla kyrka och St. Nicolaikyrka i Örebro. I och med 1800-talets industrialisering blir kalkstenen en av de största drivkrafterna i ortens utveckling. Redan på 1730-talet finns ett stenbrott utpekat på en karta över området och 1838 startar det första kalkgruvebolaget. Under det resterande 1800-talet var flera verksamheter sysselsatta med stenhuggning eller kalkbränning. Vid sekelskiftet

1800–1900 har de olika verksamheterna kokats ner till totalt tre företag, Lanna kalksten, Strömsborg och "Yxhultsbrottet" en filial till det för närvarande kända Yxhultsbolaget. Från den här tiden finns en del byggnader i form av kontors- och industrifastigheter samt bostadshus bevarade.

1897 öppnar järnvägslinjen Svartå-Örebro och Lanna fick en tågstation 1902. Järnvägen innebar en industriell och befolkningsmässig tillväxt. Likt Mullhyttan är Lanna ett av de samhällen i Lekeberg vars industrialisering startade redan innan järnvägens framdraging. Det leder bland annat till att kalkbrottet och Lannabruks station kopplades ihop med en kortare smalspårslinje för transport mellan verksamheten och den nya järnvägen.

Under 1900-talet förändras Lanna i en hastig takt då kalkbrytandet på riktigt industrialiseras. Under för-

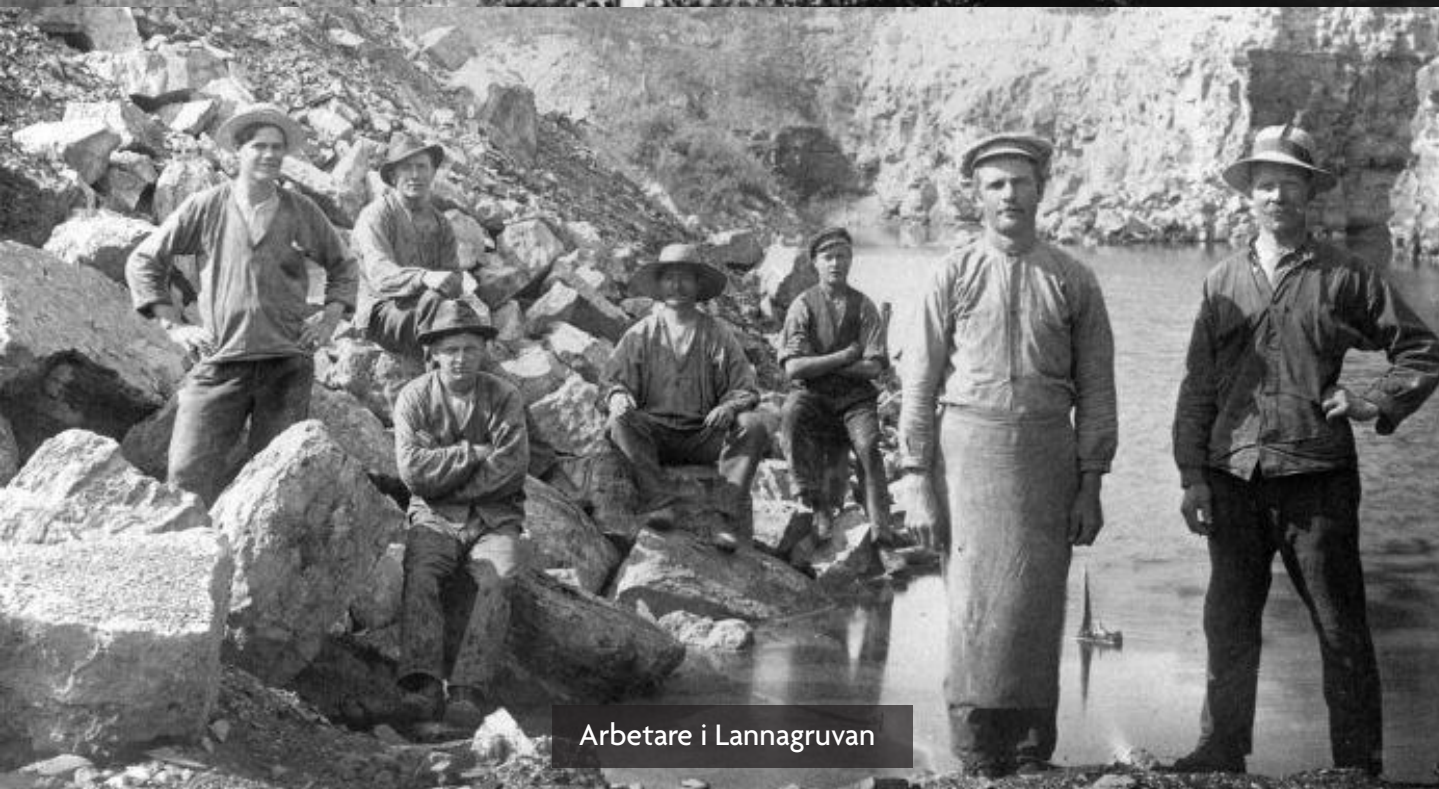
sta världskrigets sista år köper AB Svenska skifferverken befintliga kalkbrott för att utvinna skifferolja ur alunskiffer. Verksamheten läggs ned på 1920-talet och under ett par år därefter brändes kalk för jordbruksändamål. Svenska skifferverkens verksamhet lägger dock grunden för en mer omfattande industriell verksamhet på platsen. Ur verksamheten kom ett kortvarigt kalkbruk samt AB Lanna stenhuggeri och cementindustrin AB Lanna bruk som båda består till 1960-talet för att sedan slutligen läggas ned.

1865–1869 byggs Hidinge nya kyrka vid Skärmartorp, cirka 3 kilometer nordväst om den äldre 1100-talsskyrkan vilken under längre tid fått förfalla. Den nya kyrkan uppförs intill den gamla landsvägen mellan Örebro och Karlskoga samt i närheten av det gamla hyttområdet. Kring kyrkan uppstår ett mindre samhälle med småindustrier i form av sågverk och snick-

Cementfabriken sett från Korsgatesidan. Årtal saknas. Foto Västernärkes hembyggsförening

Arbetare i Lannagruvan

Flygfoto över östra Lanna. Årtal saknas. Foto Västernärkes hembyggsförening

Vretalundsskolan i Lanna. Årtal saknas. Foto Västernärkes hembyggsförening

Byggnaden till vänster byggdes som arbetarbostad i Lanna år 1918–1919 medan Metodistkapellet syns till höger
Foto Västernärkes hembyggsförening

Johanssons affär i Lanna. Årtal saknas.
Foto Västernärkes hembyggsförening

Nya skolan i Lanna från 1940-talet vid Vretalundsskolan. Årtal saknas.
Foto Västernärkes hembyggsförening

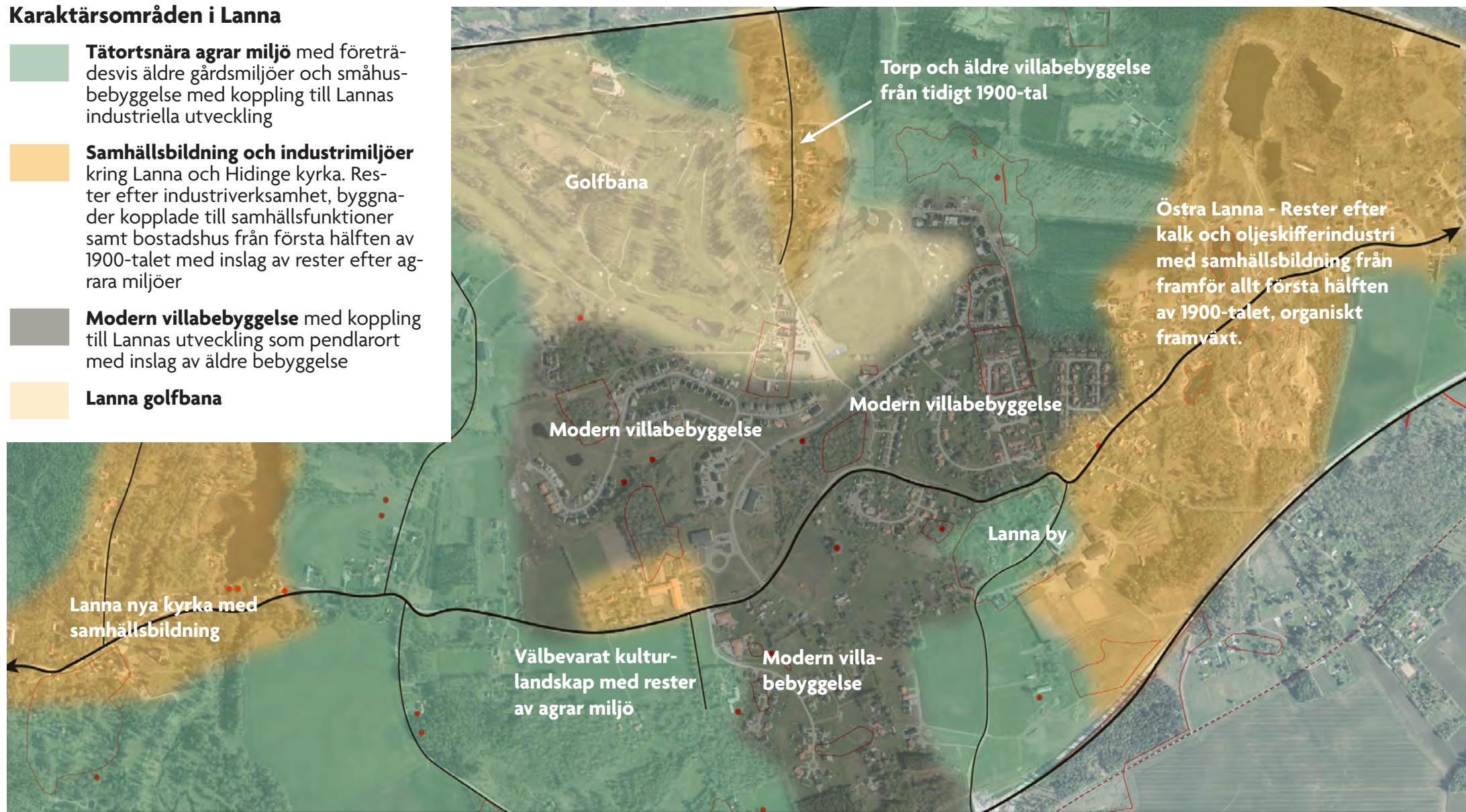

Corp-de-logie till Lanna gård omkring 1925
Foto Västernärkes hembyggsförening

Karaktärsområden i Lanna

- Tätortsnära agrar miljö** med företrädesvis äldre gårdsmiljöer och småhusbebyggelse med koppling till Lannas industriella utveckling
- Samhällsbildning och industrimiljöer** kring Lanna och Hidinge kyrka. Rester efter industriverksamhet, byggnader kopplade till samhällsfunktioner samt bostadshus från första hälften av 1900-talet med inslag av rester efter agrara miljöer
- Modern villabebyggelse** med koppling till Lannas utveckling som pendlarort med inslag av äldre bebyggelse
- Lanna golfbana**

Karaktärsområden i Lanna. För att värna och tillvarata de kulturhistoriska värden bör framtida utbyggnad och komplettering främst lokaliseras till den befintliga moderna villabebyggelsen. De historiska samhällsbildningarna bör endast kompletteras med enstaka byggnader som underordnar sig befintliga värden och strukturer. Det agrara kulturlandskapet bör inte bebyggas eftersom det är viktigt för förståelsen av Lannas koppling till omgivande landskap och aktivt jordbruk. Särskilt landskapen kring Lanna by och Vretalundsskolan är viktiga att värna och hålla obebyggda.

erier och villabebyggelse. Idag har Lanna utvecklats till en pendlarort och villasamhälle, där Lanna har en stor inflyttning och är bland de mest expansiva orterna i Lekeberg.

Motiv till bevarande

Miljön som helhet utgör en särskilt värdefull miljö enligt plan- och bygglagen.

Miljön som helhet har en spridd karaktär men innehåller flera viktiga element som tillsammans berättar om Lannas utveckling från jordbruksby till mindre industrisamhälle. Miljön rymmer tydliga årsringar med välbevarad bebyggelse som representerar ortens olika utvecklingsfaser. Från agrar användning med resterna efter Lanna by med omgivande strukturer, till industriorten med dess komponenter. (*Samhälle, mellanbygd*)

Bärande karaktärsdrag Lanna tätort

De kulturhistoriska värdena uttrycks i den fysiska miljön genom värdefulla egenskaper och karaktärsdrag som är viktiga att ta hänsyn till för att värdet ska bibehållas. Det innebär att vissa av dessa egenskaper och karaktärsdrag inte kan ändras eller tas bort utan att värdet minskar.

- Lanna ligger i övergångsbygden mellan bergsmannabygden och det öppna slättlandskapet. Området kring Lanna och Hidinge kyrka är lätt kuperat och ett böljande landskap som bryts av större och mindre skogsklädda moränhöjder. Samhället ligger i höjdläge och från Lanna bjuds det in till vyer ut mot slättlandskapet söderut. Söderifrån syns Hidinge nya kyrka som en solitär i landskapet med dess höga torn. Bebyggelsen

har en spridd karaktär och har en organisk framväxt, där den äldre bebyggelsen framför allt är lokaliserad till de äldre vägsträckningarna.

- Genom samhället går i öst-västlig riktning den gamla vägen till Lekhyttan och vägen har bibehållit en ålderdomlig prägel, slingrar sig fram och följer den rådande terrängen. Mellan skolan och Lanna by finns rester efter alléer, även delvis kantad av stengärdesgård i kalksten vid Lanna by.
- Runt om i hela Lanna och Hidinge återfinns rester efter bebyggelse kopplad till agrar användning med rester efter utflyttade gårdar och ett stort antal torp. Exempelvis längs med infarten norrifrån kantas Vretavägen av ett flertal mindre torp tillsammans med äldre villabebyggelse.
- Norr och söder om vägen till Lekhyttan i de östra delarna av Lanna karaktäriseras miljön av en äldre samhällsbildning med rester efter industrins verksamhet efter kalkbrytningen med stora och mindre kalkbrott och lämningar efter denna verksamhet. Här återfinns även den tidiga bostadsbebyggelsen som växt fram kring industrin bestående av egnahemsbebyggelse organiskt framväxt.
- Runt om i Lanna längs med de äldre vägarna återfinns ett stort antal torpmiljöer, vilka det funnits ett stort antal i Lanna under 1800- och 1900-talen. Dessa har blivit allt mer sällsynta i bebyggelsen.
- Egnahemsvillor utspridda i området med koncentrationer kring huvudgatan samt runt Hidinge nya kyrka. Bebyggelsen har en spridd karaktär från tidig 1900-tal fram till 1940-tal. Indivi-

duellt utformade villor på stora tomter, indragna från vägen med uppvuxna äldre trädgårdar med frukttradsplantering och inhägnade häckar eller rader av uppvuxna lövträd.

- Rester efter kalkbrytningen syns framför allt i den nordöstra delen av Lanna bestående av bl.a. stora och mindre kalkbrott och lämningar efter denna verksamhet, så som äldre maskiner, ekonomibyggnader, banvallsrester efter smalspåret från kalkbruket till stationen samt högar av restprodukter från kalk och skifferbrytningen
- Lämningar från förhistorisk tid är lokaliserade företrädesvis till de idag skogsbeklädda moränhöjderna.
- Byggnader med samhällsfunktion: Byggnader med samhällsfunktion på rad utmed Lannas huvudgata såsom skola, missionshus, brandstation, f.d. postkontor, Lannamässen och butik.

Karaktär som avviker från värdebärande karaktärer att värna.

- Bebyggelse som avviker från Lannas äldre bebyggelseutveckling är den moderna villabebyggelsen från framför allt 2000-talet. Bebyggelsen har växt fram på tidigare jordbruksmark eller på moränhöjder och ligger framför allt centralt i orten, bestående av småhus med villor och grupphusbebyggelse. Bebyggelsen följer i stort sett inte äldre utbyggnadsmönster och utformning. Norr om den moderna bebyggelsen ligger Lanna golfbana med tillhörande bebyggelse som växt fram på tidigare jordbruksmark.

Råd och riktlinjer Lanna tätort

Råden är framtagna för att samhällets kulturhistoriska värden ska värnas. Se även sid 14-15, 36-37. (övergripande råd), sid 115 (Samhällena) och respektive särskilt värdefulla miljö nedan.

- Bebyggelse och strukturer som är en del av Lannas bärande värden ska särskilt värnas, såsom äldre agrara miljöer, miljön kring Hidinge nya kyrka och samhällets industriutveckling med bebyggelse i koppling till denna samhällsutveckling som framför allt är lokaliserad till Lannas östra del.
- Utveckling med ny bebyggelse bör ske på ett sådant sätt att Lannas utvecklingsfaser från agrar miljö till ortsbildning är tydligt läsbar.
- Den moderna villabebyggelsen är lokaliserad företrädesvis till de centrala delarna, och hit bör i första hand ny bebyggelse lokaliseras. Ny bebyggelse utanför detta område behöver fortsättningsvis anpassas till platsen vad gäller placering och utformning, där stor hänsyn tas till den naturliga terrängen. Undvik uppfyllning, höga stödmurar och hårdgöring av stora ytor. Även vita kulörer bör undvikas då detta blir dominerande i det öppna landskapet.
- Fortsatt värna läsbarheten efter järnvägen, med rester efter perrong, byggnader och järnvägens sträckning (ligger söder om Lanna).
- Vägarnas småskalighet och äldre karaktär ska fortsatt värnas.

- Vid ändring i Lanna samhälle ska antikvarisk sakkunnig medverka i planprocess och vid bygglov som kan påverka kulturmiljöns värden och karaktärsdrag.

Att värna äldre byggnader i Lanna

- Äldre villabebyggelse ca 1910–1940-talen ska fortsatt värnas och dess äldre karaktär bibehållas.
- De äldre villatomterna ska fortsatt präglas av uppvuxen grönska med exempelvis, hamlade träd, äldre fruktträd, bärbuskar och gräsytor. Undvik hårdgöring vilket är främmande för dessa äldre villatomter.
- Bebyggelsens ursprungliga arkitektoniska utformning ska bevaras och vara vägledande vid om- och tillbyggnader.
- Eventuella tillbyggnader ska underordnas ursprunglig volym.
- Vid kuperad tomt ska markuppfyllnader undvikas med höga stödmurar mot gaturummet.
- Om ny bebyggelse läggs till i den befintliga miljön, bör den utgå från omgivande bebyggelse vad gäller placering på tomten, utformning och volymverkan.
- Bevarade äldre agrara bebyggelsemiljöer ska värnas och underhållas.
- Byggnader som haft viktiga samhällsfunktioner ska värnas och underhållas, till exempel skola, brandstation och missionshus, f.d. mässen, och f.d. kontor till industrin.

Salsbyggnad

Mässen

Metodistkapellet i tegel i nygotisk stil skiljer sig från andra missionshus i Lekeberg som är uppförda i trä

Huvudvägen vid Lanna bymiljö kantas delvis av allé och stengärdegårdar

Miljön kring Lanna gård med uppvuxna ädellövträd, där tomterna omgärdas av stengärdesgårdar

Rester efter brytning i Lanna

15a. Miljön kring Hidinge nya kyrka

Miljön utgörs av småskalig bebyggelse från olika tider samt sågen. Centralt står kyrkan som helt dominerar miljön.

Bärande karaktärsdrag

- Miljön består av Hidinge nya sockencentrum för bygden med Hidinge nya kyrka och bebyggelse av blandad karaktär och funktion från sent 1800- och fram till mitten av 1900-talet.
- Vid platsen för tidigare det sågverket präglas landskapsrummet av dammen med vattenspegeln och rester efter bebyggelse från den tidigare industrin. I närheten finns även en stenbro från 1700-talet vilket ytterligare förstärker miljöns tidsdjup.
- Söder om kyrkan finns rester efter hyttområde längs med ån med ett äldre välbevarat kulturlandskap.

Råd och riktlinjer 15a Miljön kring Hidinge nya kyrka

- Fortsatt värna miljöns äldre och småskaliga karaktär, där kyrkan är dominerande i landskapsbilden.
- Fortsatt värna äldre bebyggelse i form av äldre torpmiljöer, sommarstugor, egnahemsbebyggelse, bebyggelse kopplad till industri och samhällsbildning.
- Ny bebyggelse ska anpassas till miljön och befintlig tomtindelning ska bibehållas.

För mer info och råd se sida 115 och 158.

Hidinge nya kyrka

F.d. ålderdomshem

Sommarstuga

Ingenjörsvillan

Pensionärshem

Sågmiljön

15b. Skolmiljö och intilliggande kulturlandskap

Miljön utgörs av Vretalundsskolan stora byggnad som tydligt tonar upp sig vid vägen, och som tillsammans med kringliggande kulturlandskap bildas en helhetsmiljö.

Bärande karaktärsdrag

- Invid den äldre huvudvägen genom Lanna ligger en samlad äldre skolmiljö med Vretalunds skola. Byggnaderna har traditionell utformning efter typritningar, med fasader i trä målade i falurött. Intill skolan finns lärarbostad och små modernistiska bostadshus. Miljön omges av äldre uppvuxna lövträd. I anslutning ligger skolbyggnad från 1940-talet som idag är ombyggd.
- Söder om vägen breder ett välbevarat kulturlandskap ut sig kring Smedstorp gård med välbevarad gårdsmiljö på moränhöjden i gränsen mellan in och utmark, stengärdesgårdar, allékantad väg och äldre uppvuxna lövträd. Öppen bevarad jordbruksmark mot vägen.

Råd och riktlinjer 15b Skolmiljö och intilliggande kulturlandskap

- Fortsatt värna miljöns äldre och småskaliga karaktär, där kyrkan är dominerande i landskapsbilden.
- Fortsatt värna äldre bebyggelse i form av äldre torpmiljöer, sommarstugor, egna hemsbebyggelse, bebyggelse kopplad till industri och samhällsbildning.
- Ny bebyggelse ska anpassas till miljön och befintlig tomtindelning ska bibehållas.

För mer info och råd se sida 115 och 158.

Smedstorp

Vretalundsskolan

Allékantad väg

Modernistiskt parhus

15c. Lanna bymiljö

Lanna by är en i huvudsak agrar miljö med gårds- och ekonomibyggnader samt tydliga kopplingar till det omgivande odlingslandskapet.

Bärande karaktärsdrag

- Lanna bymiljö ligger centralt i Lanna längs med huvudgatan och karaktäriseras av bebyggelse från 1800- och tidigt 1900-tal i traditionell utformning.
- Bebyggelsen ligger inbäddad i äldre uppvoxen grönska på stora tomter omgärdade av stengärdesgårdar, häckar och uppvoxna lövträd. Rester efter ekonomibyggnader, där bebyggelsen karaktäriseras av traditionell utformning med träpanel, tegeltak och målade i röd slamfärg.

Råd och riktlinjer 15c Lanna bymiljö

- Lanna bys välbevarade bebyggelsemiljö ska som helhet bevaras (nr 2).
- Bevarade äldre agrara bebyggelsemiljöer ska värnas och underhållas.
- Bebyggelsens ursprungliga arkitektoniska utformning ska bevaras och vara vägledande vid förändring.
- Strukturer så som bevarade stengärdesgårdar, alléer, kulturväxter och kulturlandskap ska särskilt värnas.
- De stora uppvoxna trädgårdarna och tomtarna ska värnas och inte avstyckas

För mer info och råd se sida 115 och 158.

Trädgårdarna präglas av uppvoxna träd

Huvudgården i Lanna by

De större ekonomibyggnaderna är en del av byns karaktär

En av Lanna bys gårdar

I bymiljön finns även äldre villabebyggelse

15d. Lanna kalk- och skifferindustrimiljö

Den äldre industrimiljön är mycket präglande för Lanna. Här finns såväl de öppna vattenfyllda brotten som lämningar av industribyggnader och äldre bebyggelse uppförd med koppling till industri men som idag fått andra användningar.

Bärande karaktärsdrag

- Efter kalk- och skifferoljeindustrin finns spår idag både i form av byggnader, anläggningar och olika typer av lämningar; så som dagbrotten, äldre maskiner, ekonomibyggnader, samt högar av restprodukter från kalk och skifferbrytningen
- Gemensamt för bebyggelsen är de stora tomterna med den storskaliga och generellt är mer påkostade bebyggelsen både i utformande och material. Bebyggelsen återfinns framför allt i närheten av den gamla fabriken och utmed huvudgatan med enstaka byggnader utspridda i samhället.

Råd och riktlinjer 15d Lanna kalk- och skiffermiljö

- Industrins miljöer ska fortsatt värnas och vara tydligt utläsbara i Lannas bebyggelsemiljö, så som de öppna dagbrotten, lämningar efter brytning, byggnader och anläggningar som kopplar till denna berättelse.
- Möjliggör för ett fortsatt bevarande och tillgängliggörande av dagbrotten och bevarade lämningar kopplad till dagbrotten och dess bebyggelse.
- Bebyggelsens ursprungliga arkitektoniska utformning ska bevaras och vara vägledande vid renovering, om- och tillbyggnader.
- Om ny bebyggelse läggs till i den befintliga miljön, ska den utgå från omgivande bebyggelse vad gäller placering på tomten, utformning och volymverkan.

För mer info och råd se sida 115 och 158.

F.d. kalkbrott

Yxhultsbolagets kontor "Borgen"

Äldre bostadshus, putsat

Rester efter kalkstensbrytning

Äldre ekonomibyggnad i kalksten

Industribyggnad

Flera större kalk- och skifferbrott

Industrilämningar

"Borgen"

Industribyggnader

Äldre byggnader kopplade till industrin

Laboratoriet

Kontoret

Dagbrott

Metodistkapell
Brandstation

Upplagsplats

Slättbygden

Karaktär och kontext

Slättbygdens förhistoriska landskap

Den östra delen av Lekebergs kommun är en del av Västnärkes slättbygd. Den omfattar hela eller delar av socknarna Kräcklinge, Hackvad, Edsberg och Knissta.

Området är relativt flackt och höjden över havet ligger huvudsakligen mellan cirka 50 och 75 meter, med någon enstaka höjd uppemot 90 meter. Jordarterna i området domineras av sandig morän som avsatts under istiden och postglaciala leror som avsatts under de efterföljande årtusendena då området utgjorde havsbotten. Över slättbygden går avlånga, nordsydliga förhöjda stråk med isälvsavlagringar och moränryggar, och i samma riktning ringlar flera vattendrag, varav Svartån är den största. Den enda större sjön i området är Logsjön som ligger på gränsen mellan Edsbergs och Tångeråsas socknar. Längre tillbaka i tiden, innan de stora utdikningarna, fanns fler våtmarker och sjöar i området. Resterna efter dessa har lämnat spår efter sig i form av mosse- och kärrtorv.

De högsta delarna av slättbygden steg ur havet för mellan 9000 och 10 000 år sedan, det vill säga under den tid vi kallar äldre stenålder. Då hade de hög-

sta partierna i Kilsbergen redan legat tillgängliga för människor och djur under drygt tusen år. Stenålderslandskapet utgjordes av en vidsträckt skärgård. De nya markerna, med näringsrik gammal havsbotten och låga, väl-dränerade höjdparter gav goda förutsättningar för både boende, djurhushållning och odling. Det flacka landskapet gjorde att hela slättbygden relativt snabbt torrlades och i övergången mellan yngre stenålder och bronsålder hade all kontakt med havet försvunnit.

Var människor under olika tider har bosatt sig, har växlat allteftersom levnadssätten och ekonomier-na förändrats. Det är dock uppenbart att Svartån under äldre tider utgjort en naturlig gräns mellan den mer tätbefolkade slättbygden och Kilsbergens utmarksområde. Detta ser man både under sten-, brons- och järnålder.

Stenålder

De första människorna som tog dagens slätt i besittning var sannolikt nomadiserande grupper med jägar-/samlare som tog sig fram mellan öarna som fanns där slätten idag breder ut sig. Dessa har lämnat få spår efter sig. Under yngre stenålder torrlades nästan hela slätt- och mellanbygden och under denna tid växte det fram en jordbruksbaserad ekonomi som medförde att människorna blev bofasta.

De första bönderna etablerade sig på platser med lättbrukade jordar, tillgång på sötvatten, bra kommunikationer och möjligheter till skyddade och torra boplatssytor. På slätten finns det framför allt många spår från stenåldern i Edsbergs socken, där en ganska stor mängd stenföremål, till exempel yxor och dolkar, hittats. Även i Hackvads socken har en del föremålsfynd hittats och där har man tidigare undersökt stenåldersgravar, så kallade hållkistor, strax norr om Håvesta. Det är tydligt att stenåldersbygderna framför allt varit koncentrerade kring vattendragen på slätten, även om det också gjorts enstaka fynd närmare Kilsbergen.

Bronsålder

Bronsålderns människor har säkerligen bott över stora delar av slättbygden. Bronsålderslämningarna är fåtaliga och det är därför svårt att bilda sig en klar uppfattning om bosättningsmönstret under denna tid. Slättens vattendrag, våtmarker och bra betesförutsättningar bör ha varit idealiska för den tidens bönder. Utifrån det vi kan se har man troligen bott och brukat ungefär samma områden som under yngre stenålder. Spåren efter bronsåldern kan man idag främst se i form av gravrösen, placerade på höjdparter, och som hållristningar i block och berg i de lägre delarna av slättlandskapet. Dessa hittar vi i Edsbergs och Hackvads socknar, men även

Vy ut från en fornborg i Kilsbergen. Årtal saknas.

i Knistas och Hidinges mellanbygd. Ett fint exempel på röse är Drakrösan på Botåsens gravfält och skålgropar finns bland annat att beskåda på älvkvarnsblocket i Håvesta ekhage.

Järnålder

Under järnåldern etablerades allt fler gårdar och byar i slättbygden. I slutet av perioden fanns bosättningar spridda över hela området, vilket den stora mängden järnåldersgravfält i trakten tydligt visar. Ensamliggande järnåldersgravar finns utspridda över hela slättbygden, medan större gravfält framför allt finns i Hackvads och södra delen av Edsbergs socken. Gravarna är oftast placerade på höjdsträckningar. Fina gravfältsexempel finns i naturreservaten i Botåsen, Ekåsen och Håvesta ekhage, samt vid Spökkullen och Högen.

Under järnåldern byggs fornborgar i kanten av Kilsbergen, med utsikt över slättlandet (se foto till vänster). Borgarnas syfte är idag oklart, men de ligger mycket strategiskt på gränsen mellan berg och slätt. Borgaresjö skansar utgör ett fint exempel.

Enstaka fynd efter blästbruk i slättbygden visar att man redan tidigt framställt järn, även om det var mycket småskaligt. Fynd med järnåldersdateringar har gjorts i området kring Riseberga kloster och i Vintrosa.

Från slutet av järnåldern finns det några exempel på fynd som ger associationer till ett övre samhällsskikt, såsom runstenarna i Kräcklinge och Edsberg, samt den stora silverskatten från Eketorp. Kort tid efter att dessa statusföremål tillkommit börjar medeltiden, med bland annat kyrko- och klosterbyggen nere på slätten.

Medeltiden och nyare tid

Sverige började kristnas under medeltiden och i takt med att den kristna läran började slå rot i landet under 1100- och 1200-talen börjar kyrkor att uppföras runt om i Sverige, så även i Lekeberg. I samband med kyrkobyggandet började landet geografiskt att delas in i olika socknar. Sockenindelningen har varit en viktig grund för organiseringen av landet för planering och styrning.

De bördiga jordarna på slätten gav goda förutsättningar för odling och bosättning, vilket avspeglar sig i bebyggelsestrukturen och sockenkyrkorna. Den äldsta bevarade bebyggelsen sammanfaller med de lättodlade markerna i socknarna Kräcklinge, Hackvad, Edsberg, Tångeråsa samt östra delen av Knista socken. I Lekeberg fanns ett stort inslag av kyrkligt innehav under medeltid genom Riseberga kloster, där nunnorna i klostret även hade hyttor. Kyrkobyggandet och sockenbildningen kom starkt att påver-

Tångeråsa medeltida kyrka från 1290-talet. Kyrkan är en av landets äldsta bevarade

ka samhället och för Lekebergs äldre socknar har flertalet medeltida ursprung där Knista anses vara länets äldsta daterade kyrka med delar bevarade från 1123. Tångeråsa kyrka från 1200-talet är en av landet äldsta bevarade träkyrkor från medeltiden.

Byar, gårdar och skiften

Hur Lekebergs bebyggelse såg ut under medeltiden finns det lite information om, men en jordbruksbygd hade börjat väga fram och det finns uppgifter om att byn var en vanlig form. Vid sidan av den utpräglade jordbruksbygden började bergsbruket att utvecklas i området under medeltiden, men där förekom järnhanteringen redan under förhistorisk tid.

Byn har sedan förhistorisk tid varit den grundläggande formen för social organisation. En by består av en samling gårdar eller hus som bildar en enhet där gårdarnas jord ligger i ägoblandning med varandra. Byn kan bestå av en eller flera gårdar som omfattar ett skifteslag. Inom varje gårde, omgärdat av en gärdesgård låg tegarna där var teg innehades av en gård inom byn. För att hålla ordning i byn kom under 1700-talet den så kallade byordningen att införas. Först under 1800-talet med laga skifte började gårdar att flytta ut från byn för att bilda egna enheter.

I Sverige kom storskiftet under slutet av 1700-talet, enskiftet som trädde i kraft 1803 och särskilt laga

Riseberga kloster och klosterruin

Vid slutet av 1100-talet grundades Riseberga kloster som ett nunnekloster inom cistercienserorden och klostret användes fram till 1500-talet när det ödelades av en brand.

Klostret utvecklades under sin aktiva tid till en stor markägare i trakten, detta tack vare omfattande donationer. Klostret kom att äga stora gods, betesmarker, kvarnar, skog, bra fiskevatten och humlegårdar runt om i sex landskap. Mark som låg på långa avstånd arrenderades ut mot betalning i natura eller pengar. Även närheten till bergsmannabygden syns genom klostrets inkomster från järnframställningen, där de hade intressen i både Åmmebergs- och Rönne hyttor.

Genom Gustav Vasas intåg och övertagande av kungamakten och reformationen som genomfördes 1527 drogs klostrets egendomar in under kronan. Marken kom sedan att delas ut som belöningar till personer som tjänat kungamakten. År 1546 brann klostret ner efter ett blixtnedslag och idag finns endast ruiner kvar som kan berättas om Riseberga kloster.

Cistercienserorden som klostret tillhörde grundades i Frankrike på 1000-talet och orden hade stora framgångar under 1100-talet runt om i Europa. Cistercienserorden var den första klosterorden som kom till Sverige och kom att få stort inflytande i det medeltida Sverige.

I anslutning till klostret står Riseberga bönehus, en av landets äldsta frikyrkobyggnader från 1855.

skiftet 1827 att få om fattande inflytande på hur byarna lokaliserades och hur odlingsmarkerna fördelades och nyttjades. Skiftesreformerna hade som syfte att verka för ett bättre markutnyttjande med högre avkastning på skördarna. På så sätt skulle förhållandena hos allmogen förbättras och staten få ökade skatteintäkter.

Längs "getryggen" en äldre vägsträckning längs med åsen i Edsbergs socken ligger flera äldre bylägen, däribland Frövi, Sörby och Gräfsta, samtliga var före skiftena ordnade som radbyar. Sörby var vid 1800-talets början den största av byarna med ett stort antal gårdar.

De stora markägarna och säteribildningen

Riseberga kloster har allt sedan medeltiden starkt präglat Lekebergsbygden med ett stort markinnehav och särställning. Genom Gustav Vasas intåg och reformationen kom en skiftning av markägandet att ske där Risebergas stora markinnehav drogs in till Kronan. Runt om på de bördiga markerna kom större gårdar att etablera sig under 1600-talet genom säteribildningen. Denna förändring i ägoförhållandena och etableringen av säterier och herrgårdar har framför allt präglat socknarna Hidinge och Kräcklinge, där Villingsberg i Hidinge kan nämnas och de stora gårdarna kring dalgången i Kräcklinge med Falkenå, Skofesta, Höjen och Väsby. I Hackvad återfinns en herrgård i form av Bärsta. Tångeråsa socken

har kommit att starkt präglas av Trystorp vars markinnehav omfattade hela socknen. Lekebergs verkliga slättbygd med en utpräglad herrgårdsbygd ligger i Kräcklinge socken. Under 1600-talet blev Skoftesta kronosäteri och under samma århundrade etablerades Torps gård. Luggavi, Höjen, Väsby och Sörby bildades på 1700- och 1800-talen, ursprungligen ur byar, vilka genom sammanslagning och avhysning blev större gårdar.

Under slutet av 1500-talet inleddes en omfördelning av kyrkojorden, som genom Gustav Vasas reformation förstatligades. I och med detta kunde nu kronan få avkastning på jorden. Under 1600-talet präglades Sverige av alla de krig som fördes ute i Europa. Kronans kassa gapade tom och för att kunna betala ut löner gjorde kronan jorddonationer. På så sätt kom adelns ställning och rikedomar att grundläggas på jordäggande. De jordäggande böndernas ställning förändrades, där de jordäggande bönderna tidigare betalat skatt till kronan kom nu deras skattehemman att doneras till den tjänstgörande adeln och bönderna kom därmed att bli underställda både frälse (frälsejord) och kronan (kronojord).

De stora godsbildningarna som kom till vid denna tid har kommit att präglat landskapet, inte minst i Lekebergs östra delar kring Kräcklinge socken. Säterierna är en beteckning för de gårdar som hade fullständig skattefrihet. Under 1500-talet låg dessa

säterier sida vid sida med bondebygdens jordbruk. Under 1600-talet sker en förändring där säterierna etablerar sig på den frodiga centralbygden och bönderna avhystes från sina gårdar eller byar.

Frälsejordens utbredning sammanfaller i stort sett med landets främsta jordbruksbygder, däribland Närke-slätten och Mälardalen. Frälsejorden som ägdes av adeln kan delas in i två delar, dels huvudgårdsjorden, det vill säga den jord som brukas av huvudgården med hjälp av i huvudsak dagsverkskyldiga bönder och torpare, dels jorden som brukades av bönder som betalade arrende till huvudgården för att få bruka marken. Arrendet betalades både i natura och i pengar och löd under ett hemman och kunde ligga långt från huvudgården. Förutom skattejord och frälsejord fanns även jord som ägdes av kronan, så kallad kronojord.

Ett modernt jordbruk växer fram

Vid mitten av 1800-talet förändrades landskapsbilden genom laga skiftet, där byar splittrades och gårdar flyttade ut, en tid som brukar kallas för den agrara revolutionen. Laga skifte kom att stimulera till nyodling och modernisering av jordbruket med effektivare jordbruksmetoder med större sammanhängande åkerarealer och nya odlingsmetoder och verktyg. Den bebyggelse vi ser idag när vi åker genom odlingslandskapet är i stort från denna tid.

Agrara begrepp

Frälse innebär att man är skattebefriad, frälst från skatt. Det svenska frälset infördes av Magnus Ladulås genom Alnsö stadga år 1280, vilket senare kom att kallas adel. Frälset eller adeln som det sedan kom att kallas utgjordes av etablerade stormän och förmögna bönder som genom kungen givits befrielse från att betala skatt i utbyte mot att de gjorde krigstjänst med man och häst i full rustning. Frälsets jordegendomar kallades frälsegårdar eller frälsegods. Huvudgården inom egendomen kallades sätesgården och var helt skattebefriad.

Mantal. I fastighetssammanhang är ett mantal ett hemman (en gård) som ansågs kunna försörja en familj. Vid beräkningen av mantal räknas både vad exempelvis vad åkrar, ängar, skog och fiskevatten gav. Mantalsstorleken och markarealens storlek har inget direkt samband.

Hemman är ett äldre begrepp för ett hem eller bostad. Vanligen motsvarar ett hemman en bondgård med en sådan storlek att den kunde försörja en familj och betala den skatt som ålåg egendomen. Ett hemman som bedöms kunna försörja en hel familj räknades som ett helt mantal. Till följd av hemmansklyvning, då gårdens mark delades upp vid arv eller gifte, ökade med tiden antalet gårdar

per hemman. Under 1700- och 1800-talen var det inte ovanligt att det fanns fyra-fem bondgårdar per hemman.

Frälsehemman brukades av en frälsebonde och hemmanet var underordnat ett frälsegods som ägde arrenderätt. Arrendet eller skatten, tidigare kallat avrad, betalades av brukaren till ägaren av frälsegodset.

Skattehemman. Jorden till ett skattehemman ägdes av bonden och skatten betalades in till Kronan. Skattegårdarna eller skattehemmanen beboddes av självägande bönder.

Kronohemman. För ett kronohemman var det Kronan som var både jordägare och ränteägare. Kronogårdarna beboddes av bönder vilka betalade skatter och avgifter till Kronan.

Skattefrälsebonde. En skattefrälsebonde var en självägande bonde vars skattskyldighet till Kronan överlät till en adelsman. Dessa bönder bibehöll äganderätten till sin jord, men de skatter och avgifter som de skulle betalt till Kronan, gick i stället till frälsehemmanen.

Torp avser en arrendeform, utan åborätt, där arrendet betalades helt eller delvis i natura. Inom bergslagen var torpare skyldiga att leverera träkol till det bruk som ägde torpet.

Sven Hjalmarsson med en volvotraktor och Bernt Davidsson på självbindaren av modell Herkules vid skördearbete i Västra Hulvik. Årtal saknas. Västernärkes hembygdsförening

Delar av jordbrukslandskapet i Drumlinområdet i Hackvads socken

Industrialiseringen och ett jordbruk i modernisering

Vid 1800-talets början hade vissa väsentliga förändringar skett genom de tidigare skiftesreformerna och ett modernare jordbruk. Skiftena medförde att en eller flera gårdar flyttade ut från byarna och de utflyttade gårdarna började sprida ut sig i landskapet. Utformningen av den nya bebyggelsen skiljde inte mycket från bebyggelsen i byn, även om byggnadernas gruppering blev något friare än tidigare.

Först under 1800-talets senare del började utformning och byggnadsteknik påverkas av rådande smakideal och bli mer moderna. De nybildade hushållningssällskapen kom till för att sprida ny kunskap

inom jordbruket till bönderna och de gav även ut mönsterritningar på nya bostadshus och ekonomibyggnader. Detta medförde att likartade byggnader började uppföras över hela landet. En ny typ av ladugård började byggas ute på landsbygden mellan 1890–1940. De nya ladugårdarna krävde större plats och inrymde flera funktioner. De flesta av dessa ladugårdar är byggda i en rektangulär form, med en ladugårdsdel i timmer eller sten med höskulle i stolpverk. I förlängningen fanns utrymmen för småkreatur, häststall, mjölkammare, kraftfodersutrymmen med mera. I linje eller vinkelrätt mot ladugården byggdes en loge. Byggnaderna är rationellt byggda med målade fasader och tjärade papptak eller tegeltäckta tak, spröjsade fönster med detaljer i fasad som skiftade med tiden från schweizerstil (snickar-

glädje) till nationalromantik. Den obesuttna befolkningen som tidigare bott i byarnas utkanter fick efter skiftet flytta ännu längre ut på byns utmarker för att uppföra sitt torp och odla upp ny mark. Lekeberg präglas stark av torpmiljöer i anslutning till det utpräglade herrgårdslandskapet i Kräcklinge och i skogsbygden med koppling till bergsmannabygden.

Med skiftet började jordbruksdriften slå igenom. Nya verktyg och maskiner börjar revolutionera jordbruket och tidigare ängsmark odlades nu upp. För att vinna ny mark började även det stora diknings- och sjösänkingsarbeten. Till detta arbete beviljade staten anstånd och lån till jordbruksföretagen. I Lekebergstrakten var det flera större och mindre vattendrag och våtmarker som sänktes. Hela Skar-

Vägar

Lekeberg har ett ålderdomligt vägnät där vägarna karaktäriseras av småskalighet och slingrar sig fram i landskapet mellan de medeltida kyrkorna och omgivande by- och gårdslägen. Det äldre vägnätet ligger ofta i randzonen mellan skogsmarken och den värdefulla åkermarken och blev då också en tydlig gräns mellan det odlade och det icke odlade. Tittar man i backspegeln är färdvägarna från förhistorisk tid sällan anlagda. De syns idag som rester i landskapet i form av hålvägar och längs dessa stigar färdades man till fots eller till häst. Det finns naturliga förutsättningar för var vägar anläggs och idag kan detta synas tydligt genom att generationer av vägar, som det kan skilja tusen år mellan ligga sida vid sida.

Det är först under 1600-talet som vägsystemen börjar utvecklas och detta framför allt för att underlätta transporter och kunna driva in skatt. Under 1700-talet kom den kungliga förordningen, vilken slog fast att allmänna vägar och broar skulle byggas i sten. Under 1700-talet börjar vägarna få en något moderna utformning med vägbankar som börjar resa sig och de var för tiden ofta tekniskt avancerade. När vi kommer in på 1800-talet och Sverige börjar gå in i industrialiseringen börjar staten engagera sig mer i rikets vägbyggen och år 1841 bildas Kongl. Styrelsen för allmänna väg- och vattenbyggnader, senare det som blev Vägverket och nu Trafikverket. År 1944 togs ansvaret för det allmänna vägsystemet över av staten och med detta var de drömmar som Gustav III satt och funderade över på 1700-talet, med råge uppfyllda. Mycket har hänt sedan de för-

historiska stigarna som löpte längs åsryggarna. Idag kräver våra allmänna vägar ofta stora arealer och skär igenom landskapet och strukturer, där vägarna ofta är bredare och rakare.

Letstigen. Genom Sverige går ett flertal viktiga landsvägar med historisk hävd som förbinder viktiga delar av landet, en går igenom Lekeberg i form av Letstigen. Vägen spåras ner i medeltid utifrån olika källmaterial och vägen gick mellan Värmland och Närke och sedan vidare mot Stockholm. Letstigen har som många vägar förändrats över tid och delar har rätats ut och moderniserats. Bland annat kan man öster om Lövsta gård följa Letstogens gamla slingrande sträckning en bit på vägen mot Vintrosa-Sanna.

Karlskogavägen. En annan väg att nämna är Karlskogavägen som genom historien har haft flera olika sträckningar, idag i form av E18. Vägen förband Örebro med Karlskoga och gick över Kilsbergen. Under 1800-talet var Karlskogavägen tillsammans med Letstigen områdets viktigaste allmänna landsväg.

Bergslagsvägen. Ytterligare en viktig väg vid samma tid var den så kallade Bergslagsvägen som löpte längs med Kilsbergens förkastningsbrant, genom Lekhyttan mot Nora. Gettryggen som går längs med åsen genom Edsbergs socken är en annan väg att nämna. Under 1900-talet är vägprojekten många i Lekberg för att förbättra kommunikationen, däribland anlades en hel del nya skogsvägar under 1920- och 30-talen i Kilsbergens skogstrakter.

Kreatur i slättbygden

bysjön på gränsen mellan Hackvad och Hardemo socknar försvann och ny mark togs i anspråk för odling. Även Logsjön, Täljeån och kärrområdet vid Kräcklinge och Granhammar förändrades genom utdikningsföretagen.

Nya tider

På 1930-talet nådde nyodlingen i landet sin kulmen. Genom de statliga egnahemslånen mellan 1900 och 1940-tal tillkommer lite mer än 30 000 småjordbruk över hela landet. Under 1930-talet fanns cirka 300 000 gårdar som omfattade 4,8 miljoner hektar mark. Efter andra världskriget kommer jordbrukets

företag och areal att minska i en allt snabbare takt. Denna förändring med mekanisering och expansion i jordbruket satte dock inga större spår på bebyggelsen. De stora ekonomibyggnaderna som uppfördes från slutet av 1800-talet inrymde ännu de nya maskinerna och redskapen och ett större antal djur. Under 1950-talet fortsätter omvandlingen och fler små gårdar läggs ned och jordbruksenheterna blir allt större ute på slättbygden. I skogsbygden blev det dock snarare det motsatta, här lades de småskaliga åkermarkerna ned och skogen började åter erövra marken och sluta sig kring bebyggelsen. Under den snabbaste omvandlingen under 1960-talet la-

des varje dag mer än 10 gårdar ned i landet. År 1840 arbetade 87 procent av befolkningen i Örebro län inom jordbrukssektorn för att hundra år senare vara nere på 28 procent. Fram till 1975 lades 165 000 gårdar ner och med det minst en miljon ekonomibyggnader som nu tjänat klart sitt ursprungliga syfte. I slättbygden började, parallellt med nedläggningen, åkermarken att förändras från oregelbunden och naturanpassad till kvadratisk och rektangulär. Idag är ökningen av hästgårdar ett tydligt inslag på landsbygden. Vid mindre småbruk har marken planterats igen med barrskog, vilket man framför allt kan se i Tångeråsa socken och i bergsmannabygden.

Drumlinlandskapet i Hackvad socken

Drumlinlandskapet

Lekbergs syd/sydöstra delar präglas av Drumlinområdet, ett landskap som kännetecknas av en stor omfattning drumliner som löper i nord-sydlig riktning genom landskapet. Drumlinerna är en landskapsformation som bildat efter den senaste istiden, i form av moränkullar i form av flacka välvda kullar i varierande storlek.

Markanvändningen i området är agrar, med ett jordbruk som går ner i förhistorisk tid och karaktäriseras av ett öppet landskap med långa utblickar och djupa siktlinjer i det mosaikpräglade landskapet.

Bebyggelsen är i det böljande landskapet företrädesvis lokaliserad till höjdlägen, längs med drumlinernas krön eller dalgångssidorna och består näst intill uteslutande av gårdsbebyggelse. Den är ofta välbevarad i traditionell byggnadstradition, målad i röd slamfärg. Genom området slingrar sig ett småskaligt och ålderdomligt grusbelagt vägnät som följer äldre strukturer och terrängen. De större vägarna möts ofta vid de medeltida kyrkorna i bygden, vilka är centralt placerade med utsikt över det omgivande landskapet. Landskapet med bärande strukturer som vägnät, bebyggelsemönster och vattendrag har en tydligt nord-sydlig riktning vilka utgår från drumlinernas sträckning.

Drumlinområdet är kulturhistoriskt värdefull på nationell nivå och utpekad som riksintresse för kulturmiljövården (se sida 12-13).

Att värna slättbygden

Vy mot Hackvads kyrkby

Sammanfattning av kulturhistoriska värden

Lekeberg har en mångfald av berättelser som idag kan utläsas i landskapet. För Lekebergs utpräglade jordbruksbygd i slättlandskapet är värdena framför allt följande:

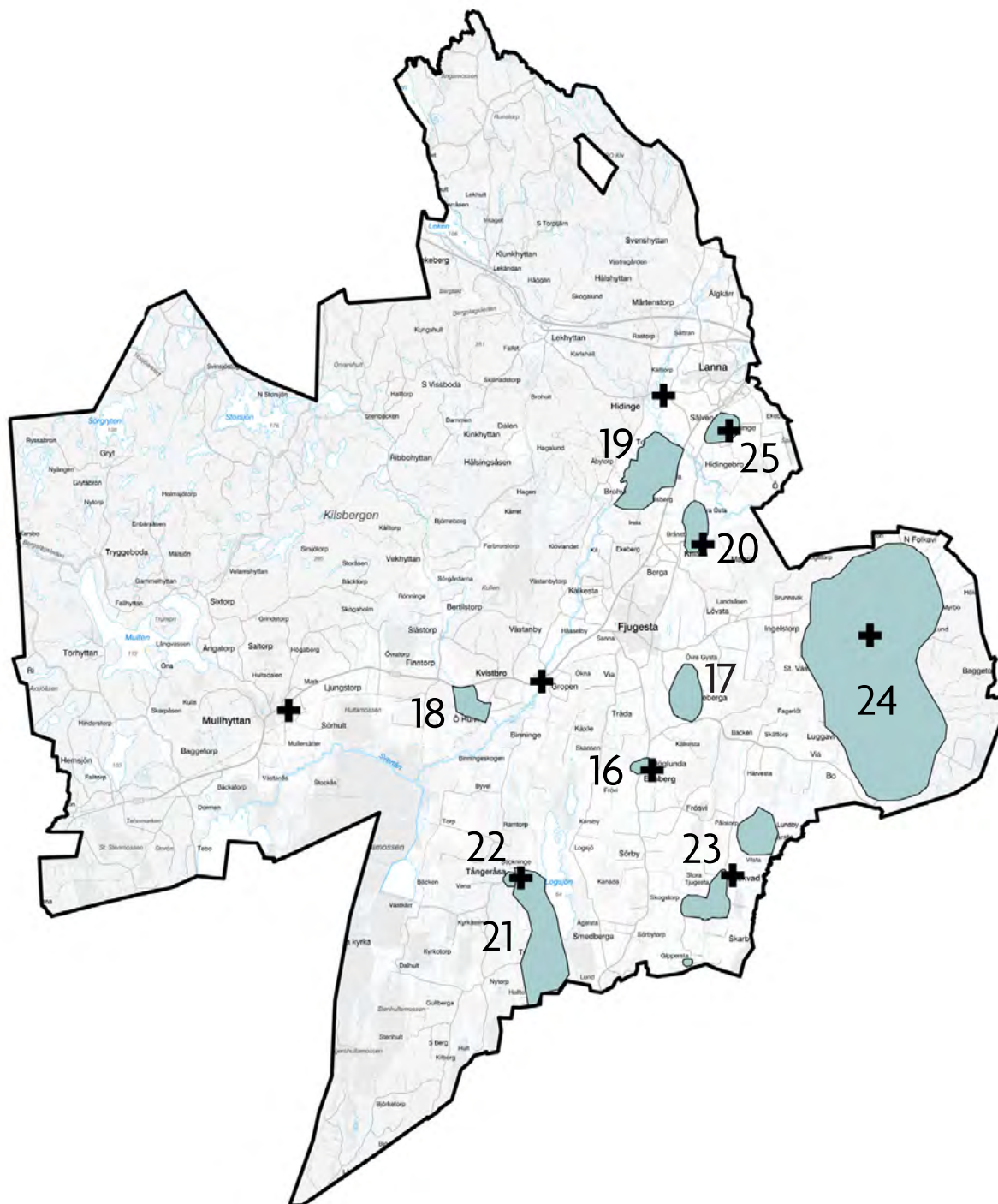
- Lekebergs slättbygd har en välbevarade bebyggelsestrukturer, äldre vägnät och markanvändning med långt tidsdjup.
- Lekebergs sammanhållna landsbygd ger en mycket god och representativ bild av utvecklingen från förhistorisk tid fram till 1900-talets första hälft.
- De välbevarade by- och gårdsmiljöerna tillsammans med de historiska sockencentrumen/kyrkbyarna med de medeltida kyrkorna med tillhörande bebyggelse visar på ett pedagogiskt sätt ett utpräglat jordbrukslandskap i Mellansverige.
- Landskapet i de östra delarna av Lekeberg i anslutning till de produktiva jordarna präglas av stora säteribildningar med ett rationellt brukat landskap, alléer och stora herrgårdsmiljöer med tillhörande arrendegårdar och torp.
- Området har ett stort antal synliga och lätt utläsbara förhistoriska och historiska spår som ger landskapet ett tidsdjup.

Särskilt värdefulla kulturmiljöer

Slättbygden

- 16. Edsbergs sockencentrum
- 17. Riseberga
- 18. Hulvik
- 19. Västra Göksvalla och Hallsberg
- 20. Knista sockencentrum och Östa bymiljöer
- 21. Trystorp
- 22. Tångeråsa sockencentrum
- 23. Hackvad sockencentrum med omgivande agrara bebyggelsemiljöer
- 24. Kräcklinge herrgårdslandskap
- 25. Hidinge gamla kyrka och kyrkby

Karta över särskilt värdefulla kulturmiljöer i Slättbygden. Karta över lagskyddade landskap och byggnader återfinns på sida 13.

Kräcklinge herrgårdskapslandskap

Vy ut över Edsbergs socken

Knista socken

Bärande karaktärsdrag

De kulturhistoriska värdena uttrycks i den fysiska miljön genom värdefulla egenskaper och karaktärsdrag som är viktiga att ta hänsyn till för att värdet ska bibehållas. Det innebär att vissa av dessa egenskaper och karaktärsdrag inte kan ändras eller tas bort utan att värdet minskar.

Landskapet och bärande strukturer

- Lekebergs slättbygd präglas av ett böljande landskap med bebyggelsen lokaliserad till åsryggar, moränhöjder och längs med dalgångssidorerna i skogsbrynet.
- Genom landskapet slingrar sig ett småskaligt vägnät ofta grusbelagt, där vägarna i många fall har hävd ner till i all fall 1600-talet. Delar av vägnätet har tidsdjup ner i förhistorisk tid, vilket runstenar och andra lämningar vittnar om.
- Herrgårdskapslandskapet, vilket framför allt präglar Kräcklinge, karaktäriseras av ädellövträd, stora sammanhängande åkerarealer, alléer och stora mangårds- och ekonomibyggnader, ståndsmässigt uppförda både avseende material och arkitektur.
- Herrgårdsmiljöerna ligger synligt placerad med vida utblickar.
- I anslutning till herrgårdsmiljöerna karaktäriseras miljön av arbetarbostäder, torp och arrendegårdar.
- Jordbruksmarken är i huvudsak fri från bebyggelse, och i huvudsak aktivt brukad.

- By- och gårdskapslandskapet karaktäriseras av brukningsenheter företrädesvis placerade i randzonen och på moränhöjder. Flertalet bevarade bystrukturer i form av radbyar finns i området. Vidare präglas landskapet av laga skifte med utskiftade gårdar placerade ensamma ute i jordbrukslandskapet.
- De fortsatt öppna och hävdade åker- och beteslandskapet är bärande för förståelsen och upplevelsen av jordbrukslandskapet.

Bebyggelsen

- Bebyggelsen karaktäriseras av traditionell byggnadstradition för svensk landsbygd i Mellansverige.
- Den agrara bebyggelsen präglas av den traditionella byggnadstraditionen med material och husformer typiska för framför allt 1700- och 1800-talen samt tidigt 1900-tal. Närkestugan är typisk med stående locklistpanel, klädda knutlådor, stående rektangulära tvåluftsfönster i trä, sadeltak täckta med taktegel och målade i röd slamfärg. Herrgårdarnas mangårdsbyggnader präglas av ljusa oljefärger.
- Missionshusen som finns runt om i Lekeberg karaktäriseras av en klassisk rektangulär form med brant sadeltak med spetsbågiga fönster, typiskt nygotisk karaktär, målade med röd slamfärg, även ljus oljefärg förekommer.

Råd och riktlinjer Tema Slättbygden

Råden är framtagna för att Slättbygdens kulturhistoriska värden ska värnas. För mer info och råd om vård, underhåll och nya tillägg se sid 14-15, 36-37 och under respektive kulturmiljö nedan.

Hänsyn till omgivande landskapsbild och strukturer

- Slättlandskapet består i huvudsak av stora landskapsutsnitt med djupa siktlinjer och utblickar. Här kan stora förändringar och tillägg påtagligt påverka omgivande landskap.
- På landsbygden är det ofta kyrkan som blir en solitär byggnad som sticker ut i bebyggelsen med sitt höga torn och putsade stenfasad. Ny bebyggelse bör här underordna sig kyrkans dominans i volym och skala.
- Drumlinområdet är ett utpekad riksintresse för kulturmiljövården. Här får inga åtgärder ske som påtagligt kan skada riksintressets bärande värden.
- Ett aktivt jordbruk, med brukade öppna åkermarker bör värnas.
- Genom att fortsatt hävda landskapet, bidrar detta till att landskapsbild bevaras och den agrara användningen fortsatt blir tydligt läsbart.
- Aktiva och tidigare brukade jordbruksmarker bör inte bebyggas.
- Inom herrgårdslandskapet är ädellövträd vanligt, vilka bör värnas.

- Alléer och stengärdesgårdar kan omfattas av biotopskydd. Dessa är också bärande strukturer och en viktig del av landskapet och ska bevaras.
- Herrgårdsmiljöer bör vara den dominerande bebyggelsen inom herrgårdslandskapet, framför allt i Kräcklinge, där nya tillägg underordnas.
- Äldre vägsträckningar bör vara avläsbara och värnas.
- Milstenar och andra äldre vägmärken kopplade till vägen bör bevaras och skötas. Dessa kan vara fornlämningar, skyddade enligt kulturmiljölagen.
- Vid förändring i miljön ska antikvarisk sakkunig medverka i planprocess och vid bygglov som kan påverka kulturmiljöns utpekade värden och karaktärsdrag.

Herrgårdslandskapet

- Herrgårdsmiljön har en lång bebyggelsehistoria. I miljön ingår oftast både herrgården/slottet, by- och gårdsmiljöer och torpbebyggelse. Detta är viktigt att beakta vid nya tillägg och ändring av befintlig bebyggelse
- Ny bebyggelse bör ansluta till sin närmiljö, är etableringen i torpmiljön, bymiljön eller kring herrgården ska bebyggelsen anpassas därefter.
- Ny bebyggelse i herrgårdsmiljön behöver utgå från befintliga vägnät och strukturer.
- Inom herrgårdslandskapet är ädellövträd vanligt, vilka ska värnas. Alléer är skyddade genom biotopskydd och får därmed inte fällas utan dispens som söks hos länsstyrelsen.

- Herrgården ska vara den dominerande bebyggelsen i miljön, som nya tillägg underordnas.
- By- och gårdsmiljöer
- Vid tillägg i byar är det viktigt att nya byggnader placeras och anpassas till den befintliga bystrukturen.
- Vid nybyggnad ska hårdgjorda ytor undvikas.
- Där bebyggelsen domineras av falu rödfärg i gårds- och bymiljöer, bör även nya byggnader med fördel målas i faluröda nyanser.
- Ny bebyggelse bör inte placeras på närliggande jordbruksmark, utan vid skogsbryn och på höjder i landskapet.
- Ekonomibygnaderna är viktiga för förståelsen av tidigare verksamhet både i by- och gårdsmiljöer. De bör bevaras.

Kyrkbyar och sockencentrum

- Kyrkan med omgivande byggnader såsom sockenstuga, klockarstuga, fattigstuga, skolhus, sockenmagasin och kyrkstallar bör bevaras i sin helhet inom kyrkbyn/sockencentrumet och underhållas. Vid tillägg i miljön bör inte dessa byggnaders samband brytas upp.
- Nya tillägg i kyrkomiljön ska följa givna strukturer och bebyggelsemönster och ansluta till platsen gällande volymverkan och materialval.
- Kyrkans dominans i landskapsrummet bevaras.
- Kyrkorna är kyrkliga kulturminnen och skyddas genom kulturmiljölagen.

16. Edsbergs sockencentrum

På en ås i det öppna slättlandskapet ligger Edsbergs sockencentrum med medeltida kyrka. I Edsberg finns också kommunens enda modernistiska bygdegård.

Den första kyrkan i Edsberg kan ha byggts redan i slutet av 1000-talet. Det som talar för det är en befintlig pelare av sandsten med ornament i kyrkans långhus. Pelaren är från Riseberga och anses ha tillhört det gårdskapell som skulle ha varit uppfört vid Riseberga århundradet före klostrets tillkomst. Idag återfinns pelaren på Örebro Läns Museum. Äldsta delen av Edsbergs kyrka kan annars dateras till mitten av 1100-talet. Sydportalen med sin rikt dekorerade dörr är från den tiden.

Kyrkan byggdes troligen först som en privat gårdskyrka, men har sedan dess byggts om och till under århundradena. En tydlig förändring av kyrkan skedde år 1650 då kyrkan började utvidgas. Då gjordes en tillbyggnad på södra sidan och byggmaterialet hämtades från klostret vid Riseberga, vilket brann ned år 1546. Riseberga kloster och Edsbergs församling tycks ha haft nära anknytning till varandra och under medeltiden var sockenprästen konfessor vid klostret och bodde vid Riseberga.

En av klockorna i tornet kommer också från klostret vid Riseberga. Den vackra altartavlan är utförd 1685 av snickaren Markus Hök från Riseberga. Den föreställer Jesus i bön i Getsemane. På sidorna finns skulpturer avstår apostlarna. Altartavlan togs bort från kyrkan i början av 1800-talet och placerades i sockenstugan. Numera finns den dock åter på sin rätta plats. Den medeltida dopfunten är också en sevärdhet.

Vy mot Edsbergs medeltida kyrka. Foto Rasmus Axelsson, 2014

Kring kyrkan samlades för socknen gemensamma byggnader såsom skola, klockargård, kyrkskola, kyrkstallar, fattigstuga och bygdegård. I anslutning till miljön finns gårdarna Storgården liksom Höglundagården som var klockargården. Prästgården låg en liten bit från kyrkan, på den häradsekonomiska kartan från senare delen av 1800-talet benämnd Kälkesta gård.

Bygdegården som idag står på platsen uppfördes på 1950-talet och under 1950-60-talen var verksamheten livlig med både teater och bio. Verksamheten bedrivs fortsatt i byggnaden.

Motiv till bevarande

Miljön som helhet utgör en särskilt värdefull miljö enligt plan- och bygglagen. Miljön ligger inom utpekat riksintresse för kulturmiljövården - Drumlinområdet.

Edsbergs medeltida kyrka och bevarade sockenanknuten bebyggelse är ett tydligt exempel på ett sockencentrum i Lekebergs utpräglade jordbrukslandskap. De sockengemensamma byggnaderna är ett tydligt uttryck för 1800- och 1900-talen och behovet av samhällsgemensam bebyggelse. Bygdegården från 1950-talet är ett tydligt uttryck för modernismen och folkrörelsen. (*Sockencentrum, slättbygd*)

Bärande karaktärsdrag

- Den medeltida kyrkan med sitt torn ligger monumentalt och synligt placerad i det omgivande öppna jordbrukslandskapet.
- Bebyggelsen ligger samlad på åsryggen omgiven av grönska längs den gamla sockenvägen som följer landskapet i nord-sydlig riktning.
- Bebyggelsen har äldre karaktär, målad med röd slamfärg. Mangårdsbyggnaderna till gårdarna Storgården och Höglunda har avvikande färgsättning i ljus oljefärg.
- Bygdegården från 1950-talet har en tydlig modernistisk utformning med enkel volymverkan och putsade fasader.
- Hela miljön omsluts av grönska.

Råd och riktlinjer

16 Edsbergs sockencentrum

- Kyrkomiljön ska bevaras och underhållas. Edsbergs kyrka är kyrkligt kulturminne och skyddas av kulturmiljölagen.
- Kopplingen mellan kyrkomiljön och sockencentrumet ska vara tydligt läsbar.
- Befintliga byggnader ska hållas i vårdat skick och ursprungliga karaktärsdrag och detaljer ska värnas.
- Välj fasadmateriäl och färgbehandling efter byggnadens ursprungliga utformning och omgivande miljö.
- Vid nya tillägg/ändringar i miljön ska anti-kvarisk sakkunnig medverka.
- Ny bebyggelse som inte kopplar mot användningen bör inte tillkomma i direkt anslutning till miljön.

För mer info och råd kring vård, underhåll och nya tillägg se sid 181 (Slättbygden) och sid 14-15, 36-37 (övergripande råd).

Häradsekonomska karta från sekelskiftet. Utsnitt vid Edsbergs kyrka med omgivande landskap

Vy mot Storgården och omgivande öppna slättlandskap. Foto Rasmus Axelsson, 2014

Mangårdsbyggnad Storgården. Foto Rasmus Axelsson, 2014

Kyrkstall och förrådsbyggnad tillhörande kyrkan
Foto Rasmus Axelsson, 2014

Sockenskola. Foto Rasmus Axelsson, 2014

Bygdegården från 1950-talet. Foto Rasmus Axelsson, 2014

17. Riseberga

På en höjd med vida utblick över det böljande drumlinlandskapet i Edsbergs socken ligger Riseberga, en plats med lång kontinuitet som starkt präglat bygden. Här finns ruinen efter ett nunnekloster som brann ner 1534, ett bönehus först i sitt slag i Sverige från 1855 och Riseberga storgods med sina ståndsmässiga byggnader och omgivande marker.

Vid slutet av 1100-talet grundades Riseberga kloster som ett nunnekloster inom cisterciensorden och klostret användes fram till mitten av 1500-talet då det ödelades av en brand. Klostret utvecklades under sin aktiva tid till en stor markägare i trakten, detta tack vare omfattande donationer. Klostret kom att äga stora gods, betesmarker, kvarnar, skog, bra fiskevatten och humlegårdar runt om i sex landskap. Mark som låg på långa avstånd arrenderades ut mot betalning i natura eller pengar.

Även närheten till bergsmannabygden syns genom klostrets inkomster från järnframställningen. I och med reformationen drogs klostret in till kronan år 1527 och år 1586 skänker hertig Karl Riseberga till ståthållaren i Närke Jost Kursell.

Riseberga blev säteri och växte till ett storgods. Under mitten av 1700-talet omfattade Riseberga över 11 mantal. Den ursprungliga huvudbyggnaden, som tros vara från 1735, ödelades i en brand på 1800-talet. Flygelbyggnaderna bör också vara från 1700-talet och består av två våningar reveterade. En större renovering genomfördes 1930-tal. Den ena flygeln användes efter branden som huvudbyggnad medan den andra flygelbyggnaden inrymde inspektorsbostad och godskontor på det nedre planet och elevrum på det övre. Kring gårdsmiljön sträckte sig en 10-12 ha vildpark samt trädgårdar med upp till 450 fruktträd. Ladugården med stallbyggnad uppfördes vid 1800-talets slut.

När Pastorn Olof Gabriel Hedengren ärver Riseberga från sina föräldrar börjar en ny tid. Han kommer bland annat att anlägga ett tegelbruk, inrätta en lantbruksskola och han uppför en av Sveriges första Bönehus på Riseberga, en byggnad som idag är byggnadsminne.

Motiv till bevarande

Miljön som helhet utgör en särskilt värdefull miljö enligt plan- och bygglagen. Miljön ligger inom utpekad riksintresse för kulturmiljövården - Drumlinområdet.

Riseberga med klosterruin och Riseberga herrgårdsmiljö med omgivande jordbrukslandskap är en tydlig representant för det stora markinnehav och inflytande som Riseberga haft i bygden med en lång kontinuitet på platsen tillbaka till iallafall 1100-talet.

Vidare är Riseberga Bönehus ett unikt exempel på ett av Sveriges första bönhus och Hedengrens roll för frikyrkorörelsens utveckling i bygden och Sverige. (*Herrgårdsmiljö, missionshus, fornlämningsmiljö, slättbygd*)

Bärande karaktärsdrag

- Riseberga med herrgårdsmiljön, klosterruin och bönehus ligger samlad på den skogsklädda moränhöjden omgiven av ett öppet böljande storskaligt jordbrukslandskap.

Riseberga. Foto Rasmus Axelsson, 2014

- Riseberga klosterruin är monumental med sin bevarade gavelvägg som vetter ut om det omgivande öppna landskapsrummet. Ruinmiljön skapar ett tidsdjup på platsen, starkt karaktärsskapande med resterna efter klostret omgiven av grönska.
- Bönehuset ligger på höjdläge väl synlig från omgivningen.
- Flera vägar i miljön kantas av alléer, vilket är typiskt inslag i herrgårdsmiljöer.
- Äldre grönstrukturer med, trädgård, äldre fruktträd, alléer och ädellövträd.
- Mangården består av de två bevarade flygelbyggnader från 1700-talet i klassicistisk stil, symmetriskt utformade med speglade byggnader rektangulära i två våningar med sadeltak. Slätputsade fasader avfärgade i ljus rosa med fasaddetaljer i avvikande slätputsade i vitt. Pilastrar i blir ett tydligt inslag i fasaderna.
- Ekonomibyggnader och arbetarbostäder visar framför allt på 1800- och 1900-talen byggnadsstilar, där tegel och falurött dominerar och där flera ekonomibyggnader bär drag av schweizerstilen som var populär i Sverige under senare delen av 1800-talet.
- Bevarat gårds- och torplandskap, där den agrara bebyggelsen präglas av fasader målade i röd slamfärg. Bebyggelsen ligger företrädesvis i skogsbrynet på moränhöjder i landskapet.
- Avsaknad av moderna främmande tillägg.

Råd och riktlinjer 17 Riseberga

- Riseberga med klosterruin, Riseberga gård och bönehus ska bevaras. Riseberga klosterruin är fornlämning och skyddas genom kulturmiljölagen.
- Fortsatt värna ett aktivt brukande och hävdande av kulturlandskapet och element typiska för herrgårdslandskapet med alléer, ädellövträd och stenmurar.
- Värna befintligt äldre bebyggelse kopplad till herrgårdsmiljön.
- Befintliga byggnader ska hållas i vårdat skick och ursprungliga karaktärsdrag och detaljer ska värnas.
- Välj fasadmateriäl och färgbehandling efter byggnadens ursprungliga utformning och omgivande miljö.
- Riseberga herrgårdslandskap består av olika karaktärer och komponenter såsom herrgårdsmiljön och det omgivande gårds- och torplandskapet. Detta är viktigt att ta hänsyn till och beakta vid nya tillägg och förändringar av befintlig bebyggelse och miljö och anpassas till den specifika miljön.
- Fortsatt vård av äldre grönstrukturer i form av bland annat alléer, ädellövskogar och parkmiljöer med äldre kulturväxter.
- Möjliggör för en fortsatt användning av miljön, då tomma byggnader utan funktion ofta leder till förfall och förvanskning.
- Nya tillägg behöver följa befintliga äldre strukturer, volymverkan och materialval.
- Bönehuset är byggnadsminne och skyddas genom kulturmiljölagen.

För mer info och råd kring vård, underhåll och nya tillägg se sid 181 (Slättbygden) och sid 14-15, 36-37 (övergripande råd).

Vy över det öppna landskapet mot sydöst

Riseberga - mangårdsbyggnad

Riseberga innan huvudbyggnaden brann ned, osäkert årtal

Svinhus. Foto Rasmus Axelsson

Utdrag ur skyddsbestämmelser för Riseberga bönehus

- Byggnaden får inte utan Riksantikvarieämbetets tillåtelse rivas eller till sitt yttre byggas om eller repareras.
- Byggnaden får inte utan Riksantikvarieämbetets tillåtelse till sitt inre byggas om eller repareras.
- Det markområde kring byggnaden som på en till dessa föreskrifter hörande karta markerats med streckad begränsningslinje, får inte utan Riksantikvarieämbetets tillåtelse ytterligare bebyggas eller bli föremål för annan väsentlig förändring (röd linje i kartan).

Kartan är ett utdrag ur Bebyggelseregistret,
Riksantikvarieämbetet

Arbetarbostäder tidigt 1900-tal, Riseberga
Foto Rasmus Axelsson

Ekonomibyggnader Riseberga

Riseberga bönehus

Riseberga klosteruin

18. Hulvik

Västra och Östra Hulvik ligger på gränsen mellan Kilsbergens milsvida skogar och det utpräglade slättlandskapet och består av välbevarade agrara bebyggelsemiljöer.

Hulvik utgörs av två byar, Västra respektive Östra Hulvik, med bebyggelse från framför allt 1800- och 1900-talen. Bebyggelsen ligger på var sida om Lillån, strax innan denna går samman med Svartån. Idag skär den före detta järnvägslinjen rakt genom de båda gamla bylägena.

Lillån börjar vid sjön Lillsjön, långt inne bland Kilsbergen. Större delen av åns lopp går genom stora skogsområden med bergsbrukslämningar som hyttor och gruvor, vilka hör till närliggande Ribbohyttan och Vekhyttan. Dalgången runt Hulvik tillhör den mosaikartade mellanbygden, på gränsen mellan de stora skogarna och slättlandets vidöppna jordbruksbygd.

Västra och Östra Hulvik kan följas i det historiska kartmaterialet ända tillbaka till 1600-talet. Det äldsta skriftliga belägget för ortnamnet är ännu äldre, från år 1425, då en Gervard (gaerwather) i Hulvik (hiwlawiik) omnämns. Exakt var och när det första Hulvik etablerats är oklart, men på höjden väster om dalgången finns ett gravfält från järnåldern, vilket i alla fall visar att man bott i Lillåns nedre dalgång under mycket lång tid. Det ursprungliga Hulvik bör ha splittrats till två byar någon gång mellan 1425 och 1688.

Strax innan byarna skiftades, vilket skedde åren 1824–1861, bestod båda byarna av tre gårdar vardera.

Vy mot Östra Hulvik

Bebyggelsen till Östra Hulvik låg samlad i ett byläge på norra sidan om Lillån. En gård finns idag på denna plats.

Efter skiftet hade byn dragits ut utmed vägens sträckning. Samma utveckling kan man se i Västra Hulvik, där det gamla, samlade byläget låg vid den svängvägen tar (strax intill f.d. järnvägslinjen). Efter skiftet fanns två gårdar kvar invid det gamla läget, medan en flyttat ut. På kartor från senare delen av

1800-talet och 1900-talet har det tillkommit flera gårdar utmed vägen till Västra Hulvik. Fördelningen mellan skog och brukad mark har varit ungefär densamma så långt kartorna går tillbaka.

Motiv till bevarande

Miljön som helhet utgör en särskilt värdefull miljö enligt plan- och bygglagen. Miljön utgör ett tydligt och välbevarat exempel på äldre by- och gårdslägen

i gränsbygden mellan Kilsbergens utpräglade skogsbygd och det öppna slättlandskapet.

Miljön har välbevarad bebyggelse från framför allt 1800- och 1900-talen och ett fortsatt öppet småbrutet jordbrukslandskap kring de äldre bebyggelselägena som följer äldre strukturer. (*By- och gårdsmiljö, mellanbygd*)

Bärande karaktärsdrag

- Hulvik ligger i en liten dalgång där Lillån ringlar fram ner mot Svartån i söder.
- Bebyggelsen idag präglas av skiftena efter laga skifte där gårdarna har flyttat ut från de äldre bylägena och nu ligger längs med bygatan.
- Genom de äldre bylägena skär strukturen efter f.d. järnvägen i öst-västlig riktning.
- Välbevarat kulturlandskap med stengärdesgårdar, ädellövträd och där äldre strukturer mellan in- och utmark är tydliga.
- Den agrara bebyggelsen karaktäriseras av en samlad bebyggelsestruktur med boningshus och ekonomibyggnader. Traditionellt byggnadsskick med mangårdar och ekonomibyggnader.
- Traditionella material och husformer för 1800- och 1900-talen med parstugor (Närkestugan) med stående locklistpanel, klädda knutlådor, stående rektangulära tvåluftsfnster i trä, sadeltak täckta med taktegel och målade i röd slamfärg.

Eklandskap där vägen kantas av stengärdesgårdar

Östra Hulvik, en av mangårdsbyggnaderna - salsbyggnad
Foto Rasmus Axelsson 2014

Östra Hulvik. Foto Rasmus Axelsson 2014

Västra Hulvik - Hagen. Foto Rasmus Axelsson 2014

Västra Hulvik. Ekonomibyggnaderna ligger samlade längs bygatan målade i röd slamfärg

Västra Hulvik

Västra Hulvik

Bygatan i Östra Hulvik kantad av stengärdesgårdar. Foto Rasmus Axelsson 2014

Ekonomibyggnader på rad utefter bygatan i Östra Hulvik. Foto Rasmus Axelsson 2014

Råd och riktlinjer 18 Hulvik

- Hulviks bevarade bebyggelsestrukturer och den agrara användningen ska fortsatt värnas.
- Fortsatt hävda det småbrutna öppna jordbrukslandskapet kring gårdarna.
- Eventuella nya tillägg ska koppla och kunna läsas ihop med den agrara användningen och vara utformad utifrån befintliga strukturer, materialval och volymverkan.
- Äldre uppvuxen grönska i form av uppvuxna lövträd så som allé och andra kulturväxter ska värnas då dessa är en mycket betydande del av den sammanlagda karaktären.
- Befintliga byggnader ska hållas i vårdat skick och ursprungliga karaktärsdrag och detaljer ska värnas.
- Fasaderna ska fortsatt vara röda fasader och målas med slamfärg.
- Undvik hårdgöring av marken med asfalt eller plattor.
- Välj fasadmaterial och färgbehandling efter byggnadens ursprungliga utformning och omgivande miljö.
- Vid nya tillägg/ändringar i miljön ska antikvarisk sakkunnig medverka.
- Ny bebyggelse som inte kopplar mot den agrara användningen ska anpassas till miljön med hänsyn till gällande strukturer och bebyggelsemönster.
- Fortsatt värna den före detta järnvägens äldre sträckning som går igenom området.

För mer info och råd kring vård, underhåll och nya tillägg se sid 181 (Slättbygden) och sid 14-15, 36-37 (övergripande råd).

19. Västra Göksvalla och Hallsberg

På en höjd ligger Västra Göksvalla och Hallsberg med välbevarad bebyggelse och med ett välbevarat kulturlandskap som vetter ner mot Svartån.

Byn Göksvalla ligger på en höjd strategiskt placerad mellan skog och slätt invid Svartån som ringlar sig fram genom landskapet. Bebyggelsen ligger i höjdläge längs med den gamla bygatan med äldre bevarade byggnader i framför allt Västra Göksvalla och i Hallsberg.

Västra och Östra Göksvalla kan följas i det historiska kartmaterialet ända tillbaka till 1600-talet. Första gången Göksvalla nämns är i en skrift från 1392 men då i en helt annan form Gylswara och Gylswarom. Göksvallas ägor kom under en period att ligga under Risebergas ägor, så som många byar i Knista socken.

Storskifteskartan från 1777 visar att Västra Göksvalla bestod av två hela hemman, östra och västra gården. År 1835 genomgår Västra Göksvalla laga skifte, då bestående av en tydligt samlad bystruktur längs med bygatan med flera brukningsenheter. Östra Göksvalla finns i känt historiskt kartmaterial 1687 då bestående av tre hemman samlad i en tydlig bystruktur, på skatte, frälse och kronojord.

På storskifteskartan från 1774-74 består fortfarande byn av tre hemman, 1 helt hemman frälsejord, ½ skattefrälsehemman samt 1 hemman skattegård. Byn genomgår enskifte 1827 och är fortfarande samlad kring det äldre byläget.

Söder om Göksvalla ligger Hallsberg med ägor som vetter ner mot Svartån i väster. Enligt 1687 års karta bestod Hallsberg av Södra gården. På storskifteskartan över Hallsberg från år 1783 är Hallsberg en by med tre hemman; $\frac{1}{2}$ hemman frälse och två skattehemman vardera $\frac{1}{4}$. Byn genomgår laga skifte år 1843 när ägor läggs samman, byn består fortsatt av tre hemman.

Byarnas historiska gårdslägen går tillbaka till 1600-talet med flertalet äldre bevarade byggnader i framför allt Västra Göksvalla och i Hallsberg. Äldre strukturer med åkermarkens utbredning följer äldre mönster.

Motiv till bevarande

Miljön som helhet utgör en särskilt värdefull miljö enligt plan- och bygglagen.

Miljön utgör ett tydligt och välbevarat exempel på äldre by- och gårdslägen gränsbygden mellan Kilsbergens utpräglade skogsbygd och det öppna slättlandskapet.

Miljön uppvisar välbevarad bebyggelse från framför allt 1800- och 1900-talen och ett fortsatt öppet småbrutet jordbrukslandskap kring de äldre bebyggelselägena som följer äldre strukturer. *(By- och gårdsmiljö, slättbygd)*

Vy mot Västra Göksvallas bykärna

Östra Göksvalla - Enskifte 1827

Häradsekonomisk karta för Knista socken. Kartan är inzoomad kring Göksvalle och Hallsberg.

Bärande karaktärsdrag

- Äldre agrar bebyggelse i historiska bylägen placerade längs med bygatan.
- I anslutning till de äldre bylägena ligger bebyggelsen samlad, där torp och utflyttade gårdar är placerade längs bygatan. Bebyggelsen omgärdas av grönska med ett stort antal äldre uppvuxna lövträd.
- Området har under 1900-talet kompletterats med nya större ekonomibyggnader och arbetarbostäder som kan kopplas väl till den agrara användningen.
- Välbevarat kulturlandskap där äldre strukturer mellan in- och utmark är tydliga, där miljön visar på ett laga skifteslandskap med större sammanslagen jordbruksmark.
- Den agrara bebyggelsen karaktäriseras av en samlad bebyggelsestruktur med böningshus och ekonomibyggnader. Traditionellt byggnadsskick med mangårdar och ekonomibyggnader.
- Traditionella material och husformer för 1800- och 1900-talen med parstugor (Närkestugan) med stående locklistpanel, klädda knutlådor, stående rektangulära tvåluftsfnster i trä, sadeltak täckta med taktegel och målade i röd slamfärg.

Råd och riktlinjer

19 Västra Göksvalla och Hallsberg

- Västra Göksvallas och Hallsbergs bevarade bebyggelsestrukturer och den agrara användningen ska fortsatt värnas.
- Fortsatt hävda det öppna jordbrukslandskapet.
- Eventuella nya tillägg ska koppla och kunna läsas ihop med den agrara användningen och vara utformad utifrån befintliga strukturer, materialval och volymverkan.
- Äldre uppvuxen grönska i form av uppvuxna lövträd så som hamlad allé och andra kulturväxter ska värnas då dessa är en mycket betydande del av den sammantagna karaktären.
- Befintliga byggnader ska hållas i vårdat skick och ursprungliga karaktärsdrag och detaljer ska värnas.
- Färgsättningen ska fortsatt vara faluröda fasader som målas med slamfärg.
- Undvik hårdgöring av marken med asfalt eller plattor.
- Välj fasadmaterial och färgbehandling efter byggnadens ursprungliga utformning och omgivande miljö.
- Vid nya tillägg/ändringar i miljön ska antikvarisk sakkunnig medverka.
- Ny bebyggelse som inte kopplar mot den agrara användningen ska anpassas till miljön med hänsyn till gällande strukturer och bebyggelsemönster.

För mer info och råd kring vård, underhåll och nya tillägg se sid 181 (Slättbygden) och sid 14-15, 36-37 (övergripande råd).

Västra Göksvalla

Västra Göksvalla

Västra Göksvalla

Hallsberg - Norra gården. Foto Rasmus Axelsson 2014

Hallsberg - Norra gården. Foto Rasmus Axelsson 2014

Hallsberg - Norra gården. Foto Rasmus Axelsson 2014

Västra Göksvalla

Hallsberg - Norra gården. Foto Rasmus Axelsson 2014

Västra Göksvalla - Norra gården.
Foto Rasmus Axelsson 2014

20. Knista sockencentrum och Östa bymiljöer

Mycket tydligt läsbart landskap i det utpräglade Drumlinområdet med Knista sockencentrum och omgivande jordbrukslandskap med äldre by- och gårdslägen.

Knista är en socken med medeltida ursprung och socknen är till ytan förhållandevis stor för Lekeberg. Den östra delen präglas av Närke's slättlandskap och drumlinområdet och de västra delarna omfattas av Kilsbergens skogsbygd. Socknens medeltida centrum ligger på en åsrygg i ett vägskäl där flera vägar möts och binder samman bygden.

Knista kyrka är från 1100-talet men har byggts om och till under århundradena. I anslutning till kyrkan finns sockengemensamma byggnader väl samlade så som tiondebod, bårbod, skola, fattigstuga och klockargård. Fattigstugan ligger precis väster om kyrkan invid vägen och uppfördes 1746 i tegel, avfärgad och putsad vit. Interiört rymde byggnaden två rum, förstuga samt källare. I det större rummet kunde ett tiotal personer inrymmas. Byggnaden användes ända fram till 1909 då verksamheten för fattigvården togs över av ålderdomshemmet i Östa. Byggnaden är idag byggnadsminne.

År 1743 infördes en lag som hade till syfte att organisera fattigvården på landsbygden. Nu fick socknen skyldighet att ordna fattigstugor för behövande. Stugorna var små, ofta 20 till 60 kvm, och utformningen kunde variera mycket utifrån lokala traditioner. Även befintliga byggnader kunde nyttjas, såsom backstugor. Fattigvården var i äldre tider inte var den är idag, då den hade mycket lite att göra med vård utan mer handlade om förvaring. Det fanns vid tiden en nedsättande syn på fattiga och utsatta som lägre stående och i vissas ögon har fattigstugorna beskrivits som "skräckens och förtvivlans hus".

Fotot är taget från Brånsta mot Knista sockencentrum med Knista medeltida kyrka där tornet blir ett tydligt blickfång. Sockencentrumet ramas in av grönska

Norr om Knista kyrka längs med vägen som följer åsryggen vidare mot Hidinge gamla kyrka ligger Övre Östa, och i öster nedanför åsryggen Nedre Östa. Byarna ligger kvar i det historiska byläget som finns i de äldsta kartorna från 1600-talet och består av ett stort antal välbevarade byggnader av äldre typ.

I det äldsta kartmaterialet från 1600-talet bestod byn av två bylägen samlade i en radby. I det äldsta kartmaterialet är jorden indelad i ett stort antal tegar som delar markerna mellan gårdarna. Under

1700-talet och genomförandet av Storskifte består Övre och Nedre Östa av fyra gårdar vardera. Vid storskifte börjar in- och utägorna att slås samman vilket fortsätter med laga skifte.

Vid mitten av 1800-talet är Nedre Östa en mycket stor by samlad i den äldre bykärnan i en radby. På den häradsekonomiska kartan från tiden före 1860-talet syns hur gårdar fått flytta ut från bykärnan, och företrädesvis samlats längs vägen på åsryggen norrut och vägen österut från Knista kyrka. På kartan syns även en handelsbod utmarkerad.

Geometrisk avmätning från 1687 över Övre och Nedre Östa

Häradsekonomisk karta 1864-1867

Övre Östa - Enskifteskarta från 1816

Nedre Östa - Laga skifteskarta från 1852

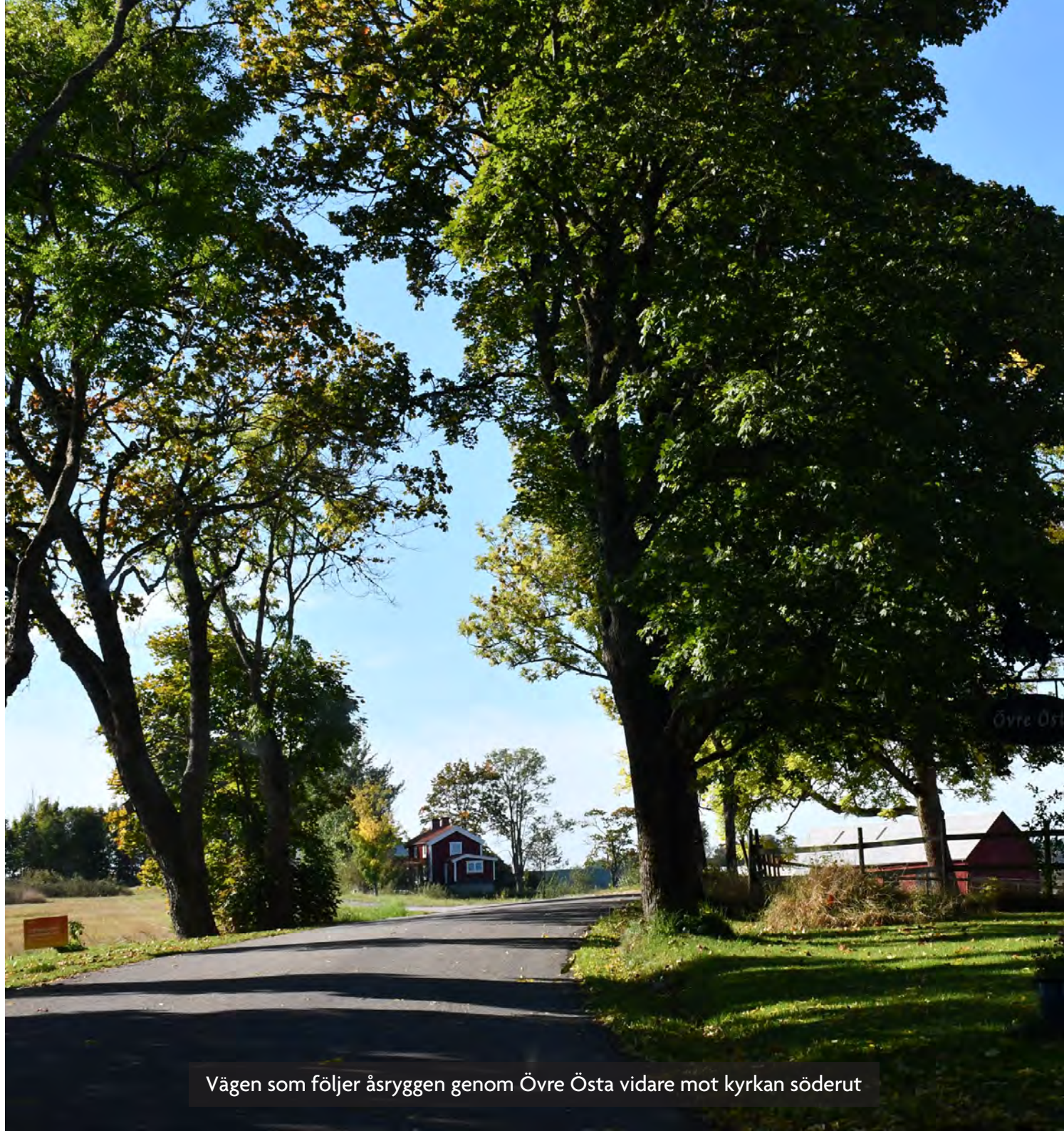

Motiv till bevarande

Miljön som helhet utgör en särskilt värdefull miljö enligt plan- och bygglagen. Miljön ligger inom utpekat riksintresse för kulturmiljövården - Drumlinområdet.

Knista sockencentrum med sin lilla medeltida kyrka är som helhet en mycket välbevarad helhetsmiljö. Den kan på ett pedagogiskt sätt berätta om ett typiskt sockencentrum med den medeltida kyrkan med klockstapel och intilliggande sockengemensamma byggnaderna. Vidare utgör fattigtugan en för Lekeberg unik byggnad som kan berätta om äldre tiders sociala förhållanden och hur fattigvården i socknen var organiserad. Byggnaden är mycket välbevarad och har bibehållit en ålderdomlig karaktär. Byggnaden är byggnadsminne.

Östa bymiljöer har välbevarade bystrukturer som tydligt går att utläsa tillbaka till 1600-talets kartmaterial. Bebyggelsen är välbevarad och visar på äldre byggnadstradition och material, samt på byns organisation med olika typer av byggnader. Landskapet som helhet utgör ett tydligt uttryck för utvecklingen från senare delen av 1800-talet och 1900-talet när gårdar flyttar ut från bykärnorna och för Närke typiskt placerade längs vägen, omgivna av laga skifteslandskapet med större sammanhållen åkermark och de äldre bykärnorna intill. *(Sockencentrum, by- och gårdsmiljö, slättbygd)*

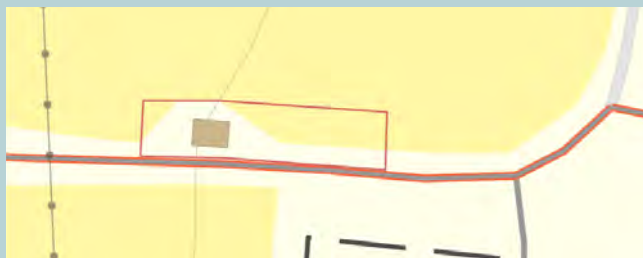

Vägen som följer åsryggen genom Övre Östa vidare mot kyrkan söderut

Utdrag ur RAÄ:s skyddsbestämmelser för Knista fattigstuga

- Byggnaden får inte rivas eller flyttas.
- Byggnaden får inte till sin exteriör byggas om eller på annat sätt förändras utan länsstyrelsens tillstånd.
- Byggnadens planlösning får inte förändras.
- Byggnadens fasta inredning får inte rivas, byggas om eller på annat sätt förändras utan länsstyrelsens tillstånd. Till fast inredning räknas bland annat tak, lister, paneler, dörrar samt dörr- och fönsterfoder. Till den fasta inredningen räknas även läktaren.
- Det med heldragen röd linje markerade området får inte ytterligare bebyggas eller på annat sätt förändras utan länsstyrelsens tillstånd. Området ska hållas i ett sådant skick att byggnadsminnets utseende och karaktär inte förvanskas.
- Vård- och underhållsarbeten ska utföras på ett sådant sätt att det kulturhistoriska värdet inte minskar. Underhållet ska ske med material och metoder som är anpassade till byggnadens särprägel.

Kartan är ett utdrag ur byggnadsminnesförklaringen, Länsstyrelsen i Örebro län.

Knista fattigstuga som ligger invid vägen mellan Brånsta och Knista sockencentrum

Bärande karaktärsdrag

- Området präglas av ett välbevarat agrart landskap i det utpräglade Drumlinområdet. Det är ett karaktäristiskt landskap med en tydlig nord-sydlig riktning, vilket återspeglas i bebyggelselägen och vägarnas sträckningar.
- Miljön som helhet har en ålderdomlig karaktär utan dominerade främmande inslag. Senare tillägg är väl anpassade i miljön.
- Landskapet kring Östa karaktäriseras av laga skifte där de utflyttade gårdarna företrädesvis placerats längs med vägen eller på små impediment på den öppna åkern. Övre och Nedre Östa bymiljöers äldre bylägen är fortfarande tydliga med en tydligt välbevarad bystruktur. Detta blir väldigt tydligt och lätt att utläsa i det öppna landskapet som omges aktivt brukad jordbruksmark.
- Övre Östa byläge ligger invid vägen på åschrönet i en tydligt samlad struktur av en radby. Vägen kantas av allé och bymiljöns trädgårdar har många äldre kulturväxter, uppvuxna ädellövträd och stengärdesgårdar.
- Nedre Östa ligger öster om åschrönet i ett låglänt läge, där Svartån ringlar sig fram i öst och bildar en tydlig gräns mot intilliggande marker. Byn har en välbevarad struktur av en radby

och den ursprungliga större byns avgränsning är fortsatt skönjbar, då den inte odlats upp.

- Den agrara bebyggelsen karaktäriseras av äldre bebyggelseskick med flertalet äldre byggnader, men där det framför allt är 1800-talet och 1900-talets första hälft som finns representerad.
- Både enkelstugor/Närkestugan, parstugor och bostadshus i sexdelad plan är vanligt förekommande. Dessa är välbevarade. Fasaderna är vanligen klädda i stående locklistpanel, målade i röd slamfärg, även bart timmer förekommer. Vanligen är taken täckta av tegel, en del mindre enklare byggnader har torvtak. Fönster är vanligen rektangulära, tvåluft med tre rutor i varje är vanligt.
- Sockencentrumet som ligger på en åsrygg där flera vägar möts som binder samman bygden, och omges av ett öppet jordbrukslandskap.
- Sockencentrumet ligger koncentrerat kring Knista medeltida kyrka och omges av uppvuxen äldre grönska i form av ädellövträd.
- Kyrkan med sitt medeltida torn ligger monumentalt och synligt placerad i det omgivande öppna jordbrukslandskapet. Kyrkan blir ett tydligt landmärke i landskapsrummet.

Övre Östa

Övre Östa

Nedre Östa

Råd och riktlinjer 20 Knista sockencentrum och Östa bymiljöer

- Övre och Nedre Östa bymiljöer ska värnas, där äldre agrar bebyggelse hålls i vårdat skick och ursprungliga karaktärsdrag och detaljer värnas.
- Färgsättningen ska fortsatt vara faluröda fasader som målas med slamfärg.
- Välj fasadmaterial och färgbehandling efter byggnadens ursprungliga utformning och omgivande miljö kopplad till den agrara användningen.
- Eventuella nya tillägg ska koppla och kunna läsas ihop med den agrara användningen och vara utformad utifrån befintliga strukturer, materialval och volymverkan.
- Äldre uppvuxen grönska i form av lövträd så som hamlad allé och andra kulturväxter ska värnas då dessa är en mycket betydande del av den sammantagna karaktären.
- Knista sockencentrum med medeltida kyrka och sockenanknutna byggnader ska bevaras och underhållas. Knista kyrka är kyrkligt kulturminne och Knista fattigstuga utgör enskilt byggnadsminne, skyddade av kulturmiljölagen.
- Det aktivt brukade jordbrukslandskapet ska om möjligt fortsatt hävdas.

För mer info och råd kring vård, underhåll och nya tillägg se sid 181 (Slättbygden) och sid 14-15, 36-37 (övergripande råd).

Övre Östa

Drumlinerna är tydliga. Här vy från Nedre Östra mot väster

Nedre Östa - Allé. Alléer i anslutning till sockencentrum och bymiljöerna är tydliga inslag i miljön

Nedre Östa - med parkliknande miljö med uppvuxna äldre ädellövträd

Nedre Östa - Kalkstensmur, typisk för trakten

Knista kyrka. Foto Rasmus Axelsson 2014

Knista fattigstuga. Foto Rasmus Axelsson 2014

Knista sockenskola. Foto Rasmus Axelsson 2014

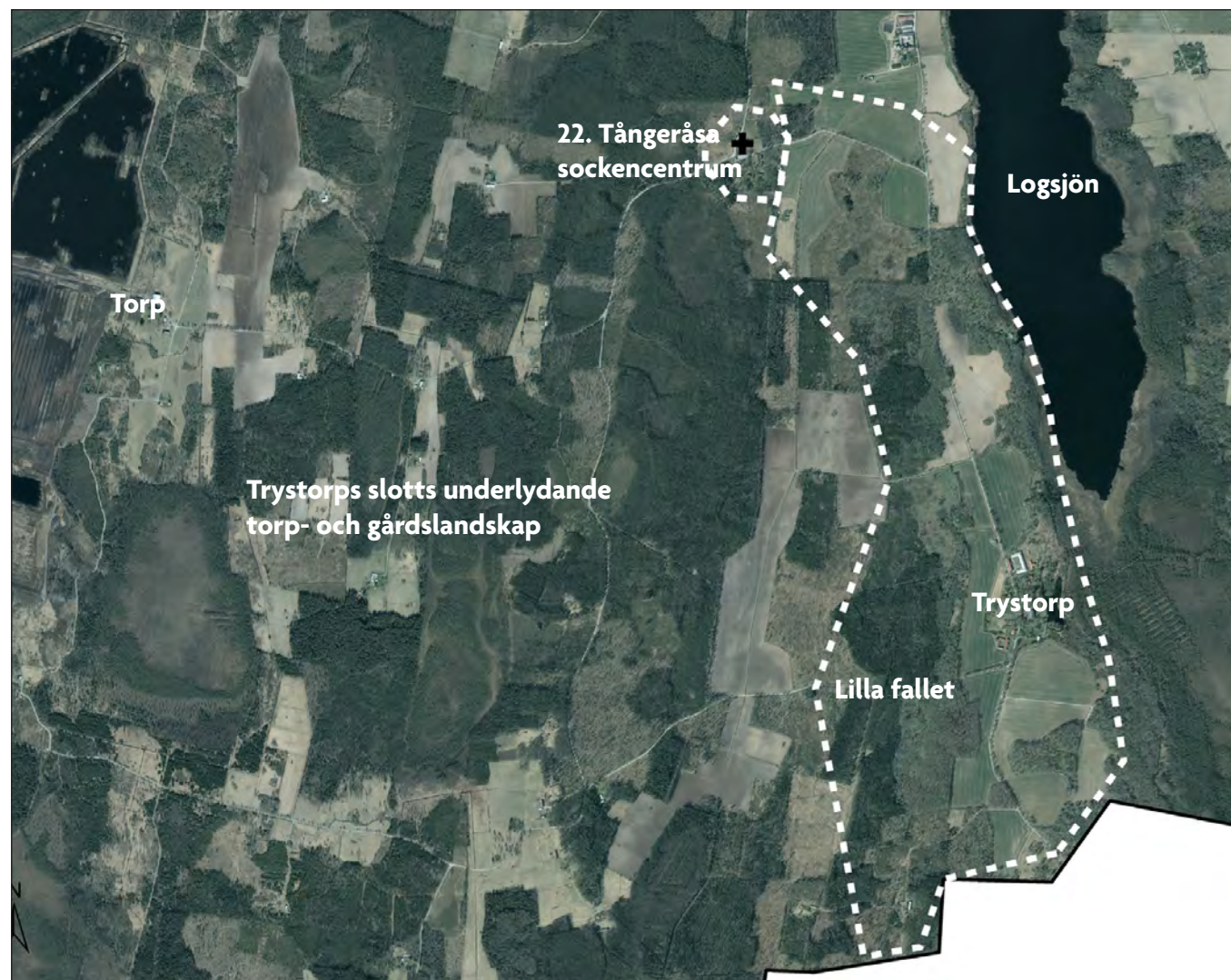

Jordbrukslandskapet väster om åsen, nordväst om kyrkan

21. Trystorp

Under flera hundra år var Tångeråsa socken i princip synonymt med Trystorp. Fram till 1900-talets början var Trystorp den ende markägaren i socknen. Trystorps gård är det närmaste en gammal feodal slottskultur man kan se i Lekeberg. Miljön består av en mängd välhållna byggnader som bär spår från 1800-talet och det tidiga 1900-talet.

Trystorps historia börjar under medeltiden med att biskop Kort Rogge I Strängnäs år 1495 köper in tre torp vid Logsjön i Tångeråsa socken, som då kom att läggas under klostret i Riseberga. Under 1600-talet kom senare Trystorp i förläning till adelsmannen Henrik Falkenberg, som ersättning för de gods han förlorat i svenska kungens tjänst under kriget mot ryssen. Godset ägor omfattade då socknarna Tångeråsa och Skagerhult. Säteriet kom senare att vara i Falkenbergssläktens ägo i 200 år från 1603 fram till 1816 då godset såldes till boktryckaren Lindh i Örebro. Godset ägor har sedan mitten av 1600-talet omfattat hela Tångeråsa socken.

I anteckningar från 1800-talets mitt framgår att 41 frälsbönder, 44 jordtorpare, 17 arbetare och backstugusittare samt 11 soldater och husartorp lydde under Trystorp. Till godset hörde två kvarnar, såg och tegelbruk. Det var under Lindhs tid som mangården får ett nytt utseende genom att flygelbyggnaderna rivs och huvudbyggnaden får en andra våning. Dagens utseende får byggnaden vid en restaurering 1898–99 efter ritningar av arkitekten Lars Israel Wahlman. Sedan dess har godset haft olika ägare.

Trystorps slottsbyggnad

Motiv till bevarande

Miljön som helhet utgör en särskilt värdefull miljö enligt plan- och bygglagen.

Trystorps godsmiljö är det tydligaste exemplet på ett storgods i Lekeberg med alla komponenter typiska för herrgårdsmiljön bevarad. Miljön som helhet är välbevarad och det går tydligt att utläsa miljöns olika strukturer och miljöer. Herrgårdsmiljön utgör en mycket välbevarad ståndsmässig bebyggelse med herrgårdsbyggnaden, flera vitmålade tjänstebostäder, tidigare mejeri, magasin, växthus och andra ekonomibyggnader. Vidare finns här ekbäckar, dubbelsidiga alléer, park och det omgivande småbrutna jordbrukslandskapet med underlydande torp och arrendegårdar. *(Slott- och herrgårdsmiljö, slättbygd)*

Bärande karaktärsdrag

- Herrgårdsmiljön ligger samlad och kopplar mot de mer öppna jordbruksmarkerna och Logsjön.
- Genom miljön löper huvudvägen kantad av dubbelsidig allé. Flera vägar i området kantas av alléer, vilket är ett typiskt inslag i herrgårdsmiljöer.
- Alléer och ädellövträd.
- Huvudbyggnaden vid Trystorp fick sitt nuvarande utseende under 1800-talets sista år. Den nyrestaurerade fasaden har många inslag som för tankarna till antikens arkitektur och tiden kring sekelskiftet 1700–1800 med en stram fasad, gult avfärgad. Byggnaden är omgärdad av en park.

- Flera byggnader kopplade till herrgårdsmiljön är putsade och avfärgade i ljus nyans.
- Det tidigare mejeriet vid Trystorp bär drag av schweizerstilen som var populär i Sverige under senare delen av 1800-talet.
- Bebyggelsen ligger orienterad mot huvudvägen som leder genom miljön, där det stora timrade magasinet blir en tydlig del.
- Torp- och arrendegårdslandskapet består av ett småskaligt landskap som idag präglas av skog, en del av Tiveden. Slingrande grusbelagda vägar löper mellan den småskaliga bebyggelsen med bevarade gårds- och torpmiljöer.
- Den agrara bebyggelsen är målad i röd slamfärg.
- Avsaknad av moderna främmande tillägg.

Råd och riktlinjer 21 Trystorp

- Trystorps herrgårdslandskap ska bevaras.
- Fortsatt värna ett aktivt brukande och hävdande av kulturlandskapet.
- Värna befintligt äldre bebyggelse kopplad till herrgårdsmiljön.
- Befintliga byggnader ska hållas i vårdat skick och ursprungliga karaktärsdragen och detaljerna värnas.
- Välj fasadmateriäl och färgbehandling efter byggnadens ursprungliga utformning och omgivande miljö.
- Trystorps herrgårdslandskap består av olika karaktärer och komponenter såsom herrgårdsmiljön och det omgivande gårds- och torplandskapet. Detta är viktigt att ta hänsyn till och beakta vid nya tillägg och förändringar av befintlig bebyggelse och miljö och anpassa till den specifika miljön.
- Fortsatt vård av äldre grönstrukturer i form av bland annat alléer, ädellövskogar och parkmiljöer med äldre kulturväxter.
- Möjliggör för en fortsatt användning av miljön, eftersom tomma byggnader utan funktion ofta leder till förfall och förvanskning.
- Nya tillägg behöver följa befintliga äldre strukturer, volymverkan och materialval.

För mer info och råd kring vård, underhåll och nya tillägg se sid 181 (Slättbygden) och sid 14-15, 36-37 (övergripande råd).

Allékantade vägar i Trystorp. Foto Rasmus Axelsson, 2014

Ekonomibyggnader

Magasin

Arbetarbostad

Arbetarbostad. Foto Rasmus Axelsson, 2014

Trystorp. Foto Rasmus Axelsson, 2014

Trystorp. Foto Rasmus Axelsson, 2014

Lilla Fallet

Dalhult. Foto Rasmus Axelsson, 2014

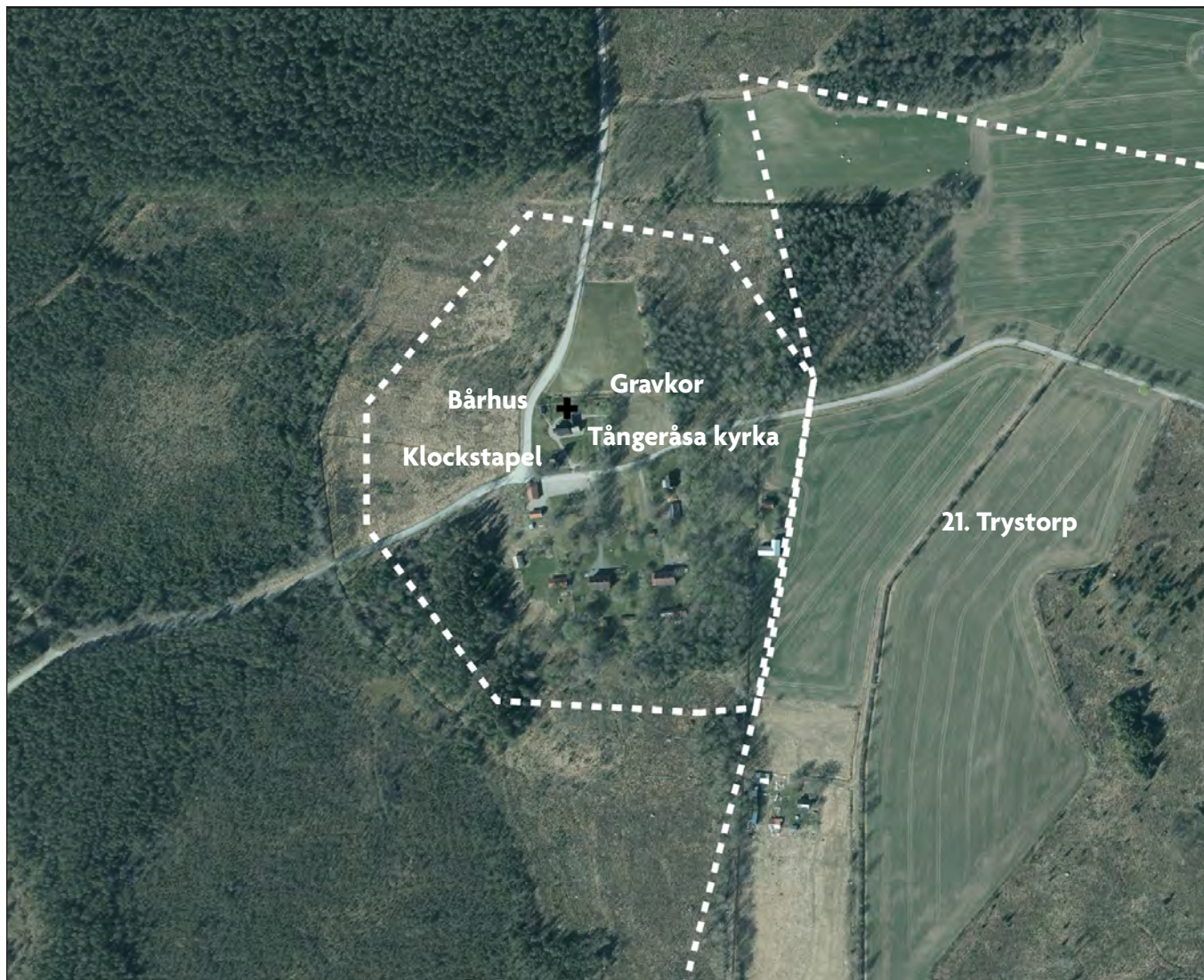

Torp. Foto Rasmus Axelsson, 2014

22. Tångeråsa sockencentrum

Tångeråsa kyrka ligger avskilt i Lekebergs övergångsbygd mellan skog och slätt i en socken och i ett landskap som starkt kommit att präglas av storgodset Trystorp.

Den medeltida lilla träkyrkan uppförs på 1290-talet enligt dendrokronologisk datering och långhuset byggs 50 år senare. Kyrkan har en timmerstomme som är klädd med svarttjärat träspån och spånen har olika datering i takt med att renoveringar utförts. Under en period ska kyrkan ha varit målad med röd slamfärg och de äldsta daterade spånen är från 1300-talet och har hittats inuti kyrkan.

Inne i kyrkan finns spår efter medeltida väggmålningar, dels bakom altartavlan, dels i de rester som hittats av två stockar under predikstolen som tidigare suttit i korets norra vägg. Kyrkans mer än 700 åriga historia har medfört att tiders skiftande ideal och förändringar i gudstjänstordning har kommit att sätta sin prägel i kyrkorummet.

Trystorp har satt en stark prägel på socknen som den största gården med ett betydande markinnehav. När gården bildades under 1500-talet fungerade den under en period som prästgård. Gårdens ägare under nästan 200 år var Falkenberg, vilka har satt sin prägel på Tångeråsa kyrka genom bekostandet av bland annat predikstol, orgel (länets äldsta) och familjens vapen som målats på kyrkans främre bänkrad.

Kyrkan har sedan medeltiden varit socknens centrum och till kyrkan har olika byggnader som varit viktiga för socknens gemensamma behov såsom skola, fattigstuga och sockenmagasin, samlats. Det sockencentrum vi ser idag härrör framför allt från 1860–1870-talen, en tid när socknens befolkning

Tångeråsa medeltida kyrka från 1290-talet

ökade som mest. Från denna tid finns fattigstugan (1878), kyrkstall (1860-tal), skolhus (1860–1962), klockargård (1860-tal), bårhus, f.d. vapenhus (1694), klockstapel (1659) och Familjen Falkenbergs gravkor från omkring 1770-tal.

Motiv till bevarande

Miljön som helhet utgör en särskilt värdefull miljö enligt plan- och bygglagen.

Tångeråsa sockencentrum är som helhet en mycket välbevarad helhetsmiljö och kan på ett pedagogiskt sätt berätta om ett typiskt sockencentrum med den lilla medeltida kyrkan med klockstapel och intilliggande sockengemensamma byggnader.

Tångeråsa kyrka är unik som en av de äldsta bevarade träkyrkorna från medeltid, vilken även med sin storlek visar på hur kyrkorna under medeltiden såg ut.

Vidare utgör de sockengemensamma byggnaderna ett tydligt uttryck för 1800-talet då socknen och behovet av samhällsgemensam bebyggelse växte. (*Sockencentrum, mellanbygd*)

Bärande karaktärsdrag

- Samlad bebyggelse med kyrkan och klockstapel med omgivande, för sockencentrum, viktiga byggnader i ett småskaligt landskapsrum i skogen.

- Miljön som helhet har en ålderdomlig karaktär utan dominerade främmande inslag. Senare tillägg har anpassats väl till miljön.
- Kyrkomiljön med klockstapel, gravkor, bårhus med kyrkogård omgärdad av stengärdesgård och uppvuxna äldre ädellövträd.
- Den sockengemensamma bebyggelsen karaktäriseras av faluröda fasader och byggnader typiska för 1800-talet.
- Hela miljön präglas av grönska med tydliga kulturväxter och strukturer.
- Avsaknad av moderna främmande tillägg.

Råd och riktlinjer

22 Tångeråsa sockencentrum

- Kyrkomiljön ska bevaras och underhållas. Tångeråsa kyrka är ett kyrkligt kulturminne och skyddas av kulturmiljölagen.
- Kopplingen mellan kyrkomiljön och sockencentrumet ska vara tydligt läsbar.
- Befintliga byggnader ska hållas i vårdat skick och ursprungliga karaktärsdrag och detaljer värnas.
- Välj fasadmaterial och färgbehandling efter byggnadens ursprungliga utformning och omgivande miljö.
- Vid nya tillägg/ändringar i miljön ska antikvarisk sakkunnig medverka.
- Ny bebyggelse som inte kopplar mot användningen bör inte tillkomma i direkt anslutning till miljön.

För mer info och råd kring vård, underhåll och nya tillägg se sid 181 (Slättbygden) och sid 14-15, 36-37 (övergripande råd).

Klockstapel (1659)

Kyrkogården och kyrkbyn präglas av stora uppvuxna lövträd

Fattigstuga (1878) idag bygdegård

Klockargård (troligen 1860-tal)

Tångeråsa kyrka (1290-tal)

Skolhus (1860–1962)

23. Hackvad sockencentrum med omgivande agrara bebyggelsemiljöer

Strategiskt placerad på en höjd, väl synlig över det omgivande böljande drumlinlandskapet ligger sockens kyrka med medeltida ursprung, omgiven av ett utpräglat agrart landskap med välbevarade by- och gårdsmiljöer.

Hackvad är Lekebergs minsta socken med ett välbevarat agrart landskap. Beläget i det utpräglade Drumlinområdet med sitt karaktäristiska landskap med en tydlig nord-sydlig ritning, vilket återspeglas i bebyggelselägen och vägarnas sträckningar. Området är en del av det utpräglade slättlandskapet som varit bebott sedan förhistorisk tid, vilket de talrika fornlämningsmiljöerna tydligt kan berätta om. Dessa ligger företrädesvis i höjdlägen. Längs Ekåsen norr om sockencentrum finns en större samling lämningar däribland gravfält från yngre järnåldern bestående av ca 50 fornlämningar vilka utgörs av ca 10 högar och ca 40 runda, fyllda stensättningar (gravar). I anslutning till gravfältet norrut finns flera lämningar i form av gravfält, fångstgrop, hägnad och röjningsröse från olika tid.

Sockenkartan från 1848 visar ett område med ett flertal större radbyar såsom Hälgesta, Gippersta, Skarby, Hvilsta, Tjugesta, Skeppsta och Håvesta. Laga skifte innebar att flertalet byar splittrades. En stor del av den agrara bebyggelse härrör till 1800-talet och 1900-talets början, vilket kan sättas samman med jordbruksexpansionen vid samma tid. Idag finns ett tydligt exempel på en av Hackvads äldre bymiljöer vid Hälgesta by uppe längs åsen sydväst om kyrkan. Byn är organiserad i en radby typisk för området.

Bärsta är socknens enda herrgårdsmiljö och ligger nordöst om kyrkan. Bärsta var ursprungligen en by

Vy mot Hackvad kyrka

om fyra gårdar som sedan kom att bli en herrgård och ståndsmässiga byggnader uppfördes. Den bevarade mangårdsbyggnaden är från 1775 och en av flygelbyggnaderna uppfördes så tidigt som på 1640-talet.

Hackvads kyrka är i grunden medeltida (1100-tal) men idag är det framför allt det tidiga 1900-talet och jugend som kyrkan präglas av. Kyrkan förstördes i stora delar vid en brand år 1902. Vid återuppbyggandet, åren 1909–1910, fick kyrkan dagens skrud i den då populära jugendstilen. Arbetet leddes av den dåvarande stadsarkitekten i Örebro, Magnus Dahlander. Kyrkans torn klarade branden och är tidigmedeltida. Utvändigt är kyrkans kalkstensmur

synlig upp till två tredjedelar av fönstren. Ovanför är väggarna putsade i bruten vit färg. Kyrkan har ett så kallat säteritak och det medeltida tornet har ett för de tidigmedeltida närketornen typiskt avtrappat murliv. Efter branden år 1902 höjdes tornet och idag har tornets överdel och spira klätts med koppar. Även interiört präglas kyrkan av en enhetlig jugendkaraktär. Intill kyrkan ligger klockargården och Hackvad kyrkskola från 1840-talet.

Motiv till bevarande

Miljön har som helhet ett kulturhistoriskt värde med kärnmiljöer som helhet och utgör särskilt värdefulla miljöer enligt plan- och bygglagen. Miljön

ligger inom utpekad riksintresse för kulturmiljövården Drumlinområdet.

Hackvad sockencentrum med omgivande herrgårdsmiljö, by- och gårdsmiljöer i det utpräglade Drumlinområdet är mycket välbevarat. Miljön som helhet kan på ett pedagogiskt sätt berätta om sockenbildning med kyrkan och närliggande gårdar blir representeranter för agrara välbevarade bebyggelsemiljöer med äldre bebyggelseskick. (*Sockencentrum, herrgårdsmiljö, Drumlinområdet, slättbygd*)

Bärande karaktärsdrag

- Hackvad socken har ett välbevarat agrart landskap i Drumlinområdet. Landskapet har en tydlig nord-sydlig ritning, vilket återspeglas i bebyggelselägen och vägarnas sträckningar.
- Bebyggelsen ligger på impediment i höjdlägen längs drumlinernas krön och längs åsryggar.
- Den agrara bebyggelsen karaktäriseras av äldre bebyggelseskick med flertalet äldre byggnader, där det framför allt är 1800-talet och 1900-talets första hälft som finns representerad.
- Både enkelstugor/Närkestugan, parstugor och bostadshus i sexdelad plan är vanligt förekommande. Dessa är välbevarade.
- Fasaderna är vanligen klädda i stående locklistpanel, målade i röd slamfärg, även bart timmer förekommer. Vanligen är taken täckta av tegel, en del mindre enklare byggnader har torvtak. Rektangulära fönster, tvåluft med tre rutor i varje är vanligt.
- Bärsta herrgårdsmiljön ligger samlad på en av drumlinryggarna och har en samlad bebyggelsestruktur med välbevarade man-gårdsbyggnader och ekonomibyggnader från olika tider.
- Kyrkan med sitt medeltida torn ligger monumentalt och synligt placerad i det omgivande öppna jordbrukslandskapet.
- Kyrkan är ett tydligt landmärke i landskapsrummet.
- Kyrkan med jugendutformning, fasad i kalksten, slätputsade väggar avfärgade i bruten vit färg, och med koppardetaljer på tornet och tak. Småspröjsade fönster och tak klätt med brunt glaserat tegel.
- Bebyggelsen ligger samlad på en moränhöjd omgiven av grönska längs den gamla sockenvägen som slingrar sig genom miljön och kopplar samman kyrkan med omgivande byar och gårdar.
- Området har få moderna avvikande tillägg.

Landskapet kring Gippersta med tydliga drumlinor

Vy mot Hackvads kyrka

Vägen söderut mot Bärsta och vidare kyrkan

Vy mot Båtåsen

Vy över det öppna odlingslandskapet med de blå bergen i bakgrunden

Råd och riktlinjer 23 Hackvad sockencentrum med omgivande agrara bebyggelsemiljöer

- Bärsta herrgårdsmiljö ska bevaras och underhållas, där en agrar användning främjas.
- Befintlig äldre agrar bebyggelse och bebyggelse kopplad till sockencentrumet ska hållas i vårdat skick och ursprungliga karaktärsdrag och detaljer värnas.
- Välj fasadmaterial och färgbehandling efter byggnadens ursprungliga utformning och omgivande miljö.
- Vid nya tillägg/ändringar i miljön ska antikvarisk sakkunnig medverka vid åtgärder som kan påverka miljöns kulturhistoriska värde.
- Ny bebyggelse som inte kopplar mot den agrara användningen ska anpassas till miljön med hänsyn till gällande strukturer och bebyggelsemönster.
- Kyrkomiljön ska bevaras och underhållas. Hackvad kyrka är kyrkligt kulturminne och skyddas av kulturmiljölagen.
- Kopplingen mellan kyrkomiljön och sockencentrumet ska vara tydligt läsbar.

För mer info och råd kring vård, underhåll och nya tillägg se sid 181 (Slättbygden) och sid 14-15, 36-37 (övergripande råd).

Skolan

Kyrkan på åschrönet

Bärsta

Bärsta

Mangårdsbyggnad i Gippersta, Närke

Mangårdsbyggnad i Gippersta. Salsbyggnad

Äldre småskalig agrar bebyggelse med enkelstuga med blottat timmer och timrad ekonomibyggnad

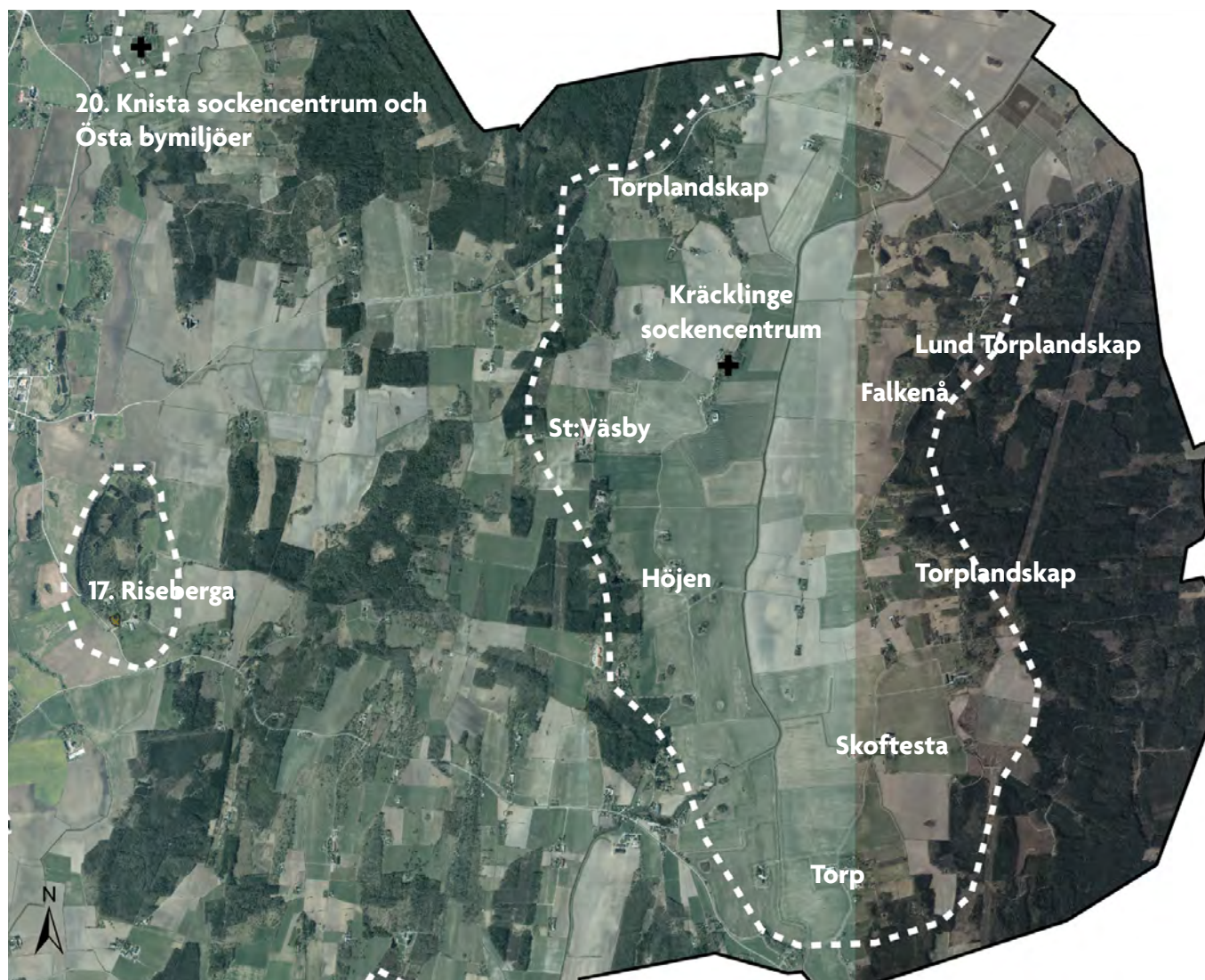

Enkelstuga

24. Kräcklinge herrgårdslandskap

Kräcklinges herrgårdslandskap i Lekebergs mest utpräglade slättlandskap med sockenkyrkan placerad väl synlig, centralt i bygden.

Kräcklinge är den socken i Lekebergs om har det mest utpräglade slättlandskapet. De bördiga jordarna med god förutsättning för bosättning och jordbruk har bidragit till att området troligen varit befolkat sedan förhistorisk tid och lämningar från denna tid kan berätta om att Kräcklinge kan ha varit tätbefolkat redan så tidigt som på 1200-talet.

Förhistoriska lämningar återfinns företrädesvis i höjdlägen och det är framför allt lämningar efter järnåldern som är mest talrika, däribland gravfält. Väster om Kräcklingebygden ligger Riseberga som socknen har haft en stark anknytning till, då bland annat jord lades under klostret.

Väl synlig i det öppna slättlandskapet ligger socknens kyrka från 1100-talet. Sockenkyrkan har genom århundradena genomgått flertalet förändringar och det utseende vi kan uppleva idag härrör från 1766.

Från mitten av 1600-talet kom Kräcklinge starkt att präglas av säteribildningar och utvecklades till en utpräglad herrgårdsgård. Byarna lades en efter en under en säteriägorna. De första säterierna bildades under 1640-talet då Falkenå lades på den tidigare byn Hacketorps ägor. På sockenkartan från 1688 finns två sätier utmärkta på kartan, Falkenå och Skoftesta, det senare ett kronosäteri. Även Torp ska vara från 1600-talet. På sockenkartan är byarna i Kräcklinge stora, vilket tydligt berättar om goda förutsättningar för agrar verksamhet.

Vy ut över Kräcklinge herrgårdslandskap med allékantade vägar

Under 1700- och 1800-talen fortsätter säteribildningarna med tillkomsten av Luggavi, Höjen, Väsby och Sörby. Alla har ursprung i tidigare större och mindre byar som genom sammanslagning av ägor blev större gårdar. Kräcklinges herrgårdslandskap har formats genom århundradena efter 1600-talet och de historiska strukturerna är tydliga.

Genom sjösänkingsföretagen på 1860-talet har ny mark lagts under plogen och de stora åkerarealerna visar tydligt på jordbrukets effektivisering med stora sammanhållna åkermarker centralt på slätten. Bebyggelsen har förlagts på moränhöjder i randzonen mellan slätt och de skogsbeklädda höjderna. Herr-

gårdsanläggningarna har placerats väl synliga, med vida utblickar med allékantade vägar som leder upp till herrgårdsmiljön. I periferin, i skogsranden och i mindre gynnsamma lägen ligger torpmiljöerna samlade. Här förekommer ett stort antal torp, småbruk och arrendegårdar vilka varit en förutsättning för herrgårdarnas drift.

Herrgårdens jord kan delas in i två delar, dels huvudjorden, det vill säga den jord som brukas av huvudgården med hjälp av i huvudsak dagsverksskyldiga bönder och torpare, dels jord som brukades av bönder som betalade arrende till huvudgården för att få bruka marken.

Motiv till bevarande

Miljön har som helhet ett kulturhistoriskt värde med kärnmiljöer och utgör som helhet en särskilt värdefull miljö enligt plan- och bygglagen.

Kräcklinge socken är Lekebergs mest utpräglade slättlandskap som särskilt väl visar på en välbevarad och mycket tydlig herrgårdsbygd. Miljön som helhet visar på ett välbevarat herrgårdslandskap med alla komponenter som är en del av ett herrgårdslandskap; de stora herrgårdarna, stora sammanhängande marker, allékantade vägsträckningar, inslag av ädelövskogar och intilliggande torp- och arrendegårdar i skogsbrynen. *(Herrgårdslandskap, slättbygd)*

Höjen ligger på en liten höjd i det öppna slättlandskapet omgiven av grönska och de raka infartsvägarna kantas av dubbelsidiga alléer

Bärande karaktärsdrag

- Slättlandskap med mycket stora åkerarealer med djupa siktlinjer och vyer ut över det öppna slättlandskapet, där bebyggelselägen med större herrgårdar, gårdar och kyrka blir väl synliga i landskapet.
- Den stora uppodlande slätten med sammanhållande stora åkrar ligger centralt på var sida om Täljeån som slingrar i nord-sydlig riktning. Jordbruksmarken är i huvudsak fri från bebyggelse, med undantag från enstaka utflyttade gårdar efter laga skifte.
- Herrgårdsmiljöerna med ståndsmässiga mangårdsbyggnader och stora ekonomibyggnader ligger på moränhöjder på östra och västra sidan av dalgången, placerade väl synliga i det öppna landskapet.
- Herrgårdslandskapet karaktäriseras av: ädelövskogar, stora sammanhängande åkrar, alléer, stora mangårds- och ekonomibyggnader som är ståndsmässigt uppförda både vad gäller arkitektur och material.
- Vägarna följer givna äldre strukturer som binder samman gårdarna i socknen, vägnätet är småskaligt och följer den rådande terrängen.
- I anslutning till herrgårdarna finns arbetarbostäder, torp och arrendegårdar. I randzonen ligger torpmiljöerna inbäddade i skog och i småbrutet landskap, samlade längs vägen, exempelvis vid Lund norr om Falkenå och nordväst om Kräcklinge kyrka. Bebyggelsen karaktäriseras av företrädesvis enkel- och parstugor. Fasaderna är vanligen klädda i stående locklistpanel, målade i röd slamfärg. Även bart timmer förekommer. Vanligen är taken täckta av tegel, men en del mindre enklare byggnader har torvtak. Rektangulära fönster, tvåluft med tre rutor i varje är vanligt.
- I anslutning till herrgårdsmiljöerna finns en stor omfattning ädellövträd, raka allékantade vägar och i anslutning till mangårdsbyggnaderna parkmiljöer.
- Stora delar av Kräcklinges agrara bebyggelse är mycket välbevarad.
- Området få moderna avvikande tillägg.

Stora Väsby herrgårdsmiljö som ligger på västra sidan om dalgången

Vy västerut från Skoftesta mangårdsbyggnad. Här syns ekonomibyggnad och arbetarbostad

Torpmiljö i skogsranden invid Höjen

Allé upp mot vägen till Stora Väsby

Råd och riktlinjer

24 Kräcklinge herrgårdslandskap

- Kräcklinge som herrgårdslandskap ska bevaras.
- Fortsatt värna ett aktivt brukande och hävdande av kulturlandskapet.
- Värna befintlig äldre bebyggelse kopplad till herrgårdsmiljön.
- Befintliga byggnader ska hållas i vårdat skick och ursprungliga karaktärsdrag och detaljer ska värnas.
- Välj fasadmaterial och färgbehandling efter byggnadens ursprungliga utformning och omgivande miljö.
- Kräcklinges herrgårdslandskap består av olika karaktärer och komponenter såsom herrgårdsmiljön och det omgivande gårds- och torplandskapet. Detta är viktigt att ta hänsyn till och beakta vid nya tillägg och förändringar av befintlig bebyggelse och anpassas till den specifika miljön.
- Fortsatt vård av äldre grönstrukturer i form av bland annat alléer, ädellövskogar och parkmiljöer med äldre kulturväxter. Alléer omfattas av biotopskydd.
- Möjliggör för en fortsatt användning av miljön, då tomma byggnader utan funktion ofta leder till förfall och förvanskning.
- Nya tillägg behöver följa befintliga äldre strukturer, volymverkan och materialval.

För mer info och råd kring vård, underhåll och nya tillägg se sid 181 (Slättbygden) och sid 14-15, 36-37 (övergripande råd).

Bebyggelse vid Nalavi

Längs vägen som löper utmed östra dalgångssidan norr om Falkenå ligger Lund med ett stort antal små torp och stugor

Höjens mangårdsbyggnad

Skoftesta mangård med huvudbyggnad

Ekonomibyggnader vid Höjen

Ekonomibyggnader vid St.Väsby

Bebyggelse läge ute på slätten

Öppna slättlandskapet i Kräcklinge med djupa siktlinjer och vyer över omgivande landskap, där bebyggelse lägen och de allékantade vägarna blir tydliga i landskapet.

25. Hidinge gamla kyrka och kyrkby

Hidinge gamla kyrka och kyrkogård har ett långt tidsdjup där få förändringar skett och den har fortfarande karaktären av en medeltida sockenkyrka med äldre kyrkogård på landsbygden. Intill kyrkan har en kyrkby växt fram med en delvis bevarad bystruktur och äldre agrar bebyggelse.

På en svag höjd i det böljande landskapet, som är en del av drumlinområdet, ligger Hidinge sockens gamla medeltida kyrka. Kyrkan stod klar någon gång vid slutet av 1100-talet och 1200-talets början. I omgivningarna kring kyrkan finns ett stort antal förhistoriska lämningar. Kring kyrkan växte Hidinge by fram som kom att bli socknens centrum. Storskifteskartan från 1773 visar en samlad bystruktur med sju tomter som omgärdas av åkermark. Laga skifte som genomförs 1839 kom att påverka byn genom en delvis ändrad bystruktur i och med att gårdar flyttade ut från bykärnan. Bland annat får Domaregården får en ny placering.

Den lilla medeltida kyrkan kom under 1800-talet som så många andra kyrkor i trakten och i Sverige att bli för liten för den växande befolkningen. Istället för att bygga ut den befintliga kyrkan uppfördes en ny sockenkyrka på en bit av Skärmartorps ägor. Den nya kyrkan stod klar 1869.

Hidinge kyrka blev sedan föremål för rivning, något som dock aldrig kom till stånd då den köptes in till en summa av 200 kronor. Församlingen kom att ha äganderätten och med detta ansvar för underhållet.

Under en period fungerade kyrkan som bönehus till frikyrkorörelsen och senare som nykterhetslokal. Under 1900-talets början nyttjades kyrkolokalen som hölada och vedbod till intilliggande socken-

Hidinge gamla kyrka och skolmiljö

Skolan

skola. Kyrkan kom sen åter att få sin ursprungliga funktion som gudstjänstlokal och inventarier började köpas åter. År 1935 bildades Stiftelsen Hidinge gamla kyrka.

I anslutning till kyrkan uppfördes 1764 fattigstuga och byggnaden innehöll också skolsal och en bostadsdel. Med folkskolestadgan år 1842 byggdes sockenstugan på med en övervåning för att uppfylla tidens krav på undervisning. Byggnaden kom senare att byggas om och till bara 15 år senare. Skolan lades ned på 1950-talet, men byggnaden står kvar än idag.

Motiv till bevarande

Miljön som helhet utgör en särskilt värdefull miljö enligt plan- och bygglagen.

Hidinge medeltida kyrka och kyrkogård har ett långt tidsdjup, där få förändringar skett. Den har fortfarande karaktären av en medeltida småskalig sockenkyrka med äldre kyrkogård på landsbygden. Intill kyrkan finns den före detta sockenskolan och den äldre kyrkbyn med en delvis bevarad bystruktur med äldre agrar bebyggelse.

Miljön utgör en pedagogisk helhetsmiljö med sina beståndsdelar som är lätta att utläsa och där kyrkan visar på Hidinge sockens tidiga sockenbildning med medeltida ursprung. *(Kyrkby, medeltida kyrka, slättbygd)*

Bärande karaktärsdrag

- Hidinge gamla kyrka ligger i ett öppet odlingslandskap invid den äldre landsvägen och i anslutning till Hidinge by och omgivande utflyttade gårdar.
- Kyrkan blir ett tydligt blickfång i landskapet med den lilla kyrkobyggnaden i tydlig senmedeltida utformning med vitputsad fasad och tak täckt med träspån.
- Kring kyrkan finns en mindre kyrkogård som ramas in av en stengärdesgård och kyrkan omgärdas av äldre uppvuxna lövträd. Invid kyrkan finns ett f.d. fattighus/skola som ingick i det äldre sockencentrumet.
- Nordöst om kyrkan ligger den agrara bebyggelsen tillhörande Hidinge by samlad på en moränhöjd omgärdad av grönska. Miljön har en tydlig äldre bebyggelsestruktur med äldre byggnadsskick, som genom 1900-talet fram till idag har kompletterats med bland annat nya ekonomibyggnader.

Fortfarande ett aktivt brukat jordbrukslandskap där kyrkbyn kompletterats med moderna stora ekonomibyggnader

Vy från kyrkbyn mot Hidinge gamla kyrka och omgivande jordbrukslandskap med utflyttade gårdar

Utflyttad gård tillhörande Hidinge by längs sockenvägen som går söderut mot Knista

Hidinge medeltida småskaliga kyrka

Råd och riktlinjer 25 Hidinge gamla kyrka och kyrkby

- Kyrkomiljön ska bevaras och underhållas. Hidinge medeltida kyrka är kyrkligt kulturminne och skyddas av kulturmiljölagen.
- Kopplingen mellan kyrkomiljön och kyrkbyn ska vara fortsatt vara läsbar.
- Befintliga äldre byggnader ska hållas i vårdat skick och ursprungliga karaktärsdrag och detaljer värnas.
- Välj fasadmateriäl och färgbehandling efter byggnadens ursprungliga utformning och omgivande miljö.
- Vid nya tillägg/ändringar i miljön ska anti-kvarisk sakkunnig medverka.
- Ny bebyggelse som inte kopplar mot användningen bör inte tillkomma i direkt anslutning till miljön.

För mer info och råd kring vård, underhåll och nya tillägg se sid 181 (Slättbygden) och sid 14-15, 36-37 (övergripande råd).

Ordlista

Absid - Kyrka; halvrund utbyggnad på koret.

Bakar - Brädor, som är runda på ena sidan och sitter ytterst på stocken.

Bergsman (bergsfamilj) - Personer som bedrev bergsbruk för att producera metall, exempelvis tackjärn i en masugn.

Burspråk - Utskjutande fasadparti försett med fönster, saknar förbindelse med marken.

Enkelstuga - En mycket gammal och vanlig hus-typ. Den äldsta kända svenska enkelstugan är från 1400-talet. Under 1800-talets andra hälft var det mest torpare och födorådstagare som bodde i sådana. På bondgården var de mycket vanliga som bagarstuga osv. Se vidare under hustyper och arkitektur.

Falsad plåt - Plåttak. Rektangulära plåtar viks/falsas ihop i längder, varpå dessa falsas ihop i takfallets riktning.

Foder - Brädor som döljer skarvar mellan dörr- eller fönsterkarm och vägg.

Frontespis - Ett ovanför taklisten uppskjutande, ofta gavelprytt parti, som markerar mitten på byggnadens långfasad.

Fönsterbröstning - Parti mellan fönstrets underkant och golvet.

Gesims - Utskjutande horisontalt listverk på fasad, som upptill avslutar en fasad eller fönster.

Hytta - Platsen för var smältugnen låg för framställning av metallen kallas hyttan och i det ingår ofta tillhörande byggnader i benämningen.

Knutlåda - Inklädnad av knut på ett timrat hus.

Kolakoja - Tillfällig bostad för kolaren under kolningsarbetet.

Kolbotten - Lämning efter en kolmila.

Kolmila - Anordning för framställning av träkol

Kor - Kyrka; rum kring högaltare.

Laga skifte - Förordning från 1827. Laga skifte innebär att varje bondes andel samlades och lades ut på, i idealfallet, en plats.

Lertegelpannor - Tegelpannor som bränts av lera.

Locklistpanel - Panel där bottenbrädornas skarvar täcks av lister.

Lockpanel - Panel där bottenbrädornas skarvar täcks av brädor.

Lunettfönster - Halvmånformigt fönster.

Mansardtak - Yttertak med brutet takfall.

Mittpost - Stående stolpe, som delar fönstret på mitten.

Pannplåt - Försinkad takplåt. Mycket vanligt främst på uthus.

Parstuga - Parstuga hade sin största utbredning i Norrland på 1600- och 1700-talen. Se hustyper och arkitektur.

Paviljong - Fristående mindre byggnad i park (ofta lusthus).

Pelare - Lodrätt stöd med rund, fyrkantig eller polygonal bas. Kan vara fristående eller sammanbyggd med väggen (jfr pilaster).

Pilaster - Flat väggpelare, som till skillnad mot lisen, har bas och kapitäl. Återfinns oftast vid husens hörn samt som port- och fönsteromramningar.

Portik - Öppen pelarhall oftast som förhall till en byggnad.

Revertering - Putsad fasad på hus med trästomme.

Risalit - Svagt utskjutande del av en byggnad. Här skiljer man på hörn- och mittrisalit beroende på placering i byggnadskroppen. Risaliten går genom husets hela höjd.

Rusticerande hörnkedja - Imiterar murare hörnmarkeringar i fasaden (på trähus).

Sadeltak - Yttertak där två obrutna takfall är förenade uppe i taknocken.

Salsbyggnad - Salsbyggnaden liknar dubbelkorsbyggnaden men har en mer utpräglad sal mitt på långsidan. Den har inte främst samband med den folkliga traditionen utan har utvecklats ur herrgårdens sexdelade plan. Se hustyper och arkitektur i del Landsbygden.

Sexknut - Timmerbyggnad med sex knutar, se enkelstuga.

Skivfalsad plåt - På tak. Rektangulära plåtar viks/falsas ihop i längder, varpå dessa falsas ihop i takfallets riktning.

Slamfärg - Färg med bindemedel av till exempel stärkelseklister. Den mest kända är falurödfärg.

Spritputs - En puts med grov ballast.

Spröjs - List som delar ett fönsterglas.

Stigport - Äldre benämning på kyrkogårdsport.

Storskifte - Förordning från 1767 om skifte av jord för att samla varje hemman på så få ägostycken som möjligt.

Taktass - Den del av taksparren, som sticker ut utanför ytterväggen och bär det nedersta takfallet, ofta dekorativt utformade.

Torpargrund - Grund med kryputrymme mellan mark och bjälklag.

Utknut - Utstående synlig knut på knuttimrat hus.

Utkragning - Konstruktion där hela våningar eller byggnadsdelar (till exempel burspråk) skjuter ut över underliggande våning.

Valmat tak - Yttertak som har takfall även mot huset gavelsidor. Huset har alltså takfall på alla fyra sidor. Varianter är säteritak som är ett valmat tak som är brutet av ett lågt vertikalt parti. Se även mansardtak.

Vattbräda - Horisontell, snedställd bräda som avslutar stående väggpanel mot grunden.

Vindskiva - Bräda längs takkanten på gavel.

Vitterkors - Korsformad öppning med magisk innebörd i till exempel timmervägg.

Åttaknut - Timmerbyggnad med åtta knutar, se parstuga.

Källförteckning

Tryckta källor och litteratur

Andersson, Thorbjörn & Caldenby, Claes (red.), Att bygga ett land: 1900-talets svenska arkitektur, Byggnadsforskningsrådet, Stockholm, 1998

Anshelm, Louise, Kvistbro kyrkogård, Rapport 2017:02, Örebro läns museum

Axelsson, Rasmus, Kvistbro - Ett stationssamhälles utveckling i Närke, byggnadsvårdsprogrammet, Högskolan på Gotland, 2013

Axelsson, Rasmus, Fjugesta stationshus, BRA kulturmiljö, 2014

Bedoire, Fredric, Den svenska arkitekturens historia 1800–2000, MTM, Johanneshov, 2017

Björk, Cecilia, Nordling, Lars & Reppen, Laila, Så byggdes villan : svensk villaarkitektur från 1890 till 2010, [Ny utg.], Svensk Byggtjänst, Stockholm, 2015

Borg, Anneli, Mullhyttans gamla såg, Rapport 2013:17, Örebro läns museum, 2013

Borg, Anneli, Norbergs såg, Mullhyttan, Rapport 2014:10, Örebro läns museum, 2014

Eriksson, Thomas (red.), Kilsbergstorp, Närkes skogskarlar klubb (NSK, Örebro, 2007

Ernestam, Lars & Axelsson, Åke, Lekebergsboken: historik om Lekebergs kommun, [Förf.], [Fjugesta], 1971

Gustavsson-Lood, Viola, Strövtåg i Mullhyttan, [Närketryck AB], [Hallsberg], 2020

Hagberg, Charlotta, Bagarstuga, Mullhyttan, Rapport 2008:8, Örebro läns museum, 2008

Hellström, Lena, De blå bergen: liv och drömmar i Kilsbergen, Himlajorden, Nora, 1999

Nilsson, Sture, Socknen som blev säteri: om Trys-
torps historia, Johan Wiberg, Fjugesta, 2013

Olofsson, Stig (red.), Kvistbro sockens historia: en bok om Kvistbro församling genom sju århundraden och om människornas liv i dessa bygder i gott och väl tusen år, Kvistbro församling, Fjugesta, 1972

Reinestam, Reinert, Knista socken D. 1, Fjugesta, 1966

Reinestam, Reinert, Knista socken D. 2, Fjugesta, 1967

Hermondsson, Örjan, Kvistbro i Lekeberg - Inför nedläggning av VA-ledning, Rapport 2016:67, Stiftelsen kulturmiljövård

Ydreborg, Berit (red.), Lannaboken: berättelser om livet i Lanna, [Studiecirkeln], Lanna, 2014

Elektroniska källor

Författningsskydd och tillsyn

SFS 1988:950. Kulturmiljölagen. Stockholm: Kulturdepartementet. Tillgänglig på Internet: <http://www.notisum.se/rnp/sls/lag/19880950.HTM> (hämtad 2022-01-12)

SFS 2010:900. Plan- och bygglagen. Stockholm: Socialdepartementet. Tillgänglig på Internet: http://www.riksdagen.se/sv/Dokument-Lagar/Lagar/Svenskforfattningssamling/Plan--och-bygglag-2010900_sfs-2010-900/ (hämtad 2022-01-12)

SFS 1998:808. Miljöbalken. Stockholm: Miljö- och energidepartementet. Tillgänglig på Internet: <http://www.notisum.se/rnp/sls/lag/19980808.HTM> (hämtad 2022-01-12)

Riksantikvarieämbetet (RAÄ)

Riksintresse för kulturmiljövården, Örebro (T), uppdaterat senast 2013-09-11.

Publikationen ingår i en serie med olika riksintressen som finns på www.raa.se. Tillgänglig på Internet: https://www.raa.se/app/uploads/2013/09/T_riksintressen.pdf

Statliga byggnadsminnen och byggnadsminnen för hela Sverige finns tillgängliga på Riksantikvarieämbetets bebyggelseregister. Tillgänglig på internet: www.bebyggelseregistret.raa.se

Länsstyrelsen Örebro län

Byggnadsminnen. Tillgänglig på Internet: <https://www.lansstyrelsen.se/orebro/samhalle/kulturmiljo/byggnadsminnen.html>

Riksintressen för kulturmiljövården. Tillgänglig på internet: <https://www.lansstyrelsen.se/orebro/samhalle/kulturmiljo/riksintressen-inom-kulturmiljovard.html>

Publikation 2010:43, Bebyggelsen i Drumlinområdet. Tillgänglig på Internet: https://www.lansstyrelsen.se/publikation?entry=_2010_43&context=37

Publikation 2011:15, Vindkraft i Örebro län. Tillgänglig på Internet: https://www.lansstyrelsen.se/publikation?entry=_2011_15&context=37

Publikation 2010:32, Drumlinområdet - fördjupad riksintressebeskrivning. Tillgänglig på Internet: <https://www.lansstyrelsen.se/download/18.1dfa69ad1630328ad7c64ece/1526068647877/201032%20drumlinomr%C3%A5det%20l%C3%A5gupp->

[l%C3%B6st.pdf](#)

Publikation 1983:1. Bygga och bo i Drumlinområdet. Örebro länsstyrelse

Publikation 2002:21. Program för kulturmiljövården Del 1 - Brukat och byggt i Örebro län, 2002, Länsstyrelsen Örebro Län. Tillgänglig på Internet: https://www.lansstyrelsen.se/publikation?entry=_2002_21&context=37

Publikation 2002:22. Program för kulturmiljövården del 2 - Ett län med många landskap, 2002, Länsstyrelsen Örebro Län. Tillgänglig på Internet: https://www.lansstyrelsen.se/publikation?entry=_2002_22&context=37

Publikation 2002:23, Program för kulturmiljövården del 3 - Program för kulturmiljövården i Örebro län, 2002, Länsstyrelsen Örebro län, Tillgänglig på Internet: https://www.lansstyrelsen.se/publikation?entry=_2002_23&context=37

Publikation 2007:2. Svenshyttan och Hällshyttan - en kulturhistorisk analys av två byar, Björklund, A, 2007, Länsstyrelsen i Örebro län. Tillgänglig på Internet: https://www.lansstyrelsen.se/publikation?entry=_2007_2&context=37

Riksintressen södra Örebro län - Tyréns, 2016, Länsstyrelsen Örebro län. Tillgänglig på Internet: https://www.lansstyrelsen.se/publikation?entry=_2016_46&context=37

Lantmäteriets historiska kartarkiv

Historiska kartor i rapporten kommer från Lantmäteriets historiska kartarkiv. Tillgänglig på Internet: <https://www.lantmateriet.se/sv/kartor-och-geografisk-information/historiska-kartor/>

Västernärkes hembygdsförening

Historiska foton kommer från Västernärkes hembygdsförenings bildarkiv. Tillgänglig på Internet: <https://www.vasternarke.se/bilder/>

Andra källor

http://riseberga.dinstudio.se/text1_291.html

Lekebergs
kommun